

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА X.

За жовтень 1900 року

**Зміст десятої книжки,
за жовтень 1900 року.**

РІЧНИК ТРЕТІЙ, ТОМ ДВНАЦЯТИЙ.

	Стор.
<i>Наш альбом.</i> Із поезій Одарки Романової (I—XI)	1—6
<i>Без пуття.</i> Оповідання по декадентському Івана Левіцького (далі)	7—28
<i>Похорони.</i> Нарис Сергія Ефремова	29—34
<i>Із галицьких образків Андрія Веретельника:</i>	
1. Шкода	35—38
2. Квіток	38—40
3. Батькова шапка	40—42
4. Пані	42—44
5. Або сиди, або плати	45—47
6. Школярі	47—49
<i>Пережресні стежки.</i> Повість Івана Франка (далі)	50—79
<i>Понад наші сили.</i> Драматичні картини Бєрнштерна Бєрнзона (I—II)	80—108
<i>Із студій і нарисів Марк Твайна.</i> I. Страховища німецької мови	109—120
—	
<i>По за межами можливого,</i> Ів. Франка	1—9
<i>До життєпису М. О. Дикарева,</i> Олександра Кониського (далі буде)	10—29
<i>Панько Олелькович Куліш.</i> Огляд його діяльності. Написав Осип Маковей (далі)	30—43
<i>Новини нашої літератури.</i> Тарас Бульба, нова перерібка М. Старицького. Г. Г—ди	44—49
<i>Друга руська артистична вистава у Львові,</i> М. Грушевського	50—54
<i>Хроніка і бібліографія</i>	55—68

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК.

В И Д А Є

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК, МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ,
ДР. ІВАН ФРАНКО.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

Річник III. Том XII.

У ЛЬВОВІ, 1900.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

891.7905

LIN

v. 3

№ 10-12

З М І С Т.

	Стор.
<i>Наш альбом:</i>	
Із поезій Одарки Романової (I—XI)	1—6
На смерть друга, М. Старицького	121
Із поезій Сергія Волоха	122
Із поезій М. І. Вдовиченка	123—124
Із поезій Грицька Кернеренка	124—125
Із поезій Петра Шелеста	125—126
<i>Без пуття.</i> Оповідання по декадентському Івана Левіцького . . . . . 7—28, 137—157,	251—280
<i>Похорони.</i> Нарис Сергія Боремова	29—34
<i>Із галицьких образків Андрія Веретельника:</i>	
1. Шкода	35—38
2. Квіток	38—40
3. Батькова шапка	40—42
4. Пані	42—44
5. Або сиди, або плати	45—47
6. Школярі	47—49
<i>Перехресні стежки.</i> Пов. Ів. Франка 50—79, 158—202,	281—329
<i>Понад наші сили.</i> Драматичні картини Бернштерна Беризона: I—II.	80—108
III.	211—232
<i>Із студій і нарисів Марк Твайна:</i>	
I. Страховища німецької мови	109—120
II. Том Кворц	233—236
III. Сяня сойка	236—240
<i>Із оповідань Г. Коваленка:</i>	
I. Лист	127—134
II. Легкий заробіток	134—136
<i>Як оженив ся Каанері?</i> Фінське оповідання І. Ре- йонена	203—210
<i>Нечестиве кохання.</i> Уривки з ліричного роману на трохи декадентській підвалній. Із сирий- ських згадок А. Кримського (I—XXVII) . . .	241—250
<i>Кленові листки.</i> Оповідання Василя Стефаника . . .	330—337

	Стор.
<i>Із оповідань Франсуа Конє:</i>	
Передмова М. Г.	338
I. Час спати!	339—344
II. За столом	344—350
III. Ходаки малого Вольфа	350—354
<i>Привид. Оповіданє Болєслава Пруса . . . . .</i>	<i>355—367</i>
<i>Із переспівів В. Милорадовича: I. Маврський халїф</i> <i>(із Гайне). II. Маврська журба (із іспанського)</i>	<i>368</i>

<i>По̀за межами можливого, Ів. Франка . . . . .</i>	<i>1—9</i>
<i>До життєпису М. О. Дикарева, Олександра Ко-</i> <i>нівського . . . . .</i>	<i>10—29, 75—91</i>
<i>Панько Олелькович Кулїш. Огляд його діяльності.</i> <i>Написав Осип Маковей . . . . .</i>	<i>30—43, 92—114, 150—169</i>
<i>Новини нашої літератури:</i>	
I. Тарас Бульба, нова перерібка М. Стариць-	44—49
II. Іван Левіцький. Повісти й оповідання. Т. II.	115—120
Старосвітські батюшки та матушки. Л. Ч. .	50—54
<i>Друга руська артистична вистава у Львові, М.</i> <i>Грушевського . . . . .</i>	<i>69—74</i>
<i>Уваги про галицько-руський театр, Ів. Франка . . . . .</i>	<i>135—149</i>
<i>На склонї віку. Розмова в ночі перед новим ро-</i> <i>ком 1901, Івана Франка . . . . .</i>	<i>170—177</i>
<i>З російської України, Гната Хоткевича:</i>	
I. Факт історичної вартости	177—180
II. Ne quid nimis	55—68, 121—134, 181—198
<i>Хронїка і бібліографія . . . . .</i>	<i>181—198</i>

НАШ АЛЬБОМ.

Із поезій Одарки Романової.

1. Бенкет.

Вернув ся з бенкету і ліг одпочити,
Бо час заспокоїти тіло.
Заснула і жінка, не плачуть і діти,
Та щось мов за серце вхопило.
    Не спить ся. І міцно його обгортає
    Нудьга на розкішному ліжку.
    Он місяць таємно в вікно зазирає,
    На стелі малює доріжку.
Згадав на бенкеті як всі гомоніли,
Як очи жіночі блищали,
І квітів розкішних солодкії хвилі,
І вина, що в чарки вливали.
    Неначе весь мізок його отруїли
    Сі пахощі цвѣтів, ті вина.
    Не панночки гарні з ним поруч сиділи:
    Друга змалювалась картина...
Він бачить те поле, де жито жовтіло:
Не жінки там ходять з серпами,
То хижее птаство туди налетіло,
Махає над труном крилами.
    І місяць безжурно на мертвії очи
    Свій промінь холодний наводить,
    Там смерть бенкетує тепер серед ночі,
    Мов злодій між трупами ходить.

Спить міцно, герої! Ви сон заробили,
І слава вас гучна вквітає.
Безсмертні лаври сих трупів покрили.
Щасливий, хто так умирає!

А тим, що без слави прийшлося умирати
В убогій і тісній хатині,
І хліба шматочок останній оддати
Голодній і хорій дитині —
Невже-ж на скрижалях небесних вони
Імення свої не побачуть?
Нещасної долі убогі сини,
На щож вони вірять і плачуть?

2. Химерна панна.

Замок весь горить огнями
І музика мазур грає,
Тільки панна ясноока
Не танцює, і зітхає.
Вона сіла на канапу
І листи якісь читала,
І од злості всю хустину
На шматки вона порвала.

Ну, коли казати правду,
Лист один я памятаю,
І як хочете панове,
Я вам зараз прочитаю.

„Моя пишна королівно,
Я давно тебе кохаю,
І мов злодій попід замком
День і ніч усе блукаю.

„Вийди, серце, у садочок
І потіш мою ти душу,
Бо без тебе так сумую,
Що умерти зараз мушу“.

Вийшла панна у садочок
І коханця звеселила.

„Вірю, пане, що я справді
Така люба тобі й мила.

„Вірю, щиро ти кохаш
(Коли вмієш ти кохати),
Але знай же попереду
Те, що треба тобі знати:

„Що тяжке моє кохання,
Мов страшна пекельна кара,
І мені здасть ся, пане,
Що з тобою ми не пара.

„Я на віки закохаю
І оддам свою я душу,
І твоє гаряче серце
Теж усе забрати мушу.

„Але, пане мій коханий,
Дорогу мою перлину —
Моє серце, мою душу
Я в калюжу не закину.

„Може ти як та дитина,
Що цікаву цяцьку має:
Перш цілує і милує,
Потім швидко ламає,

„У куток її закине,
А на другий день забуде...
Поміркуй про се, мій пане,
Що зо мною так не буде.

„Краще вирву з серця квітку,
Що так пишно розцвітала,
Але цяцькою не буду“, —
Так вона йому казала.

Що панич казав тій панні,
Я хотіла дуже знати,
Але шкода, соловейко
Став в кущах тоді співати.

Пан балакав дуже тихо,
А вона тоді мовчала.
Щастя й долі щирим серцем
Я коханцям тим бажала.

У людей така звичка:
Кожній щастя вам бажає,
Але що таке щастє,
Він напевне сам не знає.

Я пішла собі по стежці,
 На лиху свою годину,
 Тай попала головою
 У тоненьку павутину.
 Розірвала тую працю,
 Що павук наткав ще зранку,
 І подумала про щастя
 І химерную панянку.

„Добре, геврека, я знаю!“ —
 На весь голос закричала,
 І коханців ненароком
 Я на смерть перелякала.
 Але що такеє щастя?
 Вам павук тоді розкаже,
 Коли нитки павутини,
 Що порвала я, завяже.

3. Квіти.

Зимою чудовії квіти
 У мене в кімнаті стоять.
 Ви, ясного сонечка діти,
 Чом стали тепер засихать?
 От листячко жовкне і вяне!
 Так сумно на дворі — зима.
 І сонечко ясне не гляне,
 Хоч гляне, то квітам дарма.
 Згадали ви може про море,
 Та скелю, де мірта цвите,
 Про любу країну? Вам горе:
 Тут сонечко ясне не те.
 От сонце зирнуло із хмари,
 Неначе почуло воно
 Сі речи, і лє свої чари,
 І гріє і сьвітить в вікно.
 Палкі поцілунки збудили
 Зовялії квіти, вони
 Знов листя своє розпустили,
 І знов дожидають весни.

Недовго весна забарилась:
 На землю весела прийшла;
 Де з сонцем вона одружилась,
 Там зараз травиця зійшла.
 І квітка моя розцвітала
 Роскішна, і знов на вікні
 Головку червону схиляла,
 І весело стало мені.
 Листочок пожовклий зірвала
 Я, зрізала гильку — у-мить
 Красуня червона упала,
 А гилька сухая стирчить.
 Се я помилилась. З нудьгою
 На квітку червону дивлюсь,
 Я чую, що хтось за спиною
 Сьмієть ся, а я не сьміюсь.
 То смерть у кімнату влетіла
 І наче в куточку стоїть,
 І каже: „Ти квітку згубила,
 Так мушу й тебе я згубить!“

4. Легенда.

У пустельника питає хлопець: „Що мені робить,
 Щоб у сьвіті без печалі мені можна було жить?“
 „Бачиш, сину, там могили, гробовище все в хрестах,
 Ось іди, та лай сих мертвих, оджени од себе страх“.
 Лаяв хлопець, лаяв добре, аж язик вже заболів,
 Тай вернув ся до монаха: „Я зробив, як ти велів!“
 „Щож мерці тобі казали?“ — старець хлопця поспитав.
 „Як один — усі мовчали“, — старцю хлопець одказав.
 „Ну, іди тепер, мій сину, та почни їх вихвалять!“
 Хлопець ходить та все хвалить — мертвяки усе мовчать.
 „Що, хвалив?“ питає старець. „Вже й не знаю, як хвалить!“
 „Щож мерці тобі казали?“ „Тихо скрізь, усе мовчить“.

„Як почнуть тебе хвалити, або люде дорікать,
Треба, сину, тобі мертвих сих скорійше споминать“.
Ся легенда научила, що мені тоді робить,
Як за вірші будуть лаять, або знов почнуть хвалить.

5. Згуки в ночі.

Заснув глибокий став,	Жахливая тремтить
Заснув таємний гай.	Осика молода ;
Десь пугач закричав :	Травця шелестить :
„Рятуї, допомагаї!“	„Біда, біда, біда!“
Прокинулись дуби,	Знов тихо все. Мовчить
Мов браві козаки,	І став і темний гай ;
На згуки боротьби	А серце мов кричить :
Розправили гильки.	„Рятуї, допомагаї!“
Мов чують всі біду.	„Ої слухай, темна ніч,
Шепоче міцний дуб :	І ви, мої дуби :
„На ворога піду.	Не ляжем ми на піч
Як дівчина на шлюб“.	Під згуки боротьби.

    Під згуки боротьби
    Нам краще умирать...“
    А міцні дуби
    Мовчать, мовчать, мовчать.

6. Зовяле листе.

Зовялеє листя, неначе бажання,
Що в душах умерлих на мить ожили ;
Де слъози і горе і щастя й коханя
Під співи осінні гніздечко звили.
    Червоні як щастя і чорні як горе,
    І жовто-гарячі, мов сні золоті,
    Летіли в повітря, як чайки на море,
    Як думки поета і грішні й сьвяті.
Засніть, мої думи ! На що вас збудили ?
То вітер глумливий вас хоче дурить :
І листя в повітря пташками летіли,
А бачте, мов мертве у купі лежить.

7. Осінні співи.

Сірії гуси летять,	Думки так серце гнітуть :
Хмари за ними пливуть.	Тяжко на сьвітї нам жить.
Хмарам гусей не догнать :	Ясні надії прийдуть :
В теплу країну линуть.	Годї вітхать і тужить.

    В небі мов серп золотий ;
    Зірка крізь хмари блищить.
    В серці багато надій, —
    Серцю надій не згасить.

8. Симфонія.

Натягнуті струни тремтять і бренять :
 Від горя, від щастя і муки ;
 Здаєть ся, порвуть ся ; ні, далі линуть
 Химерні акорди і звуки.
 Аж серце холоне і рветь ся кудись
 За звуками тими на волю,
 Неначе хтось стогне і гірко кляне
 Нещасну, приборкану долю.
 І щастя бажає й від щастя біжить...
 Чи то божевільний сьмієть ся ?
 Не видержить серце такі спочуття !
 А звук уже пташкою вєть ся :
 Легенько і тихо. Неначе вітрець
 Зеленеє жито хитає.
 І сонечко сьвітить і гріє округ,
 І дівчина пісню співає...
 А там за горою знов хмари пливуть,
 Все ближче, і небо укрили,
 І блискавка, буря схопилась у мить,
 Мов хвилі на морі скипіли,
 І стогнуть, і плачуть. І знов боротьба !
 На шмаття рвуть серце сі звуки.
 Неначе із темряви смерть простяга
 Холодні, властніі руки.

9. Монольоґ.

Як місяць увійде у хату, І промінь сріблястий тремтить, І дражнить і тягне з кімнати. Не могу я очи стулить. І вишком іду я в садочок, Де квіти схилившись стоять ; Там бліді, пахущі лилеї Щось тихо мені шепотять. Сі речі пахущі мій мозок І ріжуть і палять і рвуть, Там срібно-зеленії мрії По стежці як хмари пливуть. Чого так журились лилеї, Я потім в хвилину вгадав ; Бо місячний промінь сю нічку Усе на доріжці списав. Писав він великую драму ; Ся драма напевне з життя.	Всі квіти тремтіли й читали ; За ними читаю і я. І кожну нічку сю драму Страшенну іду я читать. І плачуть і плачуть лилеї, Їх сльози на листьях блищать. Та тільки не довго. Бо сонце Їх випє у ранці. Кажить : Чого-ж я ніколи не плачу ? А мозок горить і горить. Що?... Сонце, огненне обличя. Се ворог мій, ворог лихий ; Закрийте, закрийте віконце ! В кімнату, на ліжку мерщій !... Рятуйте !... Ні, треба сховать ся ; Ряденцем обличя укрить, Бо сонце, се прокляте сонце, Бажає мій мозок спалить.
---	---

10.

Колись ми, колись ми сьміялись,
І небо всьміхалось і квіти.
Тоді нам, тоді нам здавалось
Так легко і вірить і жити.
А серце, а серце кишло,
Як меду солодкого чара.
А доля, а доля втопила...
Казала: ти щастю не пара.

Колись ми, колись ми бажали
Всесьвітнього щастя, а люде
„Напевно, напевно — казали —
Чи рано, чи пізно, а буде“.
Тепер ми, тепер ми регочем
Так гірко, що небо аж плаче.
Нічого, нічого не хочем.
Чи чуєш, чи віриш, козаче?

11. Я та Земля.

Я.

Кажі мені, темная ніч,
Чом місяця в небі нема?
Та зіроньки ясні поклич,
Щоб краще здавалась тюрма,
Що люде прозвали „Земля“,
Де горе панує і гріх,
Де правду убила брехня,
Де стогін я чую і сьміх,
Де завше неправда кує
Кайдани на душу мою,
Де ворог безжурно плює
На те, що бажая й люблю.
Чому-ж я сю кляту тюрму
Не хочу покинуть, чому?

Земля.

Мене проклинаєш? Дарма!
Сьогодні я клята тюрма,
А завтра вже буде не те,
Як сонечко зійде сьвяте.
А пташки в повітрі, а гай,
А пахощі квітів в садку,
А річку прозору згадай,
Згадай соловейка в бузку.
Кохання, музику і все,
Що людям надія несе.
Схили ся до мене, спочинь,
Та думки непевні покинь.
Я силу у душу віллю,
Я кожне створіння люблю.

Я.

Прости-ж мене, ненько Земля!
Твоя я, на віки твоя!

В Е З П У Т Т Я .

ОПОВІДАННЯ ПО ДЕКАДЕНТСЬКОМУ

Івана Левіцького.

II*).

Настуся прийшла до Павлуся в четвертій годині осіннього дня, сливе перед вечером.

Павлусь тільки що виспавсь і встав з ліжка, тільки що гаразд продер очі, напившись сливе ввечері „вранішнього“ чаю, бо він завсїгди гуляв цілими ночами то по ресторанах, то по клубах, вертався до дому або вдосвіта, або зовсім вранці і спав сливе цілий день. В четвертій годині дня він звичайно пив свій вранішній чай.

В розкішних і просторних горницях був такий нелад та гармидер, неначе в їх ночували Жиди з балагулами. І в Павлуся в роті було так, неначе і в його в роті заночувала одна балагула. Він аж крикнув з дива й несподіванки, вглядівши Настусю. Вона голосно й дрібненько зареготалась, неначе пташка в садку весело защебетала.

— Еге, не ждав? Еге, не сподївавсь мене до себе в гості? Правда? — говорила Настуся і реготалась так голосно, неначе вона дзвонила в срібний дзвоник.

— І ждав тебе що дня, що години, і сподївавсь тебе до себе, моя мила Настусю! — сказав він і подав їй

*) Гл. кн. IX, стор. 268—276.

обидві руки, а потім оступивсь від неї на ступінь, згорнув руки на грудях і вступив у її вид свої карі, блискучі, неначе гарячі очі.

— От я й пришлепалась до тебе, бо почувала духом, що ти мене ждеш до себе, ждеш тепериньки, стемненно сієї години, дійсно сієї хвилини.

— Не пришлепалась ти, а крильцями прилинула до мене, моя жадана ластівочко! впурхнула в мою горницю, ніби десь у вікно з зеленого садка. Я тебе сподівався до себе що години, що хвилини, бо ще на минушому тижні довідався духом і серцем, що ти на віки моя, а я на віки твій. Я ще тоді на балі по твоїх оченятах, по твоїх зіницях угадав се. В твоїх зіницях я тоді вглядів себе, своє обличчя, впіймав свої очі. І мої очі в твоїх очах від разу блиснули іскрами, неначе зайнялись. Се диво було неспроста. Се було потайне поєднання наших душ. Се був символ... Я від разу прочитав і втямив той символ, що загадково блиснув тоді в твоїх оченятах.

— Прочитав? Ти тямши в читанні сієї дивної, загадкової книги? — крикнула Настуся з таким захватом, що в неї темні очі зайнялись електричним блиском.

— Тямлю, як і ти тямши, — спокійно сказав Павлусь — ми обоє вчилися по тих самих книгах і в тій самій школі розуміння потайного поєднання душ. Правда? Еге, так?

— Еге! Ти, мій милий добре вгадав! — сказала Настуся.

— Я читаю твою загадкову книгу кохання навіть через бібулу, навіть через загорнуті товсті палятурки. Мені й не треба розгортати твоєї книги, бо мені дано такий пронизуватий та проникливий зір, — сказав Павлусь. — Се стало ся тоді, як я побачив свої очі в твоїх очах. Від того часу мої мрії ввійшли в твоє серце; твої мрії ввійшли в моє. Ми зробили одмінок мрій, ми поєднались душами, стали однією сутністю.

— Мій милий, мій золотий! Чи ти пак знаєш історію мого серця, мого убогого заниділого серця! Я прийшла до тебе розказати історію свого заниділого серця. Ти думаєш, я любила до сього часу щиро, гаряче? Ні, мій милий!

Я любила до цього часу так, як часом инколи вглядиш на небі якусь незвичайно блискучу зірку, що ясно-преясно мигає, неначе оком, і лє алмазний блиск; задивиш ся на неї, милуєш ся довго, а потім на другий вечір шукаєш її на небі між зірками, і вже не знайдеш, не виізнаєш між инчими зірками, неначе й слід її щез із очей на віки. Моя любов до цього часу була жовта, неначе листя вмираючої осени. Я вже була втратила надію на своє серце; думала, що йому доля судила недоладню жовту любов по вік, що мені не судилось покохати рожами та фіялками, усім серцем всисати та нюхати пишний аромат мрій горячого, червоного кохання. Аж тепериньки, як я тебе вгляділа, я неначе віддала своє пожовкле, пожолобляне листе в славноу берлінську красильню. Ти відомий тому, яка то берлінська красильня? — спитала Настуся.

— Відомий тому, ще й добре! — сказав Павлусь.

— Там якісь славні, дивні чарівники фарбарі перекрасили, перемалювали моє бідне пожовкле листе, намалювали на йому рожі та фіялки, повимальовували пишні взорці. Вони якимсь чудом перетворили моє убоге серце, котре ще й доси гаразд не кохало, а тільки силкувалось кохати, як дитина силкуєть ся вперше спятись на свої мягенькі ніжки. Аж тепериньки я дізналась, що то таке дійсна, правдива любов! Вона в мойому серці отсе оживає, рожевіє, червоніє, жевріє, як жар, затого стане огняста, затого спажне скаженим полум'ям...

— Друже мій, милий мій! серце моє золоте! — крикнула Настуся поклавши Павлусеві обидві руки на плечі — Ти той чарівник, той дивний красильщик, що утворив з моїм серцем диво дивовижне, перемалював, перезолотив моє пожовкле листе весняними фарбами. Серце моє золоте! як я тебе кохаю!

Вона оступилась від нього на два ступінї, склала долоні, неначе на молитві, і безмовно й жадібно втирила в його вид свої блискучі очи, потім помаленьку обвела очима усю його пишну постать зверху до самого долу. Він стояв перед нею, неначе Феб на колісницї, гарний та пишний, рівний, неначе обтілений, обличчений Аполлон, з легкими кучерями на васильках, з чорними, ніби нама-

льованими бровами на високому чолі, з рожевими вухами під кучерявими васильками. А під високими бровами карі ясні очи то неначе горіли, то згасали, і знов займались і тихо жевріли невимовною ласкавістю.

— Ти пишній Феб, яєнозорий та проміннястий, котрий тільки що став на свою огнясту колісницю, простягає могутні й білі руки, наливає свої пишні очи огнем, щоб бризнути промінням сьвіта на дрімаючу землю. Ти сонце, а я твоя, ще затіняна темрявою ночі земля, на котру ти от-от незабаром сипнеш своїм горячим золотим промінням. Схиляюсь перед тобою, здіймаю до тебе руки, молюся тобі! Сип на мене твоє золоте проміння, посипай мої зелені коси твоїми золотими блискітками, розмай твоїм промінням мою косу з квіток, з гіяцинтів, фіялок, троянд та лелій! Обсипай золотом мої убогі убрання, прибери мене в срібло та золото, як свою милу заручену, зацілуй мене своїм сьвітозорим промінням, крий мене своїм пекучим вогнем, спали мене своїм золотим вогнем, бо твій вогонь солодкий для мене; твій вогонь — моє щасте, моє життя, моя всолода. Я ладна прийняти смерть в твоєму вогні за твою ласку, за один поцілунок твоїх червоних горячих уст.

— А ти думаєш, що я не люблю тебе так горяче, так навіжено, як ти любиш мене? — сказав Павлусь з легким докором. — Моя любов до тебе від разу стала неначе розпечене в жару залізо. Я дивлюсь на тебе і неначе їм тебе очима, їм ротом та зубами, неначе якусь незвичайно навдивовижу смачну страву. Я почувую уявки, що жую тебе й ковтаю. Я вже неначе проковтнув тебе всю, почувую вже тебе в своєму мрійному нутрі, і все-таки не можу гаразд наїстись тобою, твоїми очима, твоїми бровами, — сказав Павлусь, дивлячись і справді страшенно й хоровито запаланими очима на Настусю.

Він і справді неначе їв її дикими блискучими очима.

— І я тебе в сей час неначе їм, як смачне яблуко, як соковитий солодкий виноград, неначе пю сік того пахучого винограду любовців. І я вже неначе проковтнула твої пахучі карі очи, поглинула твої ароматні чорні брови і ще таки хочу тебе і не можу наїстись тобою, твоєю солодкою пахучою красою, — сказала Настуся.

— Як я тебе вперше побачив, я відразу почув незвичайні пахощі, котрими повіяли на мене твої очі, твої брови; але ті пахощі спершу були занадто гострі, п'яні, вони відгонились чимсь гострим, колючим, неначе чорнобільом, жаб'ячою мятою, чимсь гострим, тропічним, гарячим і приємним, неначе пахощами квіток горячого краю, котрі несуть отруту та смерть. Я тоді вчадів від пахощів твоєї краси. Мені неначе дух забило солодким, але гострим неначе перцьовим клейтухом. Теперички твоя краса не п'янить мене тими гострими пахощами. Я нюхаю солодкі пахощі твоєї краси, нюхаю твої чорні очі, нюхаю твої пишні брівки. І тепер твої очі пахнуть фіялками, твої брівки пахнуть жасминами. Самі мої мрії про твоє кохання стали пахучі.

— І в мене самої мої мрії про тебе, моє серце, стали вже пахучими квітками. Я отсе неначе живу в пишному квітнику. Моя голова аж стуманіла, аж запоморочилась від солодкого чаду тих квіток. Які там квітки! А скільки їх насаджено! Яка розкіш! Який захват! Я випадком натрапила на дивного садовника. Який дивний випадок! Як мені поталанило в житті! Ти знаєш того садовника? — спитала Настуся.

— Щоб пак не знав! Який і справді щасливий випадок! — сказав Павлусь.

— Сей садовник — то чарівник. Він знає дивні чари. Він насіяв для мене квіту по всьому сьвіту, закрасив для мене весь сьвіт квітками. Куди не піду, куди не гляну, скрізь для мене цвітуть квітки, скрізь для мене пахне рожами та фіялками. Куди не гляну, скрізь бачу пишні квітки; і на землі квітки, і на небі квітки, і на воді квітки — квітки моїх золотих мрій, моїх пахучих мрій. Я наскрізь пропахалась їх пахощами. Яке веселе та червоне стало моє життя! Ти, мій коханий, мій любчику, дав мені се щастя!

— І ти, моя любко, закрасила мені мої ясні ночі. Мої ночі стали в двоє якоесь ніби ясніщі, веселіщі для мене, — сказав Павлусь.

— Яка солоднеча мрій! Яка височінь фантазії! Я літаю, я шугаю неначе орлиця в піднебесі понад верхами,

понад льодовими глетчерами Альпів. Се кохання моєї ви-
пещеної душі, мого тонкого розбитку серця й розуму, —
сказала Настуся.

І довго ще вони виливали свій декадентський ліризм
кохання та почування, мотаючи його неначе нитки на
клубок.

— В мене вже аж ум за розум заходить від високих
нематеріальних любовців. Се любовці вищих сутнот, се лю-
бощі духів. Ми вже помінялись і поєднались мріями. По-
міняймося серцями, станьмо вічними супротивниками в су-
прязі по душі й серці! — сказав Павлусь.

— Поміняймося зараз, і наш спіл кохання стане ві-
ковічним. Вийми з мене моє серце і вклади в мене своє
серце, щоб ми з'єднались на віки, щоб ми були одна су-
тнота, одна душа! — крикнув несамовито, але дуже га-
лянтно й ефектно Павлусь. — Постановім зараз сей спіл
душ, бо я не наїм ся й не наплюю твоєї краси. Я захли-
паюся твоєю красою, я давлюсь тобою. Я відчуваю, що
твоя краса от-от задавить мене на смерть...

— Міняймося серцями, мій милий — сказала Настуся.

— І локонами нашого волосся — крикнув Павлусь.

— І зубами, зубами серця й мрій, — сказала На-
стуся.

— І нігтями — нігтями почувань — крикнув Па-
влусь. — Пообтинай свої нігті і дай мені. Я всиплю їх
у табачницю і викурю їх, і віссу частку тебе в свої груди.

І вони дивились одно на одного і раювали.

— Як часом коли вирвеш, мій милий, зуба, подаруй
мені сей брильянт, сі сьвятощі кохання на схованку! Я опра-
влю його в золото і носити-му і в день і в ночі коло
свого серденька. То буде задля мене сьвячений зуб мого
Будди. Я прийшла до тебе сповідатись. Чи ти пак знаєш,
що я трохи буддистка? Як в Париж закликали жреців
Будди з Цейлона, мама й я таки якось втислись з однією
буддисткою, знайомою нам герцогинею, в залу, де жреці
правили свою буддистську службу. Як мені сподобалась їх
відправа! З кабінета вийшли в залу неначе якісь давні
волхви або якісь казкові чарівники та чорнокнижники
в жовтих шовкових чудних мантиях, з чорними та сивими

бородами, в чудернацьких золотоскляних шапках, з чорними здоровецькими очима, з зубами неначе в тигрів. Мені аж дух забило в грудях. Як оригіально, ново, й гарно й страшно! Мені здалось, що я не читаю, а бачу уявки дивні казки, дивних давніх живих волхвів, чаклунів та чарівників. І я від разу стала буддисткою, і мама стала... Тільки мені не припало до вподоби, що в їх на шовковому убранні теліпались якісь латки.

— Се символи убожества, прохачества та чернецтва Будди, — сказав Павлусь. — Признаюсь тобі, що й я де в чому буддист, тільки без тих латок, без того буддийського чернецтва, без тієї буддийської блекоти. В мене нема спочування до тих латок та чернецтва. В латках, як у старих ряднах, нема поезії. Я тільки визнаю Буддийську нірвану, куди ми пірнемо з нашим коханням і по вік кохати-мемось і може переходити-мемо то в рослини, то в животини, то в зорі, і все в двох та в двох, як два горішки в одній лушпайці. Може я колись перейду в зозуля, а ти в зозулю, ти в курку, я в півня, ти в телицю, я в бичка... Се поетично!

— Та все в двох та в двох? І ніхто нас по вік не розлучить? — спитала Настуся.

— Ніхто, ніхто! Ми може перейдемо на якесь сонце або планету і будемо там сяяти, розсіпати-мемось по сьвіті золотим промінням.

— Ой як гарно! Ой як дивно й по новому! Яка поезія! — говорила Настуся. — Ти сьвітити-меш на мене, я блискати-му на тебе. І ми по вік дивити-мемось одно на одного і очей не зводити-мемо?

І Настуся аж заплескала в долоні; аж очи заплющила від захвату, неначе вона дістала від мами якусь незвичайно гарну ляльку з брилянтовими очима. І вона раювала.

І вона впала — сіла на оксамитову канапку і неначе пірнула в поросі, котрий не змітали й не струшували вже може з тиждень або й два. Він сів проти неї в кріслі. І вони втирили очи одно в одного і неначе роздивлялись на якусь чудову картину або цяцьку.

І він любив її щиро, і вона кохала його горяче, але вони не кинулись на шию одно одному і тільки милувались

собою, дивлячись одно на одного, неначе на пречудову мертву мармурову статую. Їх очі блищали, аж горіли, але ті очі були якісь ніби неживі, неначе скляні або кришталеві, які бувають у дорогих ляльок або в алькоголіків у найважчий час їх хвороби, в білій горячці, коли їх очі блищать гострим, але сухим скляним блиском. І здавалось з боку, ніби то розмовляли не вони, а хтось инчий говорив за них і живі слова їх живої розмови лились десь зверху або в боку від якогось підказчика, неначе хтось инчий говорив за сих двох чудових помальованих ляльок декадентства, двох пещених ненормальних людей.

Але вони не встигли зробити свій символістичний одмінок, коли хтось задзвонив у прихожій. Настуся й Павлусь кинулись, аж жахнулись, неначе хто несподівано закрився і вдарив раптом по їх напружених нервах.

— Хтось дзвонить, — зашепотіла Настуся до Павлуся. — Нехай Гаврило скаже, що тебе нема в дома. Чогось я отсе дуже стрівожилась. Хтось неначе прибіг за мною, доконче за мною. Чогось моя душа чує, що за мною. Чи не тітки часом отсе вистежили мене?

Павлусь схопився і побіг навперейми старому Гаврилови. Але Гаврило похопився і вже відімкнув двері. В прихожу вскочила Павлусева дядина Ніна, побігла і прожогом вшелепалась просто в гостинну, навіть не роздягнувшись і не роззувши калош. Вона неначе гналась слідком за якимсь злодієм, або когось шукала та про когось питала.

— Добрий вечір тобі, коханий Павлусю. Я отсе до тебе похапцем, на часочок, на хвилиночку, — задзігоріла дядина Ніна.

— Доброго здоровля! — сказав Павлусь байдуже і насупивши брови, і навіть на той час забувсь, що треба-ж попросити дядину сісти.

— О! чи ти ба! В тебе, Павлусю, гостя! — крикнула здивована дядина і кинулась витатись з Настусею.

Настуся ледви підвелась і холодно й надуту привиталась з дядиною Ніною.

— Мій коханий Павлусю! вибачай, що я отсе тебе потурбувала. Пошукай, будь ласкав, у себе, чи не забулась я часом в тебе мого ручного саквояжика? Уяви тільки

собі, яка я роззява. Пішла я вчора на Хрещатик скупувати по магазинах деяку дрібницю, знаєш, там наші стрічечки, шпильки, голки, нитки та усяку нашу жіноцьку нісенітницю. В саквояжику в мене було й портмоне, а в йому зісталось ще й гроший карбованців мабуть десятків зо два. Вертаюсь я з своїм крамом до дому. Коли зирк на руку! на руці не теліпаєть ся мій саквояжик. Я його певно або згубила, або десь забула. Йду я назад, питаюсь скрізь по магазинах, бо я часом в магазинах забуваю то парасольки, то деякі свої дурні закупки. Чогось у мене від тієї купівлі аж голова заморочуєть ся. Тоді я вертаючись з закупками до дому, забігала до твоєї, Настусю, тітки Мані і до тебе, Павлусю, заїздила. Була вже я і в тітки Мані, питала в неї. Вона каже, що я в неї тоді нічого не забула. Та отсе думаю: забіжу ще до тебе та пошукаю, чи не забула я часом свого саквояжика в тебе. Подивись, серце, гаразд, пошукай по всіх покоях, спитай у Гаврила, чи не бачив часом він, де я поклала мій саквояжик та ще й з грошима. Не так мені шкода гроший та дрібних закупок, як самого чудового саквояжика.

— Ти тоді й справді вешталась та никала по всіх покоях; може й справді десь поклала та спохвату й забула, — сказав Павлусь і пішов по кімнатах шукати та нишпорити.

Дядина й собі схопилась з місця і пішла слідком за ним блукати по покоях. Вона нагнала й старого Гаврила. Обшукали, обдивились усі закутки. Гаврило заглянув і під канали, і під ліжка, і під крісла, а саквояжика нігде не було.

Настуся сиділа мовчки насупившись і щось міркувала в своїй голові.

— Дядина бреше. Вона нічого й не губила, й нічого не забувала. В неї, як я памятаю, і саквояжика нема. В неї на виду, на очах не щире клопотання, не щире жалкування, а якесь робляне... неначе вона на сцені грає ролю. Се мої тітки, мої жандарми, слідкують за мною, щоб доміркуватись, куди отсе я пішла і де я. Певно самі не насмілились ловити мене в Павлуся та й потурлили отсю пришедеповату Павлусеву дядину шукати мене тутечки. Ну та й тіточки-ж!

Дядина і Павлусь вернулись у гостинну з порожніми руками. Само по собі дядина добре знала, що не знайде, бо й нічого не губила. Настуся своїм тонким здогадом та міркуванням відразу втямила сю всю дядинину комедію.

— Ото бідна моя голівонько! Певно мій саквояжик десь валявся на улиці, і його хтось давно знайшов, — бідкалась дядина.

— А вже-ж на улиці довго не влечить. Вже давно його й слід щез і признаки не зісталось, — додав Павлусь. — Мушиш купити собі другого достоту такого саквояжика.

— Такий буде, та не той! — бідкалась дядина та все зорила буцім то на меблі, але скося все зиркала на збентежену Настусю.

— Як зиркає баньками на мене! Неначе я й є той саквояжик. Дури вже кого дурнійшого, а не мене! — думала Настуся і ніби їла очима ту капосну наглядячку.

— Прощай, серце Павлусю! вибачай, що я отсе тебе троха потурбувала. Може й ви, Настусю, підете разом зо мною, то я вас проведу до дому, бо вже пізня доба, — сказала дядина.

— Я втраплю до дому й сама. Я не звикла до поводитарів, — обізвалась знехотя сердита й насупляна Настуся.

— То вже хиба ти, коханий Павлусю, проведеш Настусю до дому, бо в нас у Києві не Париж і не Рим, фіякрів нема, а є тільки небезпешні мурла звощики, котрі ладні завезти молоду панну і в пущі та нетри. Кидаю Настусю на твій догляд та на твою відповідальність, — сказала дядина Ніна.

Вона попрощалась хапком, якось робляно, нещиро і шугнула з покоїв, неначе сполохана курка в відчинені двері.

— Се-ж мої тіточки, мої непрохані наглядячки та назиральниці послали її до тебе на розвідини, щоб пошукати мене в тебе і істино в тебе, а не будлі-де инде. Вона ніякого саквояжика і з роду ніколи не губила, бо така ошадна, така скупяга, що і при місяці свої голки визбирала-б до одної, як би їх де погубила. Але вона навіть і голок ніколи не губила. Та й ніколи ніякого сак-

вояжика я в неї не бачила. Ой не люблю я сих наглядачів та назиралників гірше, ніж свого лиха! — сказала Настуся.

— От і принесла лиха година отсю дядину не в добрий час, перебила нам наші золоті мрії, наші солодкі почування, — сказав Павлусь. — Се не дядина, а добра нишпорка! Винишпорила таки тебе.

— Скажи, серце, Гаврилови, щоб більше не відмикав дверей і нікого не пускав сюди. Знаєш, я духом чую, що мої тітки зараз отсе довідають ся та й не втерплять і зараз прилетять сюди за мною на днищах, бо вони обидві відьми. Вони вже давненько стежать за мною, де не ступить моя нога. Кажуть мені, ніби то я в останній час стала чудна, навіть чудернацька. А я собі тільки самостійна з роду й оригінальна, і хочу бути вольною, як пташка в лісі.

— Така достоту, як і я. Ненавижу й я тих назиралників, і духу їх не зношу! Мене з роду ніхто не напучував нудними безтямними та безглуздими напучуваннями; навіть мій покійний „банк“ ніколи не бравсь за се, — сказав Павлусь.

— Колись як розсерджусь, то без сорома казка, попроганяю з хати своїх тіточок та дядинок, — сказала Настуся.

— Попрогонь їх ік дідьку! Я бувши тобою, давно-б витурлив їх з хати просто таки стусанами та потилишниками, а то й ломакою, — сказав Павлусь.

Вони посідали одно проти одного і знов почали тиху розмову, почали направляти свою декадентську ліру на переднійший тон кохання та мрій, виливати в робляних, штучних словах свої палкі почування, добираючи їх, неначе гарус до взорця. І вони вже були добренько направили свою ліру. Ліра почала пригравати. Коли се знов раптом задзеленькало в прихожій.

— Йй Богу, се прибігла котрає із моїх тіточок! — сказала Настуся — або тітка Маня, або тітка Софа, або й обидві вкупі, хтось дуже здорово шарпнув за дріт, як шарпають тільки вони. Як ось зараз стукати-ме в двері парасолькою, або дупити-ме кулаком, а може й коліном, то

се безпереречно вони, мої поліціанти. Се-ж твоя дядина вже подала їм звісточку, де се я знаходжусь.

— Я зведів Гаврилови нікому не відчиняти, — тихо обізвався Павлусь.

— І добре зробив, — сказала шептом Настуся.

В прихожій і справді дзеленькав дзвоник, неначе сказивсь, неначе його хто лунав ломакою, а він верещав, що було сили. Потім застукало в дворі, неначе хто штуркав палицею, а потім загуркало кулаком.

— Се котрась тітка добуваєть ся до твоїх покоїв. Се вони вже напители, і хочуть спасати мене від якоїсь напасти та спокуси. Як лупить! Се вже певно лупить не кулаками, а коліньми. Нехай там казять ся! Нехай трохи побрикають ся, то на голову буде легше, — шепотіла Настуся.

Вона встала, відчинила двері, стала в дверях, висолопила язика до прихожої, а далі „стругнула редьки“ тіткам, поклавши палець на палець на вхрест і стружучи пальцем, ніби редьку.

Тітки довго стукотіли та торгали дверима, аж замок та засув дзижчали, а далі й перестали. Знов у покоях стало тихо, як в усї. Гаврило притаївсь десь у куточку і ніби на той час замер.

— Тітки вважають на мене, як на божевільну, — сказала Настуся, пірнаючи в мягкім кріслі. — Нехай собі так думають. На здоровячко їм! Мені за се байдуже! Але мене бере злість, що вони встрявають та вмикують ся не в своє діло. По мойому: „Коли не піп, то не микай ся в ризи“. А вони все — в ризи та в ризи! „Нате й мій глек на капусту, щоб і я була Настя!“ Скрізь сунуть свою носюрку в мої справи, неначе й вони бажають знати, чим пахне моя любов, чим пахнуть мої й твої молоді палкі мрії. Їх кортить! Ой кортить, бо вони обидві удовиці. Сей пишний букет певно ще дурманить їм голови.

Вже смеркало. На дворі сутеніло. В кутках покою стали чорні тіні стовпами. Високі дзеркала на мармурових консолях неначе потопали в меланхолійному сутінку. Широкі лиснючі поволочені рями картин та портретів неначе припали густим порохом. Три чималі давні портрети якихесь козацьких полковників, Павлусевих предків, у стародавніх

темних рямах неначе заснувались чорним павутинням. В комині дотлівали поліна та трусок і ледви жевріли в попелі. Жар жеврів і в ряди-годи спахав на головешках, кидаючи меланхолійний мрійний відлиск на стародавні здоровецькі крісла та старомодні чудернацькі столики.

— От уже смеркає ваш день і сьвітає мій ранок, бо те, що люде звуть вечером, то є мій поетичний ранок — сказав Павлусь Малинка. — І навіщо Бог сотворив той непоетичний день, якесь погане сонце? Мій ранок саме отсе починаєть ся. Се мій час поезії, забавок та веселощів. Саме добрий час постановити нам вічний спіл кохання. Настає поетична година! Година мрій!

— І справді меланхолійна мрійна година! — сказала Настуся наближившись до Павлуса і взявши його ніби за мармурову холодну руку. — Міняймось серцями, мій голубе сизий.

— Почкай трохи! нехай гаразд розвиднить ся ніч. Нехай добре сьвіне на дворі мій чорний поетичний день, і висиплять ся на небі зорі. Я щирий декадент, по своїй природженій вдачі, і певно таким і родив ся й охрестив ся. Я люблю ніч і ненавижу день і не люблю сонця, як не любить його нічне птаство. В ночі в мене дужче й краще грає уява, мені якось охитніще граєть ся в карти, петь ся вино, сиплять ся жарти. В ночі неначе і сигаро смачніше, і дівоча краса краща, імлістїща й вохкіща, і любов солодша. Скільки поезії в гарній ночі! Ніч, то доба для усього високого, потаємного; доба для великих доброчинків і страшних злочинків, великого охання та зітхання і великих веселощів та радощів; доба стогнання та зітхання сов, пугачів та сичів, тих меланхолійних возуль та соловейків мого чорного дня.

— Твоя правда, мій коханий! Справді і музика та співи в ночі якісь поетичніщі і смачніщі, і танці на балах у ночі буйніщі, неначе поетична хурдига та метелиця в літку на верхах Мон-Бляна під синім літнім небом. Ніч, се поетична мрійна відьма верхом на золотій кочерві з брилянтовим помелом у руках. Я ладна хоч-би й зараз перейти на твою віру — пристати до твоїх звичок. Мені вже день обрид, і сонце остогидло. Мені вже

все на сьвітї обридло. Ще в шістнадцять років менї обридли танці та бали, в вісімнадцять менї вже остогид театр, надокучили компліменти паничів та їх дурне причепливе залицяння, надокучили самі паничі, в двацять менї вже обридли Париж, Рим та Ніцца, як і наш Київ, а після двацяти років за мною слідком ганялась нудьга, неначе злидні за вбогою людиною. Мене брала така нудьга, що я трохи-трохи не повисилась! Отсе признаюсь тобі, як на духу, хочу й я змінити ніч на день по твоєму, то ще може життя моє стане не таке дошкульне для мене. В тебе як раз так, як співають у нашому селі: „А все тут не по нашому, а все тут та й по вашому, а снідання під обідання, а обідання аж під полудня, а полудень аж у вечері, а вечеря аж о півночі“...

— Мої обіди аж у глузу ніч, а вечеря аж сьвітом, а снідання аж у вечері, — обізвавсь понуро Павлусь. — Так воно буває в оперних артистів та в нас, бо й ми-ж артисти свого штучництва, — сказав Павлусь.

— А справді, я велика артистка душею, я велика естетичка! Як я люблю все гарне, все красне! Як я люблю всяке штучництво! Музика та співи — се дихання моєї душі; малярство, картини — се зір моїх очей. Я-б давно була пішла на сцену, та моя покійна мама спротивилась і заклала мене, щоб я не була на сцені — сказала Настуся.

— От уже дніє вечірня темрява. Настає саме поетичний час здійснити наш обряд поетичних заручин. Загаємось, забалакаємось, що ще й смеркне наша поетичня ніч, гляне противне сонце, і чари зникнуть... А я тепереньки ввесь у чарах та в мріях по самісіньку шию! Вже з головою пірнув у чари!

— І я, серце, як тільки переступила через твій поріг, поріг мого щастя, моєї любови, то відразу стала по коліна в чарах, неначе по коліна в густій пшениці. Вже чую, — духи шептом шепочуть мені з твого каміна, щось гомонять у кочерзі коло каміна...

Він підвівсь і став, пишній, як золотий ідол Ваала на вавилонському степу. Вона стояла блискуча, неначе во-

лота відьма на скляному Брокені. Вони обоє були в чарах кохання, неначе в золотих шатах.

— Ти золота Афродита в моєму храмі кохання. Я завою тебе, проштрикну своє серце і спалю тебе в багатті на жертвоприносини для тебе, моя богине! — крикнув з ефектом Павлусь.

— Ти пишній Зевес моїх мрій, Зевес Олімпійський, увесь із слонової кости, оповитий через могутнє плече золотою мантиєю! Ти огнястий Молох, бо твій огонь мене от-от поглине. Ти Молох, а я твоя жертва. Пали-ж мене на поетичному багатті кохання! Мерщій кидай у багаття кришталевий трусок та мрійні сухі тріски! Огняста середньовікова поема!

— Середньовікова поема! пишна, пахуча поема! — сказав Павлусь палко. — Чи може бути що краще за середньовікову поему кохання? Я чую над нами подих середніх віків: от лицарь грає на бандурі, дама його серця виходить на замкову високу башту, на високий повітряний балкон...

— Музика янголів у небі! Небесні мелодії мрій, мрій любови!...

— Вона стоїть високо на повітрі. Він шугає орлом на хмарах мрій з солодкогучною бандурою в руках. Міста горять, села палають. Дим клубками крутить ся, вєть ся. Здорові армії, заковані в блискучі кольчуги, прикриті золотими шликами сунуть ся, неначе незліченні татарські орди. Валленштайн, Тіллі, Іустав Адольф грають на баских конях у золотих кольчугах, шликах та начільниках, неначе золоті подоби, посаджені на коні. Армії звалюють твердині, валять замки, башти та стїни навкруги міст. Гармати раз-у-раз гуркають. Люде стогнуть, ойкають, Жиди вейкають, голодний наляканий товар реве, череди скиглять, корови мукають, голодні собаки виють... А з замків, з високих башт, дєсь неначе з хмар лєть ся тиха делікатна музика, мелодийна пісня, висока поезия, летять з подихом вітру високі небесні мелодії...

— Правда, гарно! І страшно й гарно! Препишна поезия! — говорив Павлусь.

— Ой гарно-ж! Ой яка-ж то була висока поезія! Які тоді були поетичні любовці! Як-би я тоді жила, за мною-б не ганялась слідком погана, зубата, таранкувата та кирпата нудьга по всіх усюдах. Пишно! Гарно! І страшно й гарно! Скільки поезії!... аж кричала Настуся.

— Ми постановимо спіл наших душ, — сказав Павлусь — поміняймося серцями серед лицарської поезії, в чаду помершої поезії, серед померших поетичних душ, померших мрій, померших, але не похованих на кладовищі, не закопаних у сиру землю, бо... вони й доси живуть в нас... Еге, живуть?

— Я почуваю уявки, що вони живуть і доси в наших душах, — сказала Настуся. — Сідай за рояль і грай! Виклич мелодіями минуше! Виклич чаклунством музики давні чари! Виклич символістичний профіль середніх віків! Ти сам чарівник. Ти зробиш се чарівництво!

Він в одну мить кинувсь до рояля, котрого направщик не направляв може вже років з десять, і вдарив по клявішах. Торкнуті клявіші увігнулись під його тонкими, неначе пазурі, пальцями. Струни, неначе перелякані в десятирічному спокої та сні, задзизчали, зашипіли, котра сторч, котра в борщ. Рояль загуркотів, застукотів, неначе гармати Валленштайна. Настуся вгляділа на столику купу газет, кинулась до столика з ірацією правдивої Парижанки, побігла неначе легенька серна поскакала через покій, на лапала здоровий жмут газет, розгорнула здоровецькі листи і почала шпурляти їх в камін на тліючі головешки. Папір зайняв ся і спалював. Вона ніби гралась в якусь іграшку дуже цікаву й нову, хапала листки, бгала їх у руках і оберемками кидала у камін на жар. Полум'я спалнуло й шугнуло з каміна на кімнату, лизнуло червоними язиками високо в гору по каміні. Дим клубками повивсь по під стелею, покотивсь по стінах, по козацьких полковниках. А вона все ніби пустувала, підкидала того сухого труску, неначе гралась, ніби маленька пустотлива школярка. Червоний сьвіт замиготів по стінах, задрижав по золочених рямах. Козацькі темні голови виглядали з диму, неначе з хмар.

— Правда, се подумя дуже вдатно й символістично нагадує середньовікові пожежі — говорила Настуся. — І страшно й гарно: і подумя пожежі, й дим, і згарятина, і мелодії арф та бубнів, і гук гармат. Ой гарно!... Ой як весело!...

І Настусі здавалось, що вона або грає в якісь оригінальні ляльки, або виступає на сцену в якомусь дуже чудному спектаклі.

— От теперички мої мрії в тобі, твої мрії в мені! Теперички міняймося серцями — крикнув він несамовито, скочивши від роая до неї, неначе тигр легким та граціозним скоком із за пальмових кущів. — На ножа! розпанахай мені груди, виріж моє серце. Я розпанахаю твої груди і виріжу твоє серце. Ти вкладеш своє серце мені в груди, я вкладу своє живе серце в твої живі груди. І ми почуємо поетичне гаряче й тонке мрійне кохання середніх віків, раювання лицарів та їх дам серця! Ми почуємо кохання й раювання усіх віків, і кохання Зевса з Герою, і Геркулеса з Венерою, і Ромео з Джулетою!

Старий Павлусів лакей Гаврило, зачувши з своєї кімнати дим, відхилив двері і заглянув. Подумавши, що в каміні зайнялась сажа, він ухопив відро з водою і прибіг, щоб заливати пожежу.

— Ти чого, Гавриле! Пішов геть і зачини двері! Чи ти не здурів часом?

— Я думав, що ви пустуючи нарobili пожежі, та отсе прибіг заливати. Ой Господи! Ще сплять батьків дім і господу!

— Іди собі та не появляй сюди очей, — крикнув Павлусь.

— Ой як гарно! То се ми і справді загарбаємо собі кохання всіх віків і народів? Скільки кохання! Ой-ой-ой! Скільки зітхань любовців! Вийде буря й вихор від одних зітхань любови! Яка величність! — сказала вона.

— Кохання всіх богів і богинь від Ваала й Молоха й до київських відьом на Лисій горі — сказав Павлусь.

Він вибіг до другого покою і виніс здорового блискучого ножа, котрим крають хліб на скибки. Вона десь налала на столику перед дзеркалом ножниці і вхопила

їх заразом в купі з довгим гребінцем. Вони обоє стояли перед каміном віч-у-віч і дивились обопільно одно на одного. Ясний червонястий одлиск від папірового багаття миготів фольками по їх щоках, по білих чолах.

— Яка ти пишна, в сьому фантастичному середньовіковому освітленні!

— Який ти гарний!

— На! — сказав Павлусь і ткнув їй в руки довгого ножа — принеси мене на жертву, на приносини Дияні та Афродиті!

— На! — сказала Настуся і сунула йому в руку ножниці в купі з гребінцем — принось мене в жертву тільки собі, бо ти мій бог.

— А се навіщо така проза? Якийсь нікчемний гребінець? Се не символістичня річ. Пхе! — сказав він і кинув гребінця в полумя.

— Вибачай. Я так стрівожена коханням, що гребінець здав ся мені списом. В мене забило памороки. Голова туманіє. Мене дух забиває. Я скаженію, я навіснію від кохання, — сказала вона. — Виймай мерщій своє серце і дай мені сей великоцінний подарунок. Як я бажаю побачити написану на йому твою любов, понюхати ті пахощі любови, котрими воно певно теперички парус! Виймай швидче моє серце ножем!

— Ми подивимось, понюхаємо і проковтнемо — ти проковтнеш моє серце, а я твоє, — сказав він з запалом.

Настуся заметушилась і замішалась, бо очевидячки вже позабувала модню заграничну символістичну мову і все збивалась з ролі на мову свійську, вселюдську.

— Твоє-ж серце сире. Я... я сирого не зможу проковтнути.

— Ми обіллемо наші серця лимоновим соком, неначе морську черепашку, і всолодимось сим олімпійським поживком невимірущих. Ми наштрикнемо їх на небесну шпичку обоє до купи і пришкваримо їх на отьому огні поетичньої символістичної пожежі.

— Край же швидче мої груди! Я навіженію, я швидко збожеволію! — крикнула вона і почала й справді розгїбати свою кофту та виставляти свої груди.

— Цур дурної навісної! Невже вона отсе й думає, що я справді паграти-му її й себе, неначе заколото порося? — подумав Павлусь, а потім голосно сказав: — Pardou, мила Настусю! Ти очевидячки вже давно з Паррижа. Ти вже опростилає от тут у глушині. Ти забула вже модню мову символістики — говорив Павлусь, прочитавши на її божевільних очах, на її виду справдішню наважливість викраяти серце з грудей.

Настусі стало ніяково. Вона спустила очи до долу, неначе школярь провинник. Їй стало сором.

— Твоя правда, мій милий, мій чарівний. Я відстала від моди, від віку, від прогресу. В сьому вовчому дохлому закутку хоч не-хоч, то одстанеш, станеш такою, як усе тутешнє плебейське громадянство.

Він притулив ножа до її серця потім до свого й передав його Настусі. Настуся притулила ножа до його серця потім до свого й вернула йому.

— Поміняймоє символами! — сказав він тихим, тихим голосом.

— Поміняймоє і будемо від сього часу носити їх коло свого серця. Еге, так? — сказала вона солодєньким голоском.

— Візьми мій символ просто з мого самісінького серця! — сказав він.

І Павлусь розстебнув жилетку і відчикнув ножницями ліву половину своєї синьої жилетки.

— Висока ідея мрій! Ти даєш мені пахоці свого нишного тіла, — сказала вона.

І Настуся розстебнулає і відшматувала ножем ліве погруддя своєї кофти.

— На частинку мене самої і люби мене по-віки-вічні.

Вони помінялись символами, понюхали, поцілували і притулили їх до горячих видів, до очей, до чол.

Вони довго ще тулили, нюхали, лизали й раювали!...

— Я пришию твою жилетку до отсеїї моєї обчикриженої кофти і буду носити, і буду почувати тебе коло твого серця, — сказала вона.

— І я пришию шматок твоєї юбки до своєї жилетки і буду носити навіть при людях, не побоює ся сьмішків,

спатиму в ній, щоб ти і в сні дихала своїм духом через юбку на мене. Се наші сьвятощі! — сказав він.

— Се на нас будуть латки великого Будди, ті, що й доси їх нашивають на шовкових ризах благочестиві жерці Будди — сказала вона. — Відкрай мені ще пасмо твого пахучого волосся. Я покладу його в свій альбом і буду нюхати твій дух і в моєму будуарі, щоб тобою пропахав ся і мій будуар.

І він відкраяв для неї пасмо свого волосся і подав їй, потім ще відкраяв шматок підтяжки і подав їй.

Вона поцілувала й раювала. І вона відтяла ножницями пасмо своєї коси і подала йому. Він поцілував і раював.

— А ти відкрай мені шматочок своєї панчохи, щоб покинути свій рожевий дух у моєму порт-цигарі, щоб я курив твою любов.

І вона сьміливо закотила поділ і відкраяла шматочок панчохи і подала йому,

Він поцілував, посмоктав і вклав у свій порт-цигар.

Він раював. Він став рожевий!

Вона раювала. Вона стала блакитна!

Він ще дужче раював, дивлячись на неї. Він став перістий!

Вона ще дужче раювала. Вона стала ряба. Вона стала пахучою зеброю африканського гарячого сонця, вона стала пахучою рябою куркою в небесній блакиті на острішку загати. Її любов пишалась, як собака в човні.

Їх кохання сяяло на всю сьвітлицю усіма кольорами і веселки, переливалось дивними усякими кольорами північного сяєва.

Їх любов міняла кольори, перебрала усі кольори веселки.

Їх любов стала ряба й смугнаста!

Кольори їх кохання згодом злились до купи; їх веселчана любов стала біла, неначе промінь сонця.

Їх любов стала живньою, жвавою оліндерською телічкою. Вона була ряба, періста і знов ставала біла, неначе усі сім проміннів веселки зливались до купи, то знов

мінялись, ніби грали в хрещика, як пишне північне сяєво над Сибіром.

— Де-ж буде наш перший поцілунок? — спитала вона згодом.

— На Мон-Блані або на Монт-Розі в Швейцарії, високо, високо, аж у хмарах! — сказав він.

— Коли-ж се буде? Папа казав, що не швидко поїде за границю, бо мама розтринькала всі гроші.

— На Лисій горі над Дніпром — обізвав ся він.

— Далеко, дуже далеко! — сказала вона.

— На Владимирській горі над Дніпром, коло Владимирського пам'ятника. Поезія! Дніпро! Височінь! Високо й поетично!

— Боюсь трохи за свою репутацію. Я зовсім еманципована людина і не маю жадних старосьвіцьких забубонів. Але, знаєш, мої тітки, дядини, усякі кузинки, зовиці, моя рідня... їх тут ціла метка. Се мої тутешні жандарми в спідницях. Київ не Париж. На Владимирці і в день і в ночі завсіди вештають са люде, вештають ся в ночі людські сови та пугачі.

— На Соломенці, на шпилі — сказав він — все-таки ближче до неба, ще й під гаєм. Поезія!

— Добре! Там будемо на одшибі. Коли-ж? — спитала вона — в маї?

— О, до мая дуже довго. Я вмру від кохання до мая. Тепер ще тільки осінь і листопад. Але-ж тепер саме май за екватором у Капштаді й Трансвалі. Сього з нас доволі. Ми з Соломенки нюхати-мемо й бачити-мемо африканський май. Почування з далекі! Яка поезія! Май зда леки, а близько мрійний або й справдішній поетичний туманець та імла на Соломенці, — сказала вона.

— Імла, се символ нашої мрійної любови. Так уже обридли в книжках романи в маї. Се щось дуже вже старомодне. Наша любов вохка й мокра — сказав він.

— Наша любов дуже вохка, в пустому тумані. Як оригінально й ново!

— Наша любов вохка! наша любов — любов амффібій. Правда, се нова нечувана ідея, нечувана любов?

— І я волію вохку любов. Я вийду до тебе на самісіньке пилипівчане пущення під ліс на Соломенський шпиль. Там нас ніхто не побачить, жадна тітка не зорити-ме злим очком на нас, дядини та усякі зовиці-сестриці не побачать нас.

— Там ми зіллємось у хмарах мрій та в олімпійському тумані в першому поцілунку.

— Оригінально! дивно й дивовижно! — аж крикнула вона і заплескала в долоні.

— Виїду перед вечером на пущення і ждати-му там тебе в вохкому тумані, неначе на версі поетичного Мон-Блана, — сказав він.

— Любов наша не суха, а мокра! Се пишно! Се дивно! нечувано й нігде не писано! Ти найновомоднійша людина на всю Європу! на весь сьвіт! Ти попередив усіх декадентів! Зараз напишу до своєї приятельки в Париж. *Quelle idée!* — аж кричала вона, аж підскакувала, неначе маленька школярка гралась.

— А тим часом незабаром настане мій поетичний південь ночі. Мені вже час виходити з дому. Вже заворушив ся поетичний сьвіт мар, русалок та привидів. Мені час обідати в ресторані з уданськими офіцерами. Чи ти знаєш, чого се я сьогодні так заснав? Скажу тобі по секрету: я вчора був у Трансвалі, хотів битись з Бурами й забрати золоті копальні. В мене грошей кат-ма.

— І я заспала! Я спиртка і маю єднання з духами. В мене вчора ввечері була з візитом моя покійна бабуня і не дала мені гаразд виспатись у ночі. Вже лягома мій папа вийшов з кабінета, а бабуся йде за ним слідком, дивить ся на мене, щось хотіла мені сказати, але вернулась назад. Я лягла спати. Лямпадка блимає перед образами. А бабуня загляне в двері та й знов сховаєть ся. Заглядала, заглядала і не дала мені гаразд виспатись, — сказала Настуся. — Прощай, серце! І тобі вже час іти з хати.

І вона неначе попечена любовю, з виразками солоднечі в серці, крутнулась двічі на п'яті, переплигнула через поріг щастя з ірацією, жваво, неначе кізочка через перелаз, і полетіла на крилах щастя до дому.

(Далі буде).

ПОХОРОНИ.

НАРИС

Сергія Єфремова.

Ніколи не забуду я тієї зустрічі.

Була зимова ніч; на дворі стояла одлига, було мокро і якесь наче гниле повітре непорушно лежало над сонною землею і окривало її сірим, важким туманом. Туман той ніби пригнічував усе живе, і навіть мертві мури величезних кам'яниць міських здавалось відчували на собі його важкий гніт. Ліхтарі, ніби окутані матовим покривалом, зотканим з туману, стояли єдиними ясними плямами на суцільному сивому тлі, але й вони не світили, а тільки невиразно блимали, не маючи сили пробити сірого туманного муру навкруги себе. Люд поховав ся в теплі, сухі закутки, щоб не вбирати в свої груди того, здавалось, отрутного, гнилого повітря...

Але на душі у мене було весело, тепло, ясно. Я вертав ся до дому з театру і душа моя у щерть була ще налита тими гарними відрадними вражіннями, які я пережив недавно ще в театрі. Я бачив там одну з сучасних драм, де герой промовляє красні монольогі про любов до всіх людей, про всесвітнє братерство; він запевняв, що любов ся вже настала на землі, що вона скрасила вже відносини людей поміж собою, і що на світі жити гарно взагалі, не вважаючи на все лихо, що трапляеть ся з поодинокими людьми. Герой зазнав чимало прикростей, але вмираючи він певен був, що життє його не марно пішло, що він

своєю працею спричинив ся до заведення на землі крашого ладу... І так справді гарно все се було на сцені, і слухаючи палкі монольоги героя, так хотіло ся на повний голос заспівати величній гимн любови і добра...

Я йшов тихою, безлюдною вулицею сам один і на душі у мене було теж тихо, ясно. Я на повні груди, широко і вільно пив важке, отрутне повітря, сам того не помічаючи. В думках я переживав тільки що побачену драму; образи з неї ще стояли у мене перед очима і я всією душею своєю горнув ся до тих слів, які я чув у театрі і які ще лунали у мене в ухах... Так, дійсне так!... Любов, всесильна чарівниця, вже скрасила відносини людей поміж собою. Любов до окривджених і окрадених долею, всесвітня згода і братерство — се та могутня сила, що кермує всім житєм, направляє його до поступу; се та підойма, яка перевернула сьвіт, бо замість гидкого егоїзму внесла в відносини людські ясний, животворний промінь добра і правди...

Не питав себе я тільки: а де беруть ся ті окривджені та окрадені?...

Замислившись отак, я несвідомо йшов по знайомій вулиці і не зважав, що круг мене дієть ся.

Від моїх сьвітлих думок збудив мене якийсь тривожний галас, зик, що розходив ся широкою хвилею по безлюдяним вулицям міським і розливав якусь смутну тривогу й жах далеко навкруги. Я глянув наперед себе і — надзвичайну картину, якої я ще з роду не бачив на сій тихій вулиці і якої я до віку не забуду, побачили очі мої.

Вулицею напроти мене швидко рушала велика юрба людей. Попереду йшли два чоловіки зі смолоскипами в руках. Смолоскипи осьвічували дорогу, відбиваючись у каляжах та кидаючи на мури будинків жовто-червонувате промінне, що помалу зникало десь у туманній високости. Далі мовчки рушала валка чоловіків зо сто в однаковій сірій одежі. Чутно було якусь дику пронизливу музику, що важко вдаряла по моїм напруженим нервам, та в туманному повітрі розносились від часу до часу якісь оклики, яких я спершу не розібрав...

Я не розумів того, що діялось у мене перед очима; я остовпів перед сією дикою, жахливою картиною, що вливала якусь мені самому несвідому тривогу та тугу в мою щасливу тоді голову, оповиту веселими думками... Що се таке? Хто ті люде? Що роблять вони серед сього туману та мряки?...

А валка наближалась... Я глянув ще раз і зрозумів — то були похорони...

Сі люде ховають своє безцінне добро, свій скарб найдорожший — вони ховають свою волю.

Так! То були вязні, каторжники; а різуча, пронизлива музика — то ляжчанне та брязкіт кайданів... Людей сих по ночі, щоб не бентежити спокою „чесних горожан“, женуть з тюрми на заслання на край сьвіта...

Я зупинився і скорботними очима дивився на сю похоронну процесію, що швидко йшла вже поуз мене... Сірі одноманітні фігури, зігнуті під тягаром кайданів, бліді, нужденні, безнадійні обличчя, тупі, залякані очи, німі погляди без тямку — все се видиме тавро приниження справляло страшне вражіннє... До того ще отсе червонувате, наче криваве сьвітло від смолоскипів, що палахкотіли нерівно від швидкої ходи, — воно тремтіло, блимало і зникаючи в тумані, ще більшу тугу завдавало серцю, як та надія, що сьвітила і пропала в тумані життя...

Раптом я кинувся з несподіванки. Серед сієї сірої одноманітної маси визначувалась на цілу постать висока, струнка фігура чоловіка в простій баранячій шапці, в звичайному селянському кожусі, в яких ходять у нас на Україні. Обличчє, що тільки одну хвилинку стояло перед очима у мене, було надзвичайно гарне, сьміливе, благородне і разом з тим надзвичайно сумне. Лівою рукою, як і всі, він придержував кайдани, що дзвонили й у його на ногах...

Одну тільки коротку хвилинку було у мене перед очима се обличчє і швидко змішалось воно з сірою масою і пропало, розплилось серед неї, як розпливається дощова крапля серед моря; але до віку я його не забуду — того обличчя, ані тієї постаті; я не спроможен їх забути, хоч би й як силував себе вирвати той образ зі своєї душі, затерти й слід його в своїх споминках. Від його гордої, сьміливої

постаті ще тхнуло волею, з якою видко він ще недавно попросив ся, — і сей відбиток волі, якого ще не встигла стерти неволя, творив страшенний контраст з одномаїтною, сірою, цілком прибитою вже масою навкруги його. Його погляд на один мент зустрів ся з моїм і запав мені на віки в душу. Так дивить ся, так поводить ся мабуть величній цар лісовий — лев, якого безглузда доля на глум та посьміх завела в тісну залізну клітку, виставлену на потіху дурних людей...

Валка швидко пройшла поуз мене; позаду тягло ся з десятків саней; на них повно було убогого скарбу, жінок з немовлятами коло грудей... То жінки, матери, сестри проводили своїх живцем похованих чоловіків, синів, братів... То немовлята, самі того не відаючи, йшли на муку, на довічне страждання...

За що? За чії провини?...

— Швидше! Швидше! Не одставать! — гукали люде, що осьвічували шлях їм до могили...

Я не спроможен був іти далі своєю дорогою. Я прихилив ся до холодного, вохкого муру і очима проводив сих людей, відірваних від сьвіта, щільно огорожених під його узброєною вартою з блискучими штиками й живцем похованих для щастя, для надії. Я очей не міг відірвати від сього страшного привида, що вже тимчасом рушав далеко за мною і от-от мав зникнути серед важкого туману, що сірою масою налягав з усіх боків на землю... Душа моя повна була теж важкого, безпросьвітнього туману...

От де драма! Се не сцена, де все чисто, гарно прибрано, де кожне слово, кожній рух зраховано на ефект. Се саме жите, що на прах розбиває наші ілюзії, наші солодкі мрії, якими раз-у-раз ми звикли дурити себе й інших; сї актори, яких я бачив тут, не скинуть своєї одежі й іриму, скінчивши свої ролі, а до віку чинити-муть те, що їм судила сліпа доля... Се голий образ того горя та лиха, що ненастанно, невпинно під'їдає жите людське, точить його, мов шашель трухляве дерево... Яка страшна трагедія творить ся може зараз в душі кожного з тієї сірої валки! Трагедія розбитих надій, скривдженого, поламаного життя; трагедія злиднів, сліз, може крови; трагедія

темноти, втоми фізичної й духової без жадної надії на який-будь відпочинок... І хто здолає словом вилити те вимучене лихо, явити сьвітові ті незримі сльози, те горе, що ховаєть ся по ночі, під туманом та темнотою? Хто зможе нам сказати про ті муки наболілого серця, що бєть ся під кожною сїрою „арештантською“ свитиною?... Коли-б знайшов ся хто такий — він би мов громом ударив зне-нацька на серця людські, заколисані і приспані турботами про власне лише щастє, і всіх перелякав би тією мерзотою, яка творить ся на землі, серед людей — „царів природи“ !...

А любов?... А всєсвітнє братєрство?...

Я зневажливо всьміхнув ся. Де єсть отсї валки сїрих, нужденних, живцем похованих людей, де дзвонять кайдани, де розтинають ся і широко лунають навкруги побідні поклики дужих, переможцїв, — там не має місця для любови... Там зло панує, а не любов; там задрість, зрада, а не братєрство... Ми тільки дуримо себе красними словами, самі не ймучи їм віри...

Але-ж то злочинці!... Так, злочинці! Та хто-ж пхнув тих злочинцїв на стежку злочинства? Хто перший дав привід до його? Хто?

Ті-ж самі, що тепер карають сих людей, що виганяють їх зпосеред себе... Суспільство, громада, люде!...

Люде дали житє тим злочинцям; серед людей вони зросли і бачили тільки єгоїзм, зраду, ошукання... Їх дитячі очи, ще невинні тоді очи, вбачали тільки зло, надсильства, кривду; їх уха чули лжу, а язик і сам помалу звик до неї... І вони відплатили людям тим самим грошем — щербатим, поламаним грошем, який самі від їх дістали.

За се кара!

А з тих, що мають силу й міць карати, — невже всі чисті? Невже посеред них немає зради, ошукання; невже і через їх не лють ся сльози, невже вони не точать крові?... Лють ся сльози, і кров по часті точать, — але коли перші дзвонять кайданами по дорозі, вони дзвонять хиба лише золотом за зеленими столами; коли перші міряють власними ногами довгий шлях до кари, до каторги довічної — вони тїшать ся з утїх сьвітових.

Купують, продають, міняють крам на крам
 І буквою свого житейського закону
 Готові зруйнувать сьвятої правди храм...

Та чи-ж готові тільки, а не руйнують, — щоденно,
 по всяк час руйнують?...

За се нагорода!...

Я стояв нерухомо і мовчки дивив ся перед себе.
 Похоронна процесія вже зникла за повороткою вулиці;
 густий туман покрив її; було тихо, темно, невизначно бли-
 мали ліхтарі і лише раз-у-раз до ух доносив ся ледви
 чутно глухий брязкіт кайданів, та коли-не-коли лунали
 оклики: „Швидше! Швидше! Не отставай!“

А важкий, безпросьвітний туман ще дужше налягав
 на землю і все повивав собою...

Ніколи не забуду я тієї зустрічі!...

У Кїві, 1900.

Із галицьких образків Андрія Веретельника.

І. Шкода.

В канцелярії громадській не було нікогісінько, лиш сам писар Василь Сова, що сидів за довгим столом, та водив пером по папері. На старому годиннику на стіні вибила дванацята. Писар підвів ся, задерши у гору руки витягнув ся і широко роззявивши рота зівнув.

— Гу!... най то чорт возьме! Змучив ся як той віл у плузї... А... а!... га!... Тьфу! щезни бідо! Як би спати хочеть ся, а тут нема по чім, цілий ранок отут мордую ся і нікого чорт не наднесе... то-б може... і тее... було по чім заснути.

— Е, та воно ще до завтра далеко, то може хто й загляне, а тимчасом закурю, трохи той нуд перерву, бо далі збожеволіє тут чоловік.

Вийняв тютюнярку з кишені, отворив, зробив папіроску, запалив, і обпершись вигідно спиною об поруче крісла пускав великі клуби диму, котрі наче з комина валили йому з рота.

— То тільки чоловікови відрадної тут години, як собі закурю порядно по тій мордівні скажених. А ще до того тепер, то чоловік і в пеклі не буде так мучити ся, як я тут. Десь дідько якийсь вигадав фонетику!? І маєш! приходить наказ — пиши фонетикою, а ні, то забирай ся! Ну, і чоловік тільки вже літ писав як умів, а тепер вони задають як тому школяреви!

— Подуріли! чи чого хочуть?! І тепер штудерую над тим, щоб писати їм фонетикою. Муч ся тут як заклятий, а вони на те не питають — що хочеш роби, аби-сь фонетикою писав! і... кінець! і баста! Та я того не вчив ся, і тільки літ було добре, аж тепер вигадали якогось дідька! Ну, але се не за дурно я голову над тим собі ломлю, ні; перше за пашпорта брав 4 кр., а тепер мусять платити по 10 кр...

В канцелярию війшов війт Петро Палюх.

— Дай Боже доброго полудня, пане секретарю!

— А, дай Боже... А ви-ж де нині забарились, що що-но тепер приходите? Певно були на якій оказії?

Війт положив шапку і палицю на лаві і сів відсапуючи.

— Де там оказія, пане секретар! Дідько їх забрав, от нині попривозив ті дубки з ліса, та одного скинув Шулимови і там посдів-єм трохи. Бо досвіта по них вибрав ся і не снідав навіть... А тепер іду, думаю: вступлю трохи, може що нового, може яка нова оказія, не мовлялись ви, трафілась.

— Ех! чорт лисий з ними! Я цілий ранок сиджу тут камінцем і ніхто й дверима не рипнув. Вихапало їх чи що такого?!

— А пан секретар уже по обіді?

— Де там! Думаєте, є час? От допіро тепер трохи віддихнув-єм та закурив, бо вже очортіло, а за обід і забув, стільки роботи; в горлі сухо, як в новім горшку.

— Гм!?

— Що такого?

— Та...

— Ну? говоріть, що нового?

— Та де.

— А щож?

— Може-б ми, пане секретарю, пішли трохи зуби прополоскати?

— За свої?

— О! так-же щось вигадуете!

— Ну?

— Аво, я сиджу в Шулима, аж приходить по тютюн Семко Двигаїло, той дідовід. А я до него на жарт: „Семку! на конкуренцію вже-сь зложив? Не видиш, шопи ігомостеві ще невикінчені?“

— Ну і що?

— А він зирнув, поклонив ся тай каже, що з такого зарібку, як він у дворі на поденнім заробляє, не може стягнути ся на конкуренцію.

— А ви йому що на те?

— Я? а що, поставив ся до него по урядовому і він пішов і зараз приніс та заставив у Шулима кожух і зложив мені на руку пять срібних, дивіть, які!

Вийняв і показав нових пять срібняків. Писар звеселів, очи йому так і засяли, наче розжарені вуглики.

— Ну, але й ви потрафите штуку втяти, пане начальнику!

— А ви як думали з ними робити?! Такий дід, як Семко, то йому кожуха того не треба, а я свій обовязок сповнити мушу, самі знаєте.

— Та певно, що так!

— Ну, а пан секретар уже скінчили, можуть піти трохи?

— Скінчив, що мав до полудня скінчити, але сеї роботи й за місяць не зроблю.

— То збирайте ся, коли так. Що-но сьвіже пиво з міста привіз...

— Добре, добре, зараз.

Підняв ся з крісла, підійшов до вікна і став одягатись.

— Гей! а то що, пане начальнику?!

— Ну?!

— Дивіть-но, а то який чорт заїздить до нас просто?

— О, то лівізор...

— А його яка біда нині саме тепер тут принесла?

А-ну я подивлю ся, чи він нині має тут бути?

Пішов до другої стіни і глянув на прибитий на ній пописаний папір.

— Так і є, ріхтіт! Маєте poniedziałek, має тут бути в С...

— Ну! дідько надніс саме тепер, не мав коли, щоб був карка скрутив!

— Не штука, але ви, начальнику, не заказали вчора людям, щоб з худобою походили ся нині.

— А то вже буду мав що слухати! Щоб ще трохи, то був би нас у Шулима не здибав. Шкода!

— Шкода, ая.

— Ага! а чи ви, пане секретарю, печатку мою маєте?

— Та де! ви ще в суботу взяли від мене.

— Ну! тепер як буде треба, хоч встечи ся! і бігме, не знаю сам, де вона?

— Пст! уже йде...

Отворились двері і в канцелярію увійшов гордо пан „лівізор“.

II. Квіток.

Мужик гнав піхотою до міста, аж піт лив ся по нім. Сиву, баранкову шапку засунув геть в зад на потилицю, зпід котрої спливав горячий піт. Він раз-у-раз потягав рукою по чолі і стирив піт, що заливав йому очи. Був уже близько міста. Звільнив скорий хід, вийняв темно-червону хустину з-за пазухи та йдучи поволи обтирав собі чоло, лице і шию.

— А то ти раз нужда з тим містом! Бігме, ніг не чую в ходу... а тут нині вже пятий раз до міста гоню! Що неділі йди та йди, і все на дурно, трудно запрацьованого крейцара виходити, щоб з вас дух повиходив!

Лапнув рукою за пазуху і вийняв другу хустину ще чорнійшу від першої. Став її обережно розвивати і вивязав шматок зваляного, витертого паперу.

— Є той проклятий квітók! Я вже мислив, що забув, так як тамтої неділі. Забув і прийшов до дому з порожніми руками, а квітók лежав собі як пан на миснику. Той квітók то плата за цілий мій тиждень. Цілий тиждень бив на него каміне, набив на три ринські, а вже шестий раз іду з ним по заробіток і трудно як з під каміня видерти. Ще гірше як вовкови з зубів, від того „гандзіміра“.

Зложив квітка у хустину, закутав його обережно, всунув за пазуху, йшов далі та муркотів собі під носом.

— Бігме, ті гроші того не варті, що той хід по них. Не досить що чоловік заробить, то ще й трудно своє відобрати. Але най-но як їм що заплатити, то ще не сказав „заплати“, а „закутник“ уже є! Каже: „Або плати що ся належить, або буду грабити!“ А як тобі що мають заплатити, то ходи, ходи й ноги виходиш, нім своє відбереш; а часом то й пропаде, а не відбереш... А то ще й неділя. В церкві править ся Служба Божа, а ти до міста гони! Щоб з вас пару повиганяло!

Вже був у місті в сїнях ради повітової; тут мешкав „гандзімір“. Пішов по сходах і став коло знайомих йому дверей. Зняв шапку з голови, обтер піт, подивив ся на свої величезні босі ноги, що були в болоті і обережно отворив двері.

— А що ти повеш! — запитав його інжинїр, що сидів та щось писав за гарним бюроком.

Мужик швидко вийняв з-за пазухи хустину, вивязав квітка, підійшов до бюрка і положив перед інжинїром на білій мармуровій плиті.

— То прошу ясного пана я по ті гроші, що вже шестий раз приходжу.

Інжинїр розгорнув квітка, подивив ся і шпурнув ним мужикови між очі.

— Ти сьвіньо подла! Як сьмеш класць мі ту на бюрко такі квіт зваляни? Марш! за джві!

Мужик узяв квітка і нишком вийшов з канцелярії. Опинив ся в місті в знайомім шинку.

— Хаїм! подивіть-но ся на той квіток, через що не хоче його „гандзімір“ прийняти?

— О, Демку, вже й ніхто його не прийме, бо йому минув уже свій час...

— Ну, і він уже нічого не варт?

— Е, що він варт! Пять шісток, і то трудно...

— Ну, то купіть собі його в мене, Хаїме?

— А він мені на що?

— Може ви якось з ним доступите та що небудь дасть вам за него.

— Ну, ну, як хочеш, дам тобі пять шіток.

— Га! та най вже й так. Давайте!

Жид викинув мужикови блискучу корону і пішов десь з квітком. А мужик зараз зафундував собі горівки і закуски.

— За той хід, що-м тільки находив ся, хоч во два килички випю. Чоловік з дому натще, то вже живіт голову завертає. Най, на його гріх, того сучого сина, проплю нині при неділі тих пять шіток! Щоб йому чужа кривда боком видісла! Він каже: замураний квіток, а бодай тобі повилазли! Давай Суро ще пів кварти! В церкві править ся, а я плю за той замураний квіток, на його гріх, за мою працю-кервавицю...

III. Батькова шапка.

Був осінній ранок. До сходу сонця ще далеко було; на дворі сіріло.

На вигоні під панською бульбою сидів пастух гріючись біля палаючого перед ним огню. Недалечко пасли ся спутані, сухі, невеличкі коні.

— Ей! такий огонь файний! то-б то бульба спекла ся! аж ну! Аво, який присок, як золото! З дому нічого не взяв, бо нема чого, рано встав таї їсти вже хочеть ся, а тут сиди та куняй в голоді ще до полудня. Щоб так з десять бульбочок печених, теплих! ото але!

Оглянув ся, коні були вже під панською бульбою і скубали зелену гичку. Поправив ломачкою огонь і побіг коні завернути.

— Тпру! гніда! гейта лисий! а бодай-сь здох! тпру! Хороби десь наїсти ся не може! й чортом не наситив би їх!

Завернув коні, а сам став над бульбою.

— Але отут мусить бути бульба добра! Аво, яка гичка! А ще й сипка мусить бути!

— Щоб не надніс дідько польового, то б випорпав з десять, та спробував би панської бульби... Ану, дай, спробую щастя, всьо одно! А живіт уже добре голову завертає. А ще яка мрака густа, щоб і був хто, то не зобачить...

Поглянув кругом себе. Не було нічого видко, бо на землю осідала густа мрака. Надслухував. Було скрізь ще тихо, лише коні, що паслись скубанєм малої травки, від часу до часу зворушували тим тишину. Сів під корч і порпав пальцями землю.

— Аво яка! ото бульба! Як ззім таких десять, то й до вечера буде з мене. Ну, бігме, я не сподівав ся, що вона така добра!

Напорпав бульби повну батькову шапку. Заніс, висипав біля огню, надів шапку на голову.

— Ну, то я собі допну тої бульби! А... аж просить ся їсти! Але перше треба йти коні розпутати, бо як би яка біда надійшла, то-б на коня, тай гайда! Доганяй мене, вітра в полі!

Розпутав коні, пута їм на шию. Вернув до огню і робив місце на бульбу. Вложив бульбу в присок, загорнув, вийняв з-за вуха половину папіроски, сидів та курив.

Понад бульбою йшов польовий. Став у тім місці, де була сьвіжо випорпана бульба.

— А то сучі снни! Хоч як пильнуй, то не впильнуеш! Злодії прокляті! О! взяв, випорпав на самім краєчку так як на злість! Щоб пан побачив, то тоді слухай панської труби!

Пішов до пастуха.

— Ти чуєш! Ти не видів, щоб хто бульбу онде з краю порпав?

— Ні, дядьку, не видів!

— А може то ти й сам, сучий сину!

— О! не мав би-м роботи та вашу бульбу порпати! Хиба в мене своєї нема?!

— Ану розгорни той присок, що там буде.

— Беріть та розгортайте як хочете, я вам не бороню!

Польовий штурхнув палицею в присок. Zobачив білу велику бульбу.

— А ти злодюго сільський! Ще брешеш передо мною! А то що!? Га!?

Махнув палюгою і її кінець зачепив пастуха вже по носі. Пастух на коня.

— Вйю, гніда! Хай ти хороби наїси ся з своєю бульбою!
Щез у мраці.

— Ну, я не сподівав ся, що ті сільські собаки, злодії мають такий страх! Ану, пущу ся за ним.

Побіг слідком за пастухом. Пастух стояв з кіньми перед ровом і ждав. Зобачив польового, гайда через рів. Сива баранкова батькова шапка як галушка злетіла з малої голови в рів. Пастух пігнав, не питав на шапку, бо страшний польовий, а ще страшнійша його палиця була за плечима.

— А бодай він собі ноги там поломив, той посіпака скажений! Через него батькова шапка злетіла в рів... Тепер без шапки їдь на зарібки. А бодайсь тріс! Або вона лежати там буде? якурат! Возьме тай буде ходити в батьковій шапці. Шкода шапки і бульби...

ІV. Пані.

Був великий тиждень. З цвинтаря вертала невеличка громадка людей, переважно діти, старці-жебраки та кілька старших баб.

На цвинтарі на сьвіжій могилі лежала досить стара недужа баба і заводила на цілий цвинтар. Надходив вечір, а на цвинтарі не було й живої душі, крім старої тої баби. Заводила вона так лежачи досить довго, але в кінці охрипла, внесиліла, підвела ся і сіла на сирій чорній могилі, що іно-що перед хвилию виросла ось-тут.

— Ох сину, не сподівала ся я того, щоб я бачила ось тут твою чорну могилу; бодай я була не діждала того бачити сину, то-б лекше мені було... Ох! сину, мій сину, пішов твій вік молоденький марно, не зазнав ти ані на хвилинку щастя, хиба ще тоді, як був малим немовлятком, тоді як годував ся ще моїми тими грудьми, в котрих туй-туй серце і жовч моя пукне... Ох! сину!...

І вона знов повалила ся на могилу і ллючи старі, пекучі, материнські сльози, лапала кощавими та холодними своїми руками могилу, наче-б хотіла її взяти в свої обійми і притиснути мов малу дитину до своїх грудей. Отак обнімала і цілувала сиру землю могили.

— Ох! сину мій, сину! Єдина моя дитино! То-ж то я діждала ся потішеньки на старі свої жебрачі літа... То-ж то я дочекала ся підпори на свою слабу силу! Ох! сину, сину! Ліпше-б мені було перше самій лягти у ту сьвіжу могилу, ніж тобі такий молодій квіточці, підкошеній уже квіточці... Ой! Господи мій!

Вхопила свою сиву голову в долоні і катуляла нею, наче бохонцем хліба на всі боки.

— Ще на останку, сину, пригадаю тобі те все, з чого ти так завчасу пішов у ту могилу сиру землю гризти. Може ти забув те, але я ніколи не забуду; бо я наперед перечувала твою ту доленьку нещасливу...

Глянула перед себе і зобачила свого внучка Василика, що йшов до неї. Він був у одній сорочині та в подертих штанцях, без шапки і босий. Він несьміло підійшов до могили.

— Бабо, ходіть до дому, там чекають на вас з вечерою.

— Ой голубчику, не до вечері мені тепер; мені там вечероньку вже готують, де твій батько забрав ся... ох! забрав ся, забрав ся на віки!... А ти ходи до мене, я тебе обтулю своєю свитою, бо змерзнеш тут, та посидимо ще трохи тут і я тобі ще розкажу щось, бо як я тобі не розкажу, то й до віку не будеш знати нічого. Скажу тобі, голубчику, ту причину, з якої твій батько пішов так за молоду до гробу. Йому тепер сину доперва йшов трицять-осьмий рік... То сину в таких літах тільки процвітай... а він видиш як зацвив у сирій землі!...

Взяла внучка десятилітнього, посадила біля себе, обгорнула своєю грубою свитою і приказуючи заводила далі.

— Як твій батько був вернув з війська, я тоді мала три пари волів, чотири корови, п'ятеро годованих свиней і трицять моргів орного поля. Прийшов він соколик з того війська тай каже: „Буду женити ся, мамо!“ — „А з ким же думаєш, сину!“ питаю я; а він каже: „Аво, мамо, ще як я учив ся в місті в коваля, то я пізнав ся там з багатого і гарною панею; вона окомонова дочка, то й я хотів би з нею женити ся!“ А я йому кажу: „Ей, сину, так не до пари тобі! Ти хлопський син, тільки що коваль, то тобі

якось паню не випадає брати. От в нашім селі маєш скілько господарських дівчат: то вибирай, яку собі схочеш, а пані щось мені, сину, не подобасть ся“. Але він як зачав, як зачав тягнути на своє і прийшло до того, що оженив ся.

— З ким, бабо, з моєю мамою?

— Ох! з нею, з нею, на нещасливу годину! Як він оженив ся, то й не хоче в селі своїм бути, тільки в місті. Продала я поле, дала йому худібку і вирядила до міста, а сама зістала в селі. Ох! нещаслива я...

Плакала і цілувала могилу.

— А його жінка пані, як дістала в руки гроші, давай панське жите провадити, балі виправляти та дорогі строї справляти на себе. Він її на все позволяв, а сам працював тяжко в кузні від раня до вечора. Нещаслива ти моя дитино єдина, в нещасливу годину ти знать народив ся...

Хвилю сиділа мовчки в глибокій задумі.

— Ох! чую я за рік чи за два, а мого сина вже покинула пані і поїхала з якимсь недоляшком до Львова. Від тоді мій син став капцаніти, гризти ся своєю панею і напивати ся. І видиш, прийшло до того, що він згинув у найгіршій нужді в Жида в шинку під лавою, і нині ось уже могила виросла над ним... Ой сину, сину! На що я тебе на світ породила... Та пані доїхала тобі кінця, підкосила тебе і загнала в передчасну могилу...

Смеркало. Западала ніч.

— Бабо, ходім уже, бо мені зимно...

— Я ще трохи тут посиджу, голубчику, а ти йди, я ще трохи...

Внучок побіг, а баба знов кинула ся долілиць на могилу, обнімала плачучи, пригортала її до себе...

— Встань, сину мій єдиний, встань та попрощай ся, бо ми-ж не прощали ся... Ти гинув у місті, а я в селі була, сину...

Запала ніч і обняла в темні та понурі свої обійми цілий цвинтар і лежачу холодну вже бабу на холодній могилі...

У. Або сиди, або плати.

Була пізна осінь. Ціле небо вкрило ся наче ледяною плахтою, сірими хмарами. З півночи дув холодний та вохкий вітер, що летючи ловив у свої обійми спадаюче з дерев жовте листя. Дощу не було, але болота було багато; воно було наче та кваша розколючене, а холодне наче перемішане з найлютішим морозом. Одним словом, була осіння хляпанина.

Вітер дув, аж завивав глухим та понурим стогоном. Гнав дорогою купи листя, але воно лишало ся то в болоті, то в баюрах, що стояли по дорозі як ті озера. Гнав і нагнав на дорозі бабу, що хляпала босими ногами по холоднім болоті, йшла та плакала. Хмари гнали по небі, але дощ не падав, за те бабині сльози падали замість дощу.

Вітер гнав, щоб йшла швидше, але не могла, хоч би було й здало ся поспішати. Йшла в далеку дорогу і ніг не чула, не так уже від ходу, як від холоду. Ноги в неї були сині й так, але тепер у холоднім та пекучім болоті посиніли ще більше, посиніли як ті цукрові буряки. Вітер той наче на злість зривав із неї раз-у-раз полатану плахту, але зірвати не міг, бо обтулювала ся від холоду. Він зривав, наче хотів її спинити, щоб не йшла, але вона того мабуть не розуміла, бо йшла і не оглядала ся. Що ступила крок, то сльоза кап і просто в болото полетіла; плакала і говорила з собою на все горло.

— Йду до него до Львова і там впаду перед ним на землю і буду верещати, що цілий Львів почує! Буде знати, якого я собі сина виховала! Буду кричати на ціле горло, якої я потіхи на свої старі літа дочекала ся.

Оглянулась і обтерла голою рукою на лиці сльози. Вітер віяв холодний, а горячі сльози пекли огнем старе лице.

— Йду до него і хто знає, чи верну! Три роки він мене не видів а я його на очи, і хто знає, чи верну? Або є до чого вертати?! От покинула-м тих щенят, в голоді і холоді ще поздыхають, заки верну. Заводили, як виходила-м, наче вже по моїй голові і бігли за мною аж геть за село, ледво обігнала ся, як від тих песенят скажених.

Вітер уставав, накрапав дрібний як мак осінній дощ, а сльози падали як літній грубий.

— Далі я вже не витримаю на тім сьвітї, жовч мені мусить луснути! Вже сили мені не стає, виробила-м її, а тепер бери тай гинь де небудь під плотом! А я-ж то сина маю, він такий пан! Піду і не відступлю ся від него, все одно мені буде, або добре, або не верну ся назад!

— А як ні, то прийду і потоплю тих щенят там у Бузі. І гріху за те мені від Бога не буде. На його гріх! Най сьвіт і люде подивлять ся.

Йшла, хлюпала ногами по болоті і навіть не дивила ся, куди йде, йшла просто дорогою.

— Або тепер. Як тут можна витримати у сьвітї?! Казав отих щенят записати до школи. Записала, та поки було тепло, то поти й школи було тої. Ну, а як-же тепер піде у школу босе і голе? Та перемерзне до нужди, буде слабувати, а все на твою голову, будуть мозолі ще більші, як є! Не ходили від коли зимно настало, а вчера прийшла кара: або сиди сім добів, або плати п'ятку! У, сьвітє мій бідний!... Не відступлю ся від него. Най що хоче робить собі во мною, а я не відступлю ся...

Прийшла у величезне місто. Питала поліціянта, де карний суд; той провів її трохи, показав, тай сам вернув ся.

Йшла і питала що крок. В кінці стала перед величезним будинком, обтерла сльози і пішла в середину. Тут вона знала, куди до сина і вже не питала нікого. Син тут був уже кілька літ диюрністою і про те, як приїздив перед трьома літами на великдень у село, то був великим паном. По панськи вбраний і з ланцюшком від годинника на животі.

Підійшла до знайомих дверей, серце так зателіпалось. Стукала дрявчою рукою у двері. Раптом відскочили двері і з'явив ся у них молодих літ панич.

— А що ти скажеш! — крикнув грізно але поважно.

— Тю на тебе, скажений псе! То ти вже й не пізнаєш мене? І не хочеш пізнавати!? А бодай тобі засліпило їх, як рідньої мами не хочеш пізнати!

— Ага! то ви!? А що скажете?

Баба мов несамовита покотилась на долівку і верещала та розказувала своє горе. Син стояв наче стовп, а далі вийняв з кишені срібного, кинув їй між очі тай пішов.

Мрів дрібний дощ, а баба йшла містом і заводила мов по умерлому.

— Ото споміг мене, дав мені раду-порадоньку. Щоб тобі тільки діти твої давали, як ти мені, щоби-сь їх не дочекав мати. За те я дітям посправляю і нагодую їх! Ото-сь споміг мене, сину, бодай тебе та Матінка Божа так спомагала. Принесу-ж я потішеньку всьому селу і своїм дітям... Будуть усі знати, яку я дитину маю гречну і милосерну над бідною мамою, будуть знати і відати!

Сіла під муром на сирій землі, сховала голову у долоні і плакала як мала дитина.

— Такий сьвіт гнала м до него, ніг не чую і себе, і роси ще не мала в губі, а вже вечір надходить... а деж то я нічку ту нещасливу переночую? Тут, отут, де сиджу, на тім самім місці! Переночую і застигну тут до раня, а син мій пан!... Він моя рідна дитина і так мене прийняв у себе, що три роки гірких ми не бачили ся! А я-ж то тільки намучила ся над тобою, сину, як тебе ховала! Кілько то я нічок не спала, а кілько не досипляла, сину! Не син, а мій ворог тяжкий! Кривавий піт заливав мені очі і все, а я працювала і годувала тебе, а ти мені така потіха, таке добро на мої слабі літа! Ну, і що я собі дам за радоньку? Тепер або плати, або сиди...

Западала ніч, робило ся щораз темнійше, а в кінці запала цілком ніч, та обійняла в свої обійми сидячу під мокрим муром на сирій землі бабу.

VI. Шюляр.

Степан ходив уже до другої кляси сільської школи, мав десять літ. Літом, коли йому рано найсолодше спало ся, будив його батько ще досьвіта, щоб вів на росу по межах свою ялівчину.

Нині так само будив його батько як звичайно.

— Степане! Степане! Вставай! Пора ялівку вести! Диви, сонце вже сходить...

Степан обернув ся, отворив очи, глянув на батька і знов заснув.

— Чи ти встасш, лінюху! — гукнув сердито вже батько.

— Ой! йой! зараз! уже не витримаєте... — і знов стало тихо, Степан спав далі.

— А тож кілька того спання буде! Вставай раз уже! — і потягнув його широким та грубим ременем по плечах.

Степан схопив ся, став протирати очи, сів на лаві і тут почав дрімати.

— Гей! а то що буде далі з тим спанєм! — кричав до нього батько. Він раптом кинув ся, вхопив півкварти і вмивав ся.

На сході зробило ся ясно і ставало чим раз яснійше. Рожеві хмарки рушали ся з місця і розливали ся по голубім яснім небі. Аж тут гульк, із-за ліса виплило сонечко на небо і стало своїми ясеними проміннями цілувати землю, зелені лани та цвітучі садки. В садку почув ся голосний спів соловейка, а у полі розливалась у повітрі весела та мила пісенька жайворонка. Він із соловейком зустрічали весело сходяче сонечко.

В ту пору Степан уже давно сидів на рові підібравши під себе ноги, бо в раня холодна роса пекла наче мороз, а його ялівчина пасла ся зараз біля него у рові. Йому було холодно, він був босий, цілий аж тряс ся, уста посиніли і він цілий. Але се йому не перший раз, він про те не дбає, чи йому холодно, чи тепло.

Глянув у гору. Задер цілком голову, бо чув, як там щебече ранішню молитву жайворонок. Дивив ся, дивив ся і побачити його не міг, лише аж трохи пізнійше побачив, як жайворонок летом кулі падав до долу...

— От-от і впаде! — але жайворонок не впав, лише вже майже від самої землі знов подав ся в гору.

— А я гадав, що він упаде! Диви, який мудрий, не дурний падати... — Оглянув ся, а ялівки нема. Схопив ся на ноги, а вона вже ген-ген на молодій панській конюшині.

— А бодай-сь здохла! Диви, де вже вона! — став плакати і побіг до ялівки. Біг із усеї сили, заплутав ся в сітник, гримнув об землю, аж в ньому гекнуло, підвів ся, але вже ялівку пігнав польовий у двір. Побіг за ним і став

верещати на ціле село. Польовий оглянув ся, пустив ялівку і гнучким прутом став січи його по босих ногах. Степан упав на землю і став верещати ще гірше, але польовий не чув того, він уже був на дорозі, що вела прості-сінько у двір.

Встав із землі, глянув, а польового вже не видко. Задер голову і подивив ся на небо.

— Ой! сонце вже високо, пора до школи. Екзамен за тиждень... — і пішов загуменками просто у школу.

У школі вже було повно дітей, лише пана учителя ще не було. Степан глянув у свою лавку, а там були його книжки, яких вчора забув ся. На се усміхнув ся; але нагадалась йому в тій хвилі ялівка. Серце сильно в грудях стало бити ся, очі зайшли сльозами.

Увійшов учитель. Усі повставали, зробило ся тихо і почала ся шкільна молитва.

Задзвонив голосний дзвінок, діти так і посипались з кляси на двір, се була павза. Степан і собі пішов за ними. На подвір'ю декотрі діти-школярі стали ганяти, а иньші посідали на підваляні і їли де що хто мав. Степанів товариш Михань пішов за школу їсти, де не було нікого; бо він знав, що будуть у нього просити другі, щоб з ними поділив ся; а він нині мав хліб і кусень припеченої свинини. Степан ходив від кінця до кінця і приглядався, як школярі смачно затинають чорний хліб. Оскома йшла йому чим раз більша; бо ще нині й роси в устах не мав; хоч се йому так-же не перший раз, ну, але всеж таки їсти хотіло ся. Зирнув за школу, де був Михань. Пішов до нього.

— Миханю, дай кавальчик хліба!

Михань глянув на нього лукаво і спішно пішов на другий бік.

— Диви, як я що коли мав, то завше давав йому, а він тікає від мене; чекай, буду і я такий для тебе...

Задзвонив дзвінок. Школярі стали спішити в клясу і Степан також поволік ся за ними...

Перехресні стежки.

Повість

Івана Франка.

XLIV.*)

Баран сидів у своїй комірці і грів ся. Комірка, перероблена з колишньої дривітні на помешкане сторожа, була маленька, збита з дощок і обліплена глиною, з одним віконцем на подвір'є. Невеличка залізна піч давала більше диму і чаду, ніж тепла, а на дворі був здоровий мороз. Віконце було ціле покрите льодом і инеем, що не хотів таяти навіть тоді, коли в печі горів огонь і вона в низу була майже червона. Баран мерз по ночах, спав накритий усіми лахами, які тільки були у него в хаті і нагрівав ся тільки на дворі, при роботі. В його хатчині, бачилось, мороз звив собі тривке гніздо, кидав ся йому на шию при самім вході, і чим далі в ніч, тим тісніше тулив ся до него, проймав його до кости. Навіть поблизу розпаленої печі сей упертий мороз відчіпляв ся від него лише з одного боку, не перестаючи грозити другому. Ніколи ще зима так не докучала Баранови. Він крав дрова, тріски, а навіть стару деревляну посуду від усіх партій, весь день тільки за тим і нипав, щоб роздобути дрівець і топив у своїй ненаситній печі, топив до пізної ночі і грів ся, проганяв упертий холод, що своїм дотиком будив у його тілі непереможну дрож.

---

*) Гл. кв. IX, стор. 299—321.

І сьогодні він сидить і грієть ся. В печи догарають якісь опилки, лати з сусідського паркана і скалки з якоїсь розбитої коновки — худа страва для ненаситної залізної почвари, що розпечена в низу, на горі ледво тепла і грозить швидко вистигнути та лишити його над раном на пошталу тріскучому морозови. Пізно вже, на міських ратуши вибила десята. Та про те на вулицях іще рух і гамір. Сьогодні святий Сильвестер, кінець року, а міська людність, особливо середній стан, обходить сей день празнично. Не так день, як вечір. Стрічають новий рік. У кого сім'я, той в крузі сім'ї; дехто у знайомих. А в кого сім'ї нема, той шукає кавалерського товариства і стрічає новий рік у пиварні, в каварні або в иньших веселих місцях. А що в урядничім світі таких бурлак багато, а не один і жонатий волинь забавити ся в кавалерській компанії, ніж при домашніх лярах і пенатах, то й не диво, що по міських вулицях сеї ночі людно і шумно, тут і там проходять купки панів у футрах та теплих загортках, голосно розмовляючи, ще голоснійше регочучись, деколи навіть затагаючи пісень, що по кількох нотах уривають ся, та скриплячи чобітьми по твердїм, замороженім снігу, що за дня встиг покрити землю досить грубою пуховою периною.

Баран тулить ся як може найблизше до печи і ловить вухом ті уривані гуки, які доходять із вулиці в його комірку. Ті хвилі далекого, чужого і майже незрозумілого йому життя не цікавлять його. Він відмахуєть ся від них, мов від налазливих мух, зайнятий своїми власними турботами.

— О, ні, мене не здуриш! — говорить він з дивним усьміхом маніяка, обертаючись не то до печи, не то до якогось незримого розмівника. — Ні, а вже що бачу, то бачу. Хоч ти притаїв ся, удаєш дуже занятого, чиниш ся святим та божим, але я бачу все, бачу і розумію. Кожде твоє слово розумію. Ти думаєш, що я не знаю, про що ти розмовляєш із тими хлопами, з тими попами і Жидами, замкнувши ся там у своїм покою? О, паничу, замикай ся хоч на сто колодок, — мене не здуриш. Навпаки, небоже, навпаки! Се як раз свідчить против тебе. Се ти сам себе зраджуєш. Я чую, час твого панованя надходить і ти готуєш ся виступити. Сьмій ся, сьмій ся! А сам твій сьміх

зраджує тебе. Сам твій сьміх говорить мені виразнійше, ніж би могло сказати сто язиків.

Він озирнув ся, замовк і пильно прислухував ся до веселих викриків, п'яних пісень і голосних кроків там, на вулиці. Його чоло зморщило ся, на ньому нависла хмара.

— А вони байдуже собі. Пють, регочуть ся, співають. У канцеляриях сидять, судять ся, гроші зичать, балі справляють. Мов і ніде нічого. Мов і не догадують ся, що кінець надходить, що за день, за два всьо перемінить ся. Всьо, всьо! Сонце зійде з заходу, води потечуть до гори, порядок сьвіта захитаєть ся. А він на огнянім возі виїде на високу гору... А його голос залунає мов грім. А його слуги розбіжать ся на всі кінці сьвіта приводити всіх до присяги. Всіх до присяги йому, ворогови, Антихристови. А перед присягою кождий мусить зломати хрест, потоптати причастє, виречи ся Бога... А по присязі кождому випалять на чолі знак Антихристів. А хто не захоче присягти, того на муки... на катованє... на смерть...

Баран говорив звільна, вперши очи в темний кут. Маленька лойова сьвічка, що стояла край постелі на баняку оберненім до гори дном і була приліплена до него власним лосєм, коптила нагорівши; її сьвітло тремтіло і Баранова тїнь на супротивлєжній стїні також тремтіла. А Баран глядїв у кут і говорив голосно, звільна і сам почував чим раз більший страх від своїх слів. Його очи робили ся недвижні, в них загорали ся іскри якогось непевного, дикого огню, а руки, простягнені довкола печи, стискали ся в кулаки, то знов випручували ся, мов силкуючись ухопити щось невловиме. Він дико зареготав ся.

— Га, га, га! Що їм то значить! Хиба вони й без того не служать йому? Хиба вони всі не є з чортом у змові? Їм не страшно приходу Антихриста. Вони певно не спротивлять ся його покликови, підуть за ним, аби лише кивнув, поділюють його і приймуть його печать і будуть служити йому, як служили досє. Тим то вони тепер такі веселі. Бачуть знаки на небі й на землі, а веселі. Пють, регочуть ся, співають. А деякі може й знаків не бачуть. Посліпли, родились і живуть з зажмурєними очима. Здаєть ся, що дивлять ся, ходять, гроші лічать, читають, а того,

що найважнійше, що найстрашнійше, того не бачуть. Від чого душа тремтить і кров у жилах стигне і волосе в гору встає. Страшних божих знаків не бачуть. А може й бачуть, але так, як теля нові ворота: витріщать ся, вибалушать очи, постоять тай підуть далі не зрозумівши, що воно і до чого.

Баран опустив голову і засумував ся. Його *idée fixe*, недалекий прихід Антихриста, бушувала в його душі приймаючи найріжнійші форми і напрями. Зразу він що дня в полудне ходив як вартовий попід Євгенієві вікна. Потім покинув се — без наміслу, але так якось забувши, і взяв ся що ночі оббігати всі стежки і корчі міського саду, шукаючи там похованих помічників та прислужників Антихристових. І се занятє він покинув по двох-трьох тижнях, а за те знайшов собі иньше — бігати що ранку на рогачку і визирати з високого берега за мостом, чи не надходять Антихристові полки, які, здавалось йому, як раз сям шляхом повинні надійти одного ранку і завоювати місто. Він бігав так досить довго; анї слота, анї перші морози не спиняли його. Розумієть ся, що від часу тих пошукувань за Антихристом і його помічниками він щораз більше занедбував обовязки своєї служби, але се йому було байдуже. Страшні образи Антихриста і близької катастрофи анї на хвилю не покидали його, а кожда стріча з Євгенієм наповняла його переляком, кидала в дрож. Він робив ся весь жовтий, кулив ся і мовчав уперто; та загалом силкував ся як найрідше стрічати Євгенія, тільки потаємно, здалека слїдив ненастанно за кожним його кроком.

Але тепер, отсе вже від кількох тижнів, він покинув бігати за рогачку. Недалека катастрофа в його уяві прийняла иньші форми і в иньшій напрямі попихала його хору волю. Йому здавало ся, що конче треба остерегти тих невидющих, безтурботних людей, що може й не раді би йти на службу Антихриста, але не готують ся до боротьби з ним тільки з вродженої слїпоти або з недогадливости та недбальства. В його голові чим раз сильнійше вкоріняла ся думка — отворити очи тим людям, розбуркати їх із їх безжурности, вказати грізну небезпеку. Як се зробити — він про те не думав, але сама думка що ночі

вертала до його голови, стукала в ній, мов хробак у стіні і набирала неперепертої сили.

— Ні, не можна се так лишити. Щоб пекольний царь так і хапнув їх усіх мов сонних? Ні, ні, гріх мені буде, коли допущу до сего. Розбуджу їх! Натуркаю їм до уха! Нехай знають, нехай готують ся! Нехай продруть очи, нехай бачуть, яка страшна пропасть перед їх ногами. Я знаю, йому се буде не в лад, але що мені до того? Велить мене вхопити, мучити, дерти зі шкіри, палити на терновім огні... Ну, і щож? І нехай! Я готов! Але не позволю йому таємно вскочити в місто, як вовкови в кошару. Гай же! Гай же! До діла! Крайня пора! Не знаємо дня ні часа, коли прийде злодій, тож годі отягати ся!

І весь тремтячи з внутрішнього зворушення Баран устав, надяг на себе що мав найтеплішого і вийшов зі своєї комірки, загасивши недогарок сьвічки. На дворі було ясно, місячно; сніг на подвірю іскрив ся синявим, фосфоричним блиском. Баран почав сквапно шукати чогось очима. В куті коло його комірки була шіпка, прибудована до стіни тої самої комірки. В тій шіпці стояла велика балія, обік неї лежали два праники. Баран узяв із бантини свій грубий шнур, яким носив дерево з пивниці для партий, почепив балію за вуха і завязав собі на плечі, так що її дно стирчало перед ним, мов великий круглий тарабан, а взявши праники в обі руки вийшов фірткою на вулицю.

На годиннику вибила одинацята.

І разом з останнім ударом понад сонним містом залунав дивний туркіт — глухий та зичний, мов би по нерівній, каменистій дорозі їхав важкий віз, а на ньому була величезна порожня скриня. Туркіт ішов зразу повільний, мірянний, два удари і павза, два удари і павза, мов важка їзда по груді. Але ось Баран вийшов на ринок, виметений від снігу, гладко утоптаний, і пішов скоріше, а рівночасно його руки швидше замахали праниками, густійше заторохтіли удари, мов величезні градові зерна по новім дасі. Тра-та-та-та! Тра-та-та-та! Чим раз дужше, голоснійше. Гуркіт котив ся по гладкій ледовій площі, хвилював у чистім, морознім повітрі, бив до замерзлих вікон аж шиби дзеленькотіли, вбігав до домів, будив зо сну

сонних, наповняв тривогою серця веселих, що в товариствах дожидали нового року. Наглий гуркіт грому не був би дужше перелякав їх. „Що се таке? Що стало ся?“ виривало ся з усіх уст. Дами блідли, мужчини тисли ся до вікон, вибігали на балькони, хапали загортки і виходили на вулицю. Ціле місто стрепенуло ся, затрівожило ся. Навіть п'яні співи і крики по шинках та каварнях замовкли. На передмістях тут і там пси обізвали ся глухим витем, відкликаючи ся на дивний туркіт, що лунав чим раз частійше, дужше, страшнійше серед ясної, розіскреної ночі.

— Що се таке? Горить десь? Напад якийсь? — чути було з ріжних боків голосні поклики. По вулицях счинив ся рух. Одні бігли туди, другі сюди, бо одним здавало ся, що се тарабанять там, а иньші шукали жерела сего гуркоту в иньшій боці.

Два поліціянти з міської поліційної стражниці перші побачили Барана з балією і праниками і скочили до него.

— Ти що робиш? Стій! — закричали вони на него здалека.

Баран не оглядав ся. Ішов і тарабанив що сили. В його голові засіла думка, що мусить отак тарабанячи обійти три рази довкола ринок, потім обійти костел, пройти здовж головну вулицю, а потім боковою вулицею вернути до дому. Чому як раз так треба було зробити, сего він не знав, але власне се мав собі за обовязок.

— Стій! Хто ти? — кричали доганяючи його поліціянти.

Баран не втікав, але й не ставав. Тільки руки його забігали швидше, удари по дні балії заторохтіли в більшою силою.

— Се Баран! — мовив один поліціянт, догонивши його і заглянувши йому в очі.

— Ти що робиш, Баране? — крикнув другий поліціянт.

— Буджу, буджу, — глухо мовив Баран.

— Кого будиш?

— Усіх, у кого є уха, у кого душа жива.

— Та по що?

— Щоб не спали. Щоб стероглись.

— Чого їм стерегти ся?

— Ворог близько. Ворог надходить.

— Який ворог?

— Ворог на огнистім возі. Буде ходити в повітрі. Його голос як грім. Його слуги будуть печатати його печатю всіх прихильних йому. Його —

Дальші слова заглушило громове торохтінє праників.

— Чи ти вдурів, Баране? — кричав поліціант. — Дай спокій! Пана старосту будиш.

— Ви самі посліпли і поглухли! — ревів у відповідь Баран не перестаючи тарабанити. — А я свою службу роблю. Буджу всіх. Уставайте, не спить, бо ворог близько.

— Але ми арештуємо тебе.

— Не сьмієте! Руки відніме тому, хто доторкнеть ся мене. Мене Бог послав. Я з божого розказу, а ви що? Кому служите? Антихрестови!

Поліціанти, прості собі передміщане, при тих словах почувли острах і почали хрестити ся. Гуркіт Баранових праників видав ся їм тепер чимсь грізним, віщим, і вони стали мов стовпи, не сьміючи ані арештувати, ані спиняти Барана. Сей бубнячи що сили пішов далі.

На поліціантів наскочила купа нічних бурлак, що з шумом і голосними розмовами йшли в погоню за тарабанщиком.

— Що се? Хто се бубнить? — загомоніли вони.

— Баран, сторож Баран, — відповіли поліціанти.

— Та що він, здурів?

— Здурів.

— Та чому його не замкнете, не арештуєте?

— Та за що?

— Але-ж він ціле місто зо сну збудить.

— Ну, та що з того?

Але між компанією знайшов ся комісарь від староства і сей зараз підніс голос.

— Зараз його арештуйте! Що ви тут балакаєте дурниці!

Поліціанти пізнавши його салютували.

— Прому пана комісаря, він очевидно має напад своєї слабости.

— Зв'язати його! Нехай не робить галабурди по місті.
А інші з компанії вже пустились на здогін за Бараном кричачи:

— Лапай! Тримай!

Сі окрики підняли ще більшу тривогу. З різних кутів, з шинків, вулиць і балконів залунали окрики: „Лапай! Тримай! Злодії!“ З різних сторін чуто було голосні кроки по замерзлим снігу, лускіт дверей, скрип фірток, гавканє і вите псів — підняв ся такий гармідер, що майже глушив собою невгавне торохтіне Баранового тарабана. До того ще небо, перед хвилию ясне, почало насуплювати ся хмарами, а одна з них, сіра, величезна, моментально закрила місяць. Не минуло кілька хвиль, а ціле місто потонуло в пільмі, тіни пожерли контури вулиць і домів, тільки сніг під ногами блищав синьоватим, фосфоричним блиском. Здавалось, немов розбурхане, розподохане місто нараз прикрито чорною плахтою. А під тим чорним покривалом ще дивогляднійше лунали то п'яні, то тривожні крики, стук кроків, вите псів і голоснійше над усе, суше та часте торохтіне праників по балії.

— Лапай! Тримай! — гомоніли голоси з усіх боків ринку. Та Баран раптом змінив свій плян і скрутив з ринку в одну з тих тісних бокових вуличок, які густо мотали ся поміж брудні та без пляну будовані жидівські камениці. Крики на ринку мабуть перелякали й його, бо він, сам не знаючи чого й по що, пустив ся бігти, не перестаючи про те тарабанити. Лиш часом, коли духу у него не ставало, а руки мліли, він зупиняв ся десь у темнім куті, спочивав на кілька хвиль, а потім біг далі.

— Тут він! Тут він! Ось тут було чути! Ні, он там на розі! Ні, тут десть! — лунали за ним голоси погоні і ціла купа сторожів, Жидів, панів, поліціянтів увалила ся в тісний заулочок, стукаючи, кричачи, спотикаючись, кленучи, а тільки від часу до часу видаючи дружні окрики:

— Лапай! Тримай!

Баран увесь тремтячи скочив за якийсь паркан і сховав ся за невеличким прибудівком. Уся купа бігцем, мов стадо волів, провалила поуз нього. Коли вже були досить далеко, Баран вискочив із своєї криївки і пустив ся бігти

иньшою вуличкою в иньшій напрямі, а пробігши зо сто кроків, раптом задроботів на своїм тарабані, аж в ухах залящало.

— Лапай! Тримай! Онде він! А що, не казав я! — чути було здалека крики погоні, а за кілька мінут засто- гнала земля під ногами шаленої купи, що з гомоном, ре- готом, оханєм та прокляттями гнала тепер уже що духу в слід за Бараном. По що властиво вони бігли, чого хотіли від Барана, вони й самі не знали. Се був якийсь інстинк- товий рух, у якому тонула індивідуальна сьвідомість кож- дого. Можливо, що коли-б вони були тепер догонили Ба- рана, одна якась гумористична увага була-б довела їх до вибуху сьміху, але не менше можливе й те, що в таких разі хтось один був би підняв руку на Барана, а за його прикладом усі були-б кинулись на него мов звівірі і вби- ли-б його на місці швидше, ніж би в їх головах засви- тала застанова, що вони роблять і по що і за що.

А Баран тимчасом біг не спочиваючи. Тепер він не тарабанив раз-у-раз, мовчки пробігав тісними вуличками, де-де перескакував через плоти і пробігав огородами з одної вулиці в другу, і тільки на роздорожах, у глухих і темних заулках, де було зовсім пусто, він зупиняв ся і розсипав голосний туркіт свого імпровізованого тарабана. Сей тур- кіт був немов знаком алярму для юрби його нагінців. З поблизьких вуличок і з дальших площ лунали їх окрики, тріщали плоти, чалапали важкі кроки і з скаженим завзя- тем розлягали ся крики:

— Тримай! Лапай!

Ся дика, безтямна погоня трівала вже майже годину. Баран з десять разів змилював сліди, відскакував на бік, пропускав своїх нагінців поуз себе, зміняв напрям своєї втеки. Він бігав по вулицях без пляну, тільки кермуючись криками та стуками, що лунали то поза ним, то з лівої руки, то з правої. Він оббіг уже значну часть міста, всюди сіючи забобонний переполох, тривогу та неспокій. Увесь спотілий, задиханий і перетомлений він ледво дихав, у його висках кров стукала мов молотами, перед очима крутили ся кроваві колеса, за горло дусило щось і якась страшенна тривога здавлювала серце. Він тікав тепер що сили, немов

словнивши якийсь страшений злочин, бажав сховати ся десь, бажав бути дома. Та ось перед ним скінчила ся вузка вуличка і з її гирла він вискочив на широку площу. Як раз в тій хвилі виглянув місяць із хмари і показав його очам контури високого будинка з кінчастими вежами і золотими хрестами. Се був костел. І в Барановій душі мигнула думка, що він мусить, мусить обігти сей костел барабанячи що сили, мусить се зробити, хоч би мала земля під ним запасти ся. І він ухопив праники в руки і задріботів ними по балії з останнім напруженєм усіх своїх сил.

— Лапай! Тримай! — ревла погоня, кількома вуличками надбігаючи до площі, серед якої стояв костел, окружений невеличким сквером. Але Баран уже не слухав тих криків, він біг тарабанячи довкола костела в напрямі великих входових дверей.

— Ось він! Онде він! Онде! — кричали нагінці з ріжних боків побачивши його. Площа заповнила ся задиханими людьми, обсипаними снігом, уоруженими хто в елґантні ліски, хто в кіле виломане з плота. Чути було їх важке сапанє; дехто хрипів, дехто дусив ся кашлем; многі придержували в бігу капелюхи на головах.

Нараз гуркіт Баранового тарабана затих. Його темна фігура, що була так добре видна для всіх, щезла, мов у землю провалила ся. Погоня замовкла, заперла дух у собі, тільки стук соток кроків потрясав землею. Добігли.

— Де він? Що з ним? — гомоніли задні, напіраючи на передніх, що зупинили ся мов остовпілі. Перед ними на снігу лежав Баран, відкинувши на бік праники і балію, кидаючись і бючи ся по снігу в епілентичних корчах. Місяць обливав блідим сьвітлом його посиніле лице. Його горло харчало глухо, уста точили піну змішану з кровю.

Нагінці стояли довгу хвилю німо. Дехто хрестив ся, иньші відвертали очи, не можучи знести страшного виду. В кінці комісарь велів кільком сторожам узяти його і занести до поблизького шинку, щоб не замерз на снігу, поки очунає, а юрба, так несподівано старабанена до купи, звільна, в якімсь пригнобленю і засоромленю почала розходити ся.

XLV.

Майже останні з тої купи відійшли Шварц і Шнадельський.

Вони проводили сю ніч у Стальського. Здбавши ся з ним ще десь коло осьмої вони пару годин просиділи в шиночку, пючи пиво і балакаючи. Стальський мав уже трохи в голові і коло десятої встав і мовив до обох товаришів:

— Що нам тут сидіти? Ходіть до мене. Стрітимо новий рік у родиннім кружку.

Шнадельський почав вимовляти ся.

— Може вже пізно. Може вашій пані наробимо клопоту?

— Е, що там моя пані! Не турбуйтеся про неї. Ходіть! Можемо зовсім не займати її.

І Стальський набравши в склепику ріжних віктуалів та напитоків гукнув на фіякра і всі три поїхали до його дому. В гостинній було темно, але в Регініній спальні ще світило ся. Стальський почав стукати. Прийшлося чекати досить довго, поки з кухні не вийшла служниця зо свічкою і не відчинила. Регіна хоч не спала, але як звичайно, так і тепер не виходила зі своєї спальні.

— Пані певно спить уже, — мовив пошепки Шнадельський, роздягаючи ся зі свого плаща.

— Ні, не спить, — голосно сьміючись мовив Стальський. — Прошу панове, зовсім без церемонії. Будьте як у себе дома.

І він почав наказувати служниці, щоб як найшвидше наставила самовар і принесла якої треба було посуду. За кілька мінут усі три товариші сиділи при столі, торкались склянками, пили і закусували. Розмова, зразу ведена несьмілими, притишеними голосами, робила ся щораз голоснійшою. Шнадельський оповідав масні анекдоти, що збуджували гучний регіт, а Шварц пробував навіть затягати пісень.

В тій хвилі нечутно отворили ся двері від покою діворуч і в них стала Регіна, вся в чорному, бліда, мов

із воску виліплена. Голосом ледви чутним зі зворушення вона промовила:

— Перепрашаю панів, але я сьогодні нездорова. Може-б панове були ласкаві забавляти ся трохи тихійше.

Шварц і Шнадельський машинально обернули ся на кріслах у той бік, відки почувли голос і тільки в сліду-ючій хвилі догадали ся встати. Але Стальський очевидно чекав уже на щось подібного з боку своєї жінки, бо не кажучи ані слова, схопив ся з місця, підбіг до неї і обнявши її за стан енергічним рухом втягнув її до гостинної.

— Але-ж Реґінко, — мовив солоденько та з прити-ском, — хто-ж вигадав бути такою нечемною супроти го-стей! Ходи сюди! Позволь представити їх тобі. Пан Шна-дельський. Пан Шварц. Сердечні хлопята. Готові до всякої услуги — правда, панове?...

— О, з цілого серця! З дорогої душі! — хором ска-зали Шварц і Шнадельський кланяючись.

— Просимо, не пускай нам тут комедії про якусь слабість! — говорив далі Стальський. — Я знаю, у тебе трошка головка болить — з невиспаня, так, так, а трошка може зо злости... то-б то, від жовчи, від жовчи. Ось ми тобі зараз заординуємо лік. На, отсеґо солоденького випий — як рукою відніме.

Він притяг Реґіну до стола, не зважаючи на її опір, посадив її на кріслі і наливши чарку лікеру підніс їй. Вона легенько відтрутила його руку. Та в тій хвилі та рука дрогнула непропорціонально сильно і так штучно, що весь лікер вихлюпнув ся Реґіні в лице і на сукню.

— Але-ж Реґінко! Якже-ж можна бути такою необе-режною! — з незміненими солодощами в голосі мовив Стальський. — Чи бач, усе розілляло ся!

І в тій хвилі він відвернув ся від неї і з найбай-дужнійшим видом почав зі Шнадельським розмову про якісь зовсім далекі річи. Реґіна встала і пустилась іти геть.

— Але-ж просимо тебе, посидь коло нас! — мовив Стальський, перериваючи свою розмову зі Шнадельським.

Однак Реґіна затуливши хусткою лице облите лікером і горячими слізми вийшла.

— Ви образили паню, — мовив Шнадельський.

— Се з педагогії, — реготав ся Стальський.

— Як то так?

— А так. Вона у мене дуже амбітна. То я хочу троха зігнути, надломати її амбіцію.

— Але може пані справді нездорові? — закинув Шварц.

— Не вірте їй! Анї слова не вірте! Всі жінки комедиянтки. Нездорова! Не бійте ся, щоб зробити чоловікови якусь пакість, якусь прикрість, на се у неї завсїгди знайдеть ся і сила і постанова і концепт. Але зрбити щось приємного — ох ні, вона нездорова.

— Ну, здаєть ся, ви з супружного життя винесли досить нерожеву філософію, — завважав Шнадельський.

— Пане! — мовив Стальський розвалюючи ся на кріслі і закурюючи цигаро, — маю того життя і тої філософії от поти! І як би хто нині увільнив мене від сеї-от окраси родинного огнища — він кивнув головою в бік тих дверей, якими вийшла Ретіна, — то я вважав би його найбільшим своїм добродієм.

— Ну, жартуйте здорові! — мовив Шварц.

— Пане, мені не до жартів! — мовив поважно Стальський. — Попробували-б ви пожити з нею десять літ так, як я, тоді могли-б говорити в тій справі. Знаєте, я вже надіяв ся, що нарешті доля увільнить мене — —

В тій хвилі його промову перервав дивний шум і гармідер, що доходив з надвору. Вже від доброї чверти години здалека доносив ся глухий гуркіт, мов торохтіне далекого грому, але присутні, заняті тим, що діялось у покою, не звертали на него уваги. Та ось гуркіт залунав десь поблизу, затріщав немов валив ся якийсь деревляний будинок або сипалось каміне з горища, і рівночасно залупотїли кроки по вулиці, почули ся різкі крики:

— Тримай! Лапай!

Усі схопили ся з місць.

— Що се? Що там дієть ся? Валить ся щось? Біжуть за кимсь? Чи злодії? Чи розбій який?

Гармідер зближав ся чим раз ближше. Торохтіне замовкло, а за хвилю різким гуркотом обізвало ся ось тут

десь недалеко, мов за стіною. Шварц і Шнадельський скочили до своїх загорток.

— Пробі, що се таке? Чи не горить де?

— Тримай! Лапай! — залунали скажені крики на вулиці і мов буря пролочотіла попід вікнами масова погоня. Шварц і Шнадельський уже були одягнені і попрощавши ся зі Стальським вискочили за браму і щезли в пітьмі. Гармідер віддалив ся так само швидко, як набіг. Стальський добру хвилю наслухував іще край вікна, потім вернув до стола, налив собі чарку горілки і випив, налив другу і випив, думав щось, усміхав ся сам до себе, а потім налив іще одну чарку і випив.

XLVI.

А Шварц і Шнадельський тимчасом поспішали за чорною купою людей, що бігла на здогін дивовижного тарабанщика. Вони не бігли і для того лишили ся з заду. Цікаві були дізнати ся, що стало ся властиво, але ніхто з тих, кого стрічали на вулиці, не вмів їм сказати нічого певного. Се були такі, що втомлені біганиною ставали щоб перевести дух або вертали до дому переконавши ся, що небезпеки ніякої нема. Одні говорили, що се якийсь божевільний відкись вирвав ся, другі, що то гонягь якогось убійцю; один паний сторож, що серед бігу повалив ся в сніг і не міг порядно встати на ноги, говорив охаючи, що то злий дух страшить по місті і заповідає кінець сьвіта. Тільки на кінці погоні, коли Шварц і Шнадельський дійшли під костел і там застали всю купу зібрану довкола Барана, вони довідали ся всего докладно від поліціантів. Коли Барана понесли геть, вони позакурювали цигара і обтулюючи ся загортками рушили й собі-ж. Площа ще де-де лунала від кроків людей, що спішили хто до дому, а хто знов до шинку кінчити забаву перервану несподіваною пригодою. Шварц і Шнадельський ішли звільна простуючи до ринку.

— Дивний собі той Стальський, — мовив Шнадельський спльовуючи. — Не розумію, чого він хоче, представляючи нам такі сцени.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся Шварц. — Вони, здасть ся, обоє в змові.

— Як то в змові? Як ти думаєш?

— Ну, проста річ! Ніби то між ними незгода, ніби то він бажає, щоб хто небудь присусідив ся до його жінки, а там скубли-б його обоє. Я вже знаю таких.

— Ну, але-ж ми оба не з тих золотих птахів, щоб їх можна скубити. Ми хиба з тих, що й самі готові скубити, де би вдало ся.

— Ну, може ми маємо служити тільки для роблення реклями.

— Се можливо, — мовив подумавши Шнадельський. — Ну, та хоч би й так. Сю прислугу можемо зробити їм. А за се може би можна скористати дещо.

— Від него ледви, — закинув Шварц.

— Дурний ти! Хиба я про него?...

Вони замовкли, мабуть кождий укладаючи собі в голві плян дальшої акції. Ішли якийсь час мовчки, поки иньший предмет не звернув на себе їх уваги. Власне переходили по при каменицю, де жив Вагман. Камениця була з двома фронтами: один, одноповерховий, виходив на ринок, а другий, партеровий, неначе флігель, виходив на бокову вулицю, якою йшли вони. Сей флігель був відділений від вулиці вузьким огородцем і парканом з фірткою. В вікнах, де жив Вагман, крізь замкнені дощані віконниці видно ще було сьвітло.

— Тут Вагман живе? — буркнув недбало Шнадельський.

— Тут, — відповів Шварц, сверлючи очима віконниці.

— Видно не спить іще бестия.

— Лічить гроші.

— Думаєш?

— Напевно знаю. Баран говорив, що що вечера застає його над грішми і вексями.

— От би нам тепер заглянути до него!

— Ми-б йому допомогли в його роботі.

Оба джентльмени замовкли і якийсь час стояли на вулиці против Вагманових вікон і вдивляли ся пильно

в світляні пасма, що вибігали з нутра крізь шпари віконниць. Потім пішли далі. І знов розмова не клеїла ся. У кожного працювала фантазія над впливом нового імпульса, риючи темні ходи і прокопи в будущині.

— Слухай, Шнадельський, — мовив нарешті Шварц, — ти ще думаєш деколи про свій давній плян?

— Який?

— Махнути до Америки.

— Та як його махнеш, коли нема з чим?

— А як би було з чим?

— Ну, як би було, то може ліпше-б було лишити ся таки тут.

— А, певно, як би так виграти на лотерію або викопати золоту кобилу в Михалківцях. Але я думаю инакше: коли є воля і охота махнути до Америки, значить, повинна бути воля і охота розстарати на се засоби. А коли розстарати, то хоч би й таким способом, який би робив неможливим дальше веґетованє тут на місці.

— Думав я й про таке, — сумно мовив Шнадельський, — та що з того. Нема щастя.

Він важко зітхнув і його щоки засвербіли від надто живого спомину неприємної стрічі з п'яним парубком у коршмі.

— Нема щастя! — з філософічним спокоєм торочив Шварц. — Що се значить? Значить, що ти шукав щастя не на тій дорозі, не на тій місці, де воно є, де воно може чекає на тебе. От що воно значить. Ну, скажи, будь ласка, що се за спекуляція: видавати себе за хлопського адвоката? Богато на тій заробиш? І на довго того вистарчить?

— Се не така зла спекуляція, як тобі здаєть ся, — розсудливо мовив Шнадельський. — Треба тільки підхопити і піддати їм відповідну справу. От що! Я з моєю великою бранкою міг би був порости в піре, як би не сей проклятий адвокат перешкодив.

— Міг би був порости в піре! — з призи́рством мовив Шварц. — Ну, скажи, кілько-б ти міг був заробити?

— До нового року я був би мав зо дві тисячі.

— Дві тисячі! Ну, хіба се гроші? І з такою нікчемною сумою був би ти мусів дралювати за море на те

тільки, щоб за місяць, за два там стати яким небудь кельнером або пастухом чужого стада. Ні, спасибі за ласку! Я би на таке не пішов.

— Думав я й про иньше, та також якось не витанцювуєть ся. Думав через маршалка дістати місце при повітовій касі, а там як небудь добрати ся до неї...

— Ха, ха, ха! — зареготав ся на все горло Шварц. — Ну, брате, таким наївним я не був би вважав тебе.

— Наївним! Як то?

— Через маршалка до каси! Та хиба ти не знаєш, що як би в касі було що небудь, то сам маршалок перший загірб би з неї все до шеляга!

— Маршалок?

— Ну, розумієть ся, він детально, на векслі, на довжні скрипти, на застав своїх дібр. Але піди ти, попаси ся в касі, коли в ній замість грошей такі папери накопичені!

— Хиба маршалок такий задовжений?

— По самі вуха. Отсего-б ти запитав! — І Шварц показав кивком голови в напрямі Вагманових вікон.

— Вагмана? Хиба він вичить маршалкови гроші?

— Е, ще гірше. Має його векслі.

— Як то має?

— Поскуповав у всіх Жидів.

— По що?

— Видно, що хоче мати його в руках. Мовляв: захочу, то помилую, а захочу, то сьогодні голову скручу. О, крутить ся пан маршалок у його пазурах. Ледво випросив мораторію до великодня. Адже й цілу справу з реформою кас повітових на те тільки заварив, щоб грішми з хлопської каси викупити у Вагмана свої векслі.

— Он як! А я й не догадував ся! Чи бач, як хитро! — скрикував раз-по-раз Шнадельськый. — Ну, так значить, мені нема що на се й зуби острити.

— Розумієть ся, що ні! — потвердив Шварц.

— Шкода й часу заходити ся коло пана маршалка, — додав Шнадельський.

— Ну, се не конче. Я думаю, се не страчений час, — завважив Шварц.

— Чому так думаєш?

— Знаєш, у мене є невеличкий плян. Як би ти згодився на него — — І пан маршалок міг би з него скористати більше, ніж зі своєї касової реформи.

— Ну, ну, ну! Сип сюди!

— Адже нам коли де можна попасти ся, то тільки у сего каштана, — мовив шепотом Шварц, нахилиючи ся ближше до Шнадельського.

— Думаєш про Вагмана?

— Так.

— А маршалок — — Адже як би нині хтось викрав у Вагмана всі його векслі і вручив йому або вкинув у огонь, то скажи сам, що би се значило для пана маршалка?

— Нове народженє на сьвіт, — поважно мовив Шнадельський, а по хвилі додав: — Бодай на пять літ, поки-б не заліз у нові довги.

— Ха, ха, ха! Вірна увага. Ну, та се нам байдуже. Але я певний, що коли би хтось — Ну, візьмим, ти сам — легесенько піддав йому таку думку, то він ухопив ся-б за неї руками й ногами.

— Не розумію тебе, — мовив Шнадельський. — Щож він, пішов би красти до Вагмана, чи що?

— Ну, що ти! Не про те річ. Сего не потрібно. Адже-ж він може дотичним людям допомогти й иньшими способами.

— Якими?

— Дивний ти чоловік, Шнадельський. Ще й питаєш. Так як би ніколи не був у суді і не знав, як в таких разях роблять ся слідства. Адже-ж розумієш тепер! Жид преці не буде мовчати, наробить крику, порушить небо й землю. Ну, слідство, поліція, жандармерія, телєграми на всі боки... Як би се все у нас трактовано на серію, то нам навіть з грішми в жмені тяжко-б було чкурнути за море. Але коли маршалок тут і там конфіденційно шепне слово — зовсім загально, не компромітуючи себе — quia Judaeus, знаєш, — то все може робити ся так, що нам і волос з голови не злетить.

Шнадельський слухав уважно, але всі ті комбінації не дуже розігріли його.

— Виджу, що ти уложив собі плян, — мовив він до Шварца.

— Так. Я присвятив йому не мало часу і заходів.

— Тут треба числити ся з ріжними можливостями. Чи думаєш, що вхід до Ваїманового дому в ночі такий легкий?

— Не дуже, се певно. Але я маю надію видибати відповідну хвилю при помочи отсего божевільного Барана. Знаєш, у него така голова, що як натиснути на него, то скаже все, що знає і зробить усе, що йому велиш.

— Непевна дорога.

— Ніщо нас не гонить. Будемо ждати доброї нагоди.

— Ну, нехай і так. А друга річ. У сего вовка в гнізді певно не все є готові гроші. Ну що, як ми прийдемо і застанемо може купу векслів та довжних записів? Що нам із сего за пожиток?

— Не бій ся. Готівка у него є тепер завсігди. Не знаю, як велика, але є. Зрештою можна ще понюшкувати між жидівськими факторами.

— Гм. І ти думаєш, що з сеї муки може бути хліб? — задумчиво питав Шнадельський.

— Я сам уже хотів пустити ся на сю експедицію, але потім розміркував, що в двійку ліпше. Коли ти готов во мною до спілки, то думаю, що справа може повести ся.

— Щож, зробити не зробити, а подумати, підготовити ґрунт не завадить. Ану-ж трафить ся справді добра нагода...

— Ліпшої можливости я й не можу добачити. І при тім знаєш, сама думка — зробити пакість сему собаці — наповняє мене радістю і охотою.

— Се само собою. Се й у мене розпалює огонь у нутрі. Добре, брате! Будемо оба пасти очима сего вовка, а в відповідній хвилі дам на него!

— Тільки ти на всякий випадок не забудь натякнути пану маршалкови.

— Думаю, що й се дасть ся зробити.

І з тим оба джентльмени ввійшли до шинку, в яким іще світило ся, вгонячи перед собою крізь отворені двері величезний клуб морозного повітря до душної, нагрітої комнати, повної ще веселих гостей, що тут стрічали новий рік.

XLVII.

Баранова прогулька по місті в опівніч нового року наробила великого розруху. У всіх кругах міської людности на новий рік ні про що не говорили, як тільки про сю незвичайну пригоду. Пан староста гнівав ся на поліцію, що допустила до такого скандалу. Поліційний комісарь лаяв поліціантів, що не арештували Барана. Лікарі сперечались про те, як назвати рід його хвороби і чи не слід би заперти його в домі божевільних. А з простодюдя одні ворожили з сего пожежу, що буцім то грозить місту, иньші благали Бога, щоб відвернув холеру або иньшу якусь грізну пошесть, а бабуся та служниці коло криниць хрестили ся та оповідали собі шептом про страшні привиди і про близький прихід Антихриста. Навіть ксьондз пробощ узяв сю нічну подію темою для своєї проповіді і видусив із грудей своїх слухачів багато глибоких зітхань малюнками міського зіпсутя та важких кар, які ждуть зіпсутих. Він витолкував Баранове тарабанене як поклик хорого, безтямного, але божим пальцем діткненого чоловіка, поклик до всіх, щоб прокинули ся з гріховного сну і пильнували своїх душ, що готові впасти ся в кіхті невольного ворога.

Найгірше на тій історії вийшов Ваґман. Пан комісарь, діставши носа від старости, покликав його до себе і скинувши на него всю одвічальність за вчинок його сторожа, наганьбив його і в додатку наложив на него 50 ринських кар. З отсею новиною Ваґман і прийшов до Евгенія, просячи у него поради, що робити?

— Перша річ — не платіть! — мовив Евгеній.

— Комісарь грозив екзекуцією.

— Зробимо рекурс. Се засуд нічим неоправданий.

Він знає се і не посьміє екзеквувати вас.

— Вай мір! Вай мір! — нарікав Ваґман. — Се мені за те, що я прийняв бідного чоловіка вашої віри. Без мене він був би згіб із голоду, бо ніхто не хотів прийняти його. А тепер плати ще за него кару.

— Не бійте ся, пане Ваґман! — усміхаючись мовив Евгеній. — Маю надію, що не будете платити нічого. Ну, а з Бараном що зробите?

— Що маю робити? Можу його ще нині відступити пану комісарови або пану старості. Я його не потребую. Овва, яка мені з него робота! Не варт тої комірки, що в ній жиє.

— Ну, ну, не говоріть, пане Ваґман! Все таки він хоч дещо робить. Хоч браму замкне і відімкне.

Розмова йшла в Євгенієвім кабінеті на поверсі, бо канцелярія задля сьвята була по полудні замкнена. Обговоривши справу рекурсу від комісарського присуду Ваґман значучо моргнув на Євгенія і почав з иньшої бочки.

— Ну, чую, що пан меценас були в Буркотині?

— Був.

— І оглянули пан той ліс, що я згадував?

— Та так... бачив його проїздячи.

— Ну, і як пан меценас цінують його?

— Щож, дуби гарні. Але я так мало розумію ся на тім.

— Ах, пане меценасе! А я пану говорю, прошу мені вірити, сам той ліс варт сто, півтораєста тисяч.

— Може бути, хоч я сумніваюсь.

— Не вірять пан?

— Кажу вам, пане Ваґман, що не розумію ся на тім інтересі.

— Ну, а говорили пан з хлопами?

— Хлопи ані слухати не хочуть про купівлю.

— Ну, розумієть ся. Я то так і догадував ся. Де їм до того! Їм страшно навіть подумати про такі гроші, хоч самі по дрібці ще більше тратять. Вони лиш тоді будуть цмокати та бідкати, коли хтось иньший їм з перед носа загребе гроші лопатою. Ну, а пан меценас сам?

— Щоб я купував Буркотин?

— А щож! Чому-ж би ні? Я пану меценасови улєкшу.

— Ні, пане Ваґман. Я роздумав сю справу. Не можу брати ся до сего інтересу.

— Чому?

— Тоді-б я мусів покинути адвокатство і віддати ся господарству. Я мусів би очищувати масток з довгів, зробити ся невольником і покинути ту роботу, для якої способив ся.

— По що покинути? Можна бути дідичем і адвокатом.

— Не можна, пане Ваґман. А може й можна, та я до того нездалий. Той маєток став би як мур між мною і селянами. Як я міг би заступати їх інтереси, коли я чув ся би паном? То значить, їх противникам?

— Дарують пан, але я пана не розумію, — мовив Ваґман. — Чому пан маючи маєток мусіли-б уважати себе паном, чимсь иньшим від хлопів? Отже я маю маєток, а до мене прийде бідний Жид, капцан, а я знаю, що він бідний, а про те я чую себе таким самим Жидом, як і він. А коли він потребує помочи або поради, то не питає, що я багатий, а він бідний, але йде до мене і до другого такого, як я.

— Не можу вам сказати, пане Ваґман, чому воно у нас так, а у вас сяк. І не знаю, на скільки у вас саме так, як ви кажете. А у нас чи то вже натура така, чи такий здавна звичай, досить, що хто розбогатіє, той відвертає лице і серце від того люду, з якого вийшов.

— І ви боїте ся, щоб і ви не зробили так само? — з усміхом мовив Ваґман.

— Щож, чоловік ні за кого не може ручити, хіба за вовка з ліса. Та головне те: хочу бути вільним чоловіком, паном своєї волі. А набуваючи маєток навіть на найкористнійших умовах я мусів би зробити ся невольником тих умов. Ні, не хочу сего.

— Але-ж ви на тій спекуляції з лісом зробили би за пару літ добрий маєток.

— Се ще не таке певне, як вам здаєть ся, пане Ваґман. А за тих пару літ багато дечого може стати ся.

— Га, як собі знаєте. Але я би щиро радив.

— Дуже вам вдячний, — мовив Евгеній, — але не можу скористати з вашої ради. З буркотинськими селянами ще буду говорити.

— Але спішіть ся, бо у мене наклеюєть ся добрий купець на ті папери.

— Ой, підождіть троха з продажею.

— Не можу довго ждати. Знаєте, мені хотіло ся заховати в секреті те, що ті папери у мене. А тимчасом пан маршалок відкись про се довідав ся. Се мені дуже неприємно.

— Можете бути певні, що від мене не довідав ся, — горячо кинув ся Євгеній.

— О, я й не думав на пана меценаса. Я добре знаю пана меценаса. Я вже догадую ся... Тут троха моєї власної вини. Я трактував з одним львівським банкиром про купно тих паперів, а сей мусів пустити се далі. Досить того, що тепер мені хотілось би як найшвидше позбути ся тих паперів із дому. Знають пан меценас, пан маршалок сам особисто заходив до мене в тій справі. Просив не продавати його паперів і не робити йому екзакуції до пушчання, а в великім пості він усе заплатить.

— А відки гроші візьме?

— Ха, ха, ха! — засміяв ся Ваґман. — Я зразу також заходив у голову, але потому довідав ся. Знають пан меценас, тут при виділі повітовім є каса — —

— Дві каси, — поправив Євгеній.

— Ну, що там дві! Одна вічно порожна, на те й зоветь ся панська. А друга хлопська. Отсю касу пан маршалок хоче взяти зовсім у свої руки, перемінити на панську, взяти з неї всі гроші і сплатити мої папери.

Євгеній чув доси про реформу хлопської каси, але не так докладно, як тепер. Він чув, що справа приготується в раді повітовій, а виділом повітовим уже майже ухвалена. Аж тепер йому стало ясно, що се за реформа і він постановив собі не тратячи часу перегородити премудрий плян пана маршалка. Він устав даючи Ваґманови знак, що їх розмова скінчена. Ваґман устав також.

— То пан меценас стоять при своїм? Не хочуть купувати Буркотина?

— Не можу, пане Ваґман. Я бідний чоловік.

— То байка.

— Ні, не байка. І хочу помагати бідним.

— Маючи масток зможете ліпше їм помагати.

— Не вся сила в мастку.

— І в фундаменті не вся сила дому, а про те без фундаменту дім не буде стояти. Пане меценасе, вірте мені! Поки ви, Русини, не маєте своїх дідичів і міліонерів, поти ви не є жадеи народ, а тільки купа жебраків та невольників.

— Ну, а ви Жиди, — відповів Євгеній. — У вас і мільйонерів і дідичів, Богу дякувати, досить, а скажіть, що ви в Галичині, народ чи не народ?

Ваґман прикусив губи і махнув рукою.

— Ет, що то про се говорити! Значить, не хочете робити інтересу зо мною?

— Ні, пане Ваґман. Для себе ні.

— В такім разі кланяюсь. А як би я чим міг вам служити — —

— Розуміть ся, розуміть ся! Знайду дорогу до вас так само, як ви знайшли до мене.

XLVIII.

В найблизший торговий день Євгеній відбувши в суді кілька термінів поспішав коло дванацятої до своєї канцелярії. Він мав намір зараз же піти на місто, заглянути до заїздів, де ставали околичні сьвященники приїздячи до міста на торг, і пошукати о. Зварича та о. Семеновича, що разом із ним мали бути референтами на вічу, а поки що були членами вічевого комітету. Входячи до канцелярії він на велику свою радість застав у ній обох сих панотців.

— А, вітайте, гості! — мовив він радісно, стискаючи їх руки. — Я власне хотів бігти до міста шукати за вами. Чудово, що так стрічаємо ся! Прощу зо мною, прощу на гору, зробимо кратчайший глагол.

— Та ми також з таким самим наміром прибули до пана меценаса, — мовив о. Зварич з якимось заклопотанем у голосі, але Євгеній не зважав на сей невеселий відтінок у його тоні і давши на борзі деякі вказівки своєму конципієнтові, що толкував про щось з цілою купою селян, вибіг за панотцями до сїней і попровадив їх на поверх до свого приватного помешканя.

— Прощу сідати! — Може цигарко, отче добродію? Прощу! Ну, щож там чувати з приготуванем до нашого віча?

— Та щож би? Заповідаєть ся не зле. Селяне всюди приймають вість про віче з великою радістю. Можна надїяти ся численної участи, — мовив о. Семенович.

— Прийдуть, прийдуть, — додав журливо о. Зварич.

— Чудово! Чудово! Се найголовнійше.

— Не знаю, чи найголовнійше, — ще сумнійше мовив о. Зварич.

— Хиба вам здаєть ся, що ні? — живо запитав Євгеній.

— Я думаю: лекше стягнути купи народа, а труднійше їм сказати щось мудрого, повчити їх...

— Даруйте, отче добродію, але се потроха, здаєть ся мені, ваша помилка. Власне я бою ся, що дехто з нас інтелігентів буде мати претенсію і охоту занадто багато повчати, моралізувати зібраних. Чисте непорозумінє. Віче, то не школа. А коли вже справді комусь на нїм треба вчити ся, то не тій зібраній масі, але нам, інтелігентам, референтам.

— Так! — трохи ображено скрикнули оба панотці. — Ну, в таким разі я не розумію, по що нам задавати собі праці з рефератами, — додав о. Семенович.

— Прошу, отче добродію, прошу не гнівати ся, а зрозуміти мій погляд. Віче повинно справді бути школою взаємного обучуваня для народа і для інтелігенції, але в яким розуміню? Се треба собі добре уяснити, щоб не робити помилок. Ми, інтелігенти повинні вказати народови законні форми, розв'язати йому язик і старати ся пізнати його потреби, його кривди і болячки, його спосіб думаня.

— Але ми се все знаємо, дуже добре знаємо! — скрикнули знов хором оба панотці. — Се може бути цікаве для вас міщухів, але не для нас.

Євгеній усміхнув ся. Він мав у памяти не мало доказів на те, як наші сільські проводирі вміли не бачити і не розуміти маси фактів селянського житя, що діяли ся перед їх очима. Але про те він мовив лагідно:

— А хоч би тільки й для нас — нехай і так! Та я певний, що вже перше віче виявить і вам не одну несподіванку. А може й ні — ну, та не в тім річ. Але-ж не думайте, щоб ви на таким вічу могли вдіяти щось поученями та проповідями. Народ же від віча і має право ждати чогось зовсім иньшого. Для народа се має бути школа політики, політичного житя.

— Ага, все таки школа! — радісно підхопив о. Семенович.

— А школа політичного життя, то так як школа плавання. Стоячи на березі і слухаючи теоретичних викладів і упімнень ще ніхто на світі плавати не навчив ся. Тут перша річ — власна проба, власна діяльність, власне вмінє і власна відвага. От чого ми мусимо на вічах учити наших селян. Нехай самі говорять, нехай учать ся самі висловлювати свої потреби і кривди, стояти за своїми жаданями і супроти панів і супроти властей.

— Ми се знаємо, — буркнув о. Зварич. — Вони поперед усього стануть супроти нас, сьвященників.

— Дуже сумно, коли ви сего надієтесь, — мовив Євгеній. — Мені здаєть ся, що се не мусить бути. Від розуму, такту і патріотизму сьвященників повинно-б залежати, щоби селяне не станули проти них. А зрештою навіть як би таке лихо мало скласти ся, то як думаєте, отці добродії: чи ліпше піднимати нарід до політичної само діяльності, будити в ньому політичну сьвідомість і знанє його справ, чи ліпше лишити його нетямуючою дитиною, яку можуть водити по своїй волі всякі політичні шарлятани?

— То фрази, пане меценас, — мовив о. Семенович. — Треба насамперед просьвітити нарід, а тільки тоді допускати до політики.

— Жаль в такім разі, що наша конституція допускає анальфабетів до голосованя, значить, в останній інстанції віддає в їх руки керму політики.

Ся перспектива троха зацукала обох панотців, та о. Семенович по хвилі додав:

— Таки жаль. Я був би за цензом грамотности при голосованю.

— Добре, сьміючись мовив Євгеній, — будемо змінювати конституцію в вашім напрямі! Та все таки щоб і до сего довести, мусимо потягнути в тім напрямі загал виборців, мусимо розширити, спопуляризувати сю думку на вічах. Хочете, реферуйте її!

— Вільно вам жартувати, пане меценасе, — пристиданий троха мовив о. Семенович, — але ми з о. Зваричем власне з чим иньшим ішли до вас.

— А з чим таким?

— З тим, щоб ви звільнили нас із обов'язку референтів на вічу.

— Як то, не хочете реферувати?

— Не не хочемо, але не можемо. Що ми за бесідники? ~~В~~ отсе вже цілий тиждень мучився і ані руш винайти тему, про яку-б міг говорити.

— Бійтеся Бога, отче! Темн? Але-ж самі говорите, що житє і потреби народа в повіті звісні вам дуже добре. Говоріть про них! Розпічніть тільки! Будете видіти, що зараз за вами встануть селяне один за одним і посиплють ся промови.

— Ну, пане, не знаєте ви наших селян! Се тумани! Ані один із них не вмів при людях рота отворити. Вони мали би виступити з промовами? Не буде сего! Скандал буде тай годі!

— Не бійтеся! За се я вам ручу. Аби тільки ви сказали свою промову добре і цікаво.

— Ні, пане, я не скажу нічого. Я загалом не можу взяти участи в тім вічу і прошу звільнити мене з обов'язків комітетового.

— І мене, — мовив о. Зварич.

— І вас? — зачудував ся о. Євгеній. — Але-ж отці доброді, я вас не вибирав на комітетових, то й не можу вас звільняти. Всі три ми вибрані з'їздом. Усі три зв'язані своєю честю. Якже-ж се?

— Пане меценасе, *ad impossibile nemo tenetur*, — мовив о. Семенович. — Знаєте, я доси на капелянїї. Стараю ся одержати парафію. А я певний, що коли виступлю на вічу, то зараз мене окричать як небезпечного агітатора і мої заходи пропали.

— Чому-ж ви се не сказали зараз на з'їзді?

— Чому не сказав? Представте собі, отець декан, що також тоді був на з'їзді ось тут у вас, по кількох днях здібає мене, бере на бік і каже: „Се все дуже гарно, що ви хочете промовляти на вічу, але з огляду на ваше поданє я би вам не радив!“ Ну, а не послухати його — ви знаєте, що се значить для мене.

— Розумію, розумію, — мовив Євгеній, якого при тих словах щось стисло за горло. — Ну, а ви, отче Зварич, — чи й вам дехто відрадив?

— Ні, але я сам роздумав. Я не бесідник, не потрафлю нічого сказати.

— Адже-ж проповіді говорите?

— Читаю з Добрянського.

— Ну, як собі знаєте, — мовив знеохочений Євгеній. — А я власне хотів сьогодні шукати вас, щоб поговорити з вами про приспінене речинця, коли би скликати віче.

— Приспінене? А то чому?

Євгеній короткими словами розповів їм про маршалківський проект реформи кас. Оба отці чули про се дещо, але не знали докладно, до чого йде ся справа. Тепер, коли Євгеній вияснив їм її, вони аж руками об поли вдарились.

— Тут нема що тратити часу, — мовив Євгеній. — Треба вдарити в великий дзвін, пустити сю справу в народ, наробити в повіті галасу.

— Хиба то що pomoже? — в зневірю мовив о. Зварич. — Уже як пани зуби наострили на ту касу, то її з'їдять.

— А може й не з'їдять. Може не посьміють. Їм лише того треба, щоб усе перевести тихо, а ми перебиймо їм дорогу.

— Буде содома в повіті. Підуть переслідування, гонення, пакости, — задумчиво мовив о. Семенович.

— А вже-ж! Де дрова рубають, там тріски летять.

— Се правда. Тільки я не хочу бути тріскою, — мовив о. Семенович.

— Анї я, — додав о. Зварич.

— А я вважав би собі гріхом покинути сю справу тепер, — мовив рішучо Євгеній, встаючи з крісла. — Коли ви покидаєте її, то я мушу її взяти сам на себе.

— Се буде найліпше! — радісно мовили оба панотці. — Ми що можемо, будемо вам допомагати, — але афішувати ся нам — се признаєте самі — яко сьвященникам — і при тім залежним — не можна.

Евгеній закусив зуби, щоб не сказати якого прикрого слова. Він чув, що від тепер йому прийде ся робити багато таких прикрих досвідів у практичній політиці і що вмлість — закусити зуби в відповідній хвилі, се в тій політиці одна з головних заporук успіху.

В тяжкім душевнім настрою вернув Евгеній до своєї канцелярії, випровадивши обох панотців. Ось вони, провідники і батьки народу, інтелітенти і просьвітители. Евгеній знав їх обох добре, знав їх щирість і прихильність до народньої справи, та з другого боку розумів також їх прикре положенє. Політика, то не балаканє на празниках та соборчиках! Вона вимагає не тільки вправного язика і міцних грудей, але також відважного серця, сильного характеру і завзята, і того духа незалежности, якого у нас цілими віками вбивали і притлумлювали ріжні чинники. Нема його у тих щирих людей, а коли є, то тільки у рідких виємків. І що робити далі? Не вже знов відложити діло, знов скликати з'їзд „отців повіту“, радити та дебатувати, вибирати новий комітет і з ним по кількох тижнях опинити ся знов на тім самім місці? Чи взяти діло зовсім на себе самого?

З тими думками Евгеній ввійшов до канцелярії і тут його зір від разу впав на високу, випростувану фітуру старого Демка з Буркотина.

— А, здорові були, Демку! — скрикнув він і подав йому руку.

— Здорові, пане! — мовив Демко, обома своїми руками злегка стискаючи Евгенієву руку.

— А що вас приводить до нас? Маєте яку справу в суді?

— Ні, Бог милував. Я ось із сими людьми — він показав ще трьох селян, що мовчки поклонили ся йому — ми до пана адуката прийшли подякувати, що нас пан остерегли перед тим паном Шнадельським — тямлять пан, що так на пана кинув ся?

— Ну, щож, переконали ся, що я правду говорив? — запитав Евгеній селян.

— Ой, переконали ся, прошу пана, але так, як той мудрий Поляк, що замкнув стайню, як йому коні вкрали, — мовив один селянин.

— А крім того, — говорив далі Демко, — ми прийшли ще спитати пана за того віче.

— За яке віче?

— А нам сказали наші єгомосьць, що пан адукат хочуть скликати нарід на віче сюди до міста.

— Ну, так. А ви що на се?

— Та ми би хотіли знати, коли то буде?

— Або що?

— Ми вам усі села з нашого кута приведемо. Так нас уже всяка нужда притисла, що годі втримати. Нарід як почув, що має бути віче, то аж відітхнув. Кождий хоче свою біду виявити. Кождий рад би, щоб його кривду весь сьвіт почув.

У Евгенія радісно затріпалось серце при тих словах. Він запросив селян до себе на гору, посадив їх на тім самім місці, де перед хвилию сиділи панотці і обговоривши з ними справу терміну і порядку дневного віча, став на тім, щоб скликати його за тиждень на найблизший торговий день. Скличе він сам, а реферати крім него обіймуть Демко і ще один селянин. По їх відході Евгений не гаючись винаняв на слідуючий торговий день величезну возівню в однім заїзнім домі, а потім вніс до староства завідомленє, що на той і той день скликає народне віче до міста.

(Далі буде).

Понад наші сили.

Драматичні картини Бернштерна Бернзона.

Бернштерн Бернзон, обік Генрика Ібзена найвидатніший представник скандинавського письменства, звісний цивілізованому світови зі своїх драм і новель, із яких дещо було перекладене й на нашу мову. Одним із його останніх творів, а при тім таким, де його творчий талант досяг найвисшого ступня розмаху і могутности, була драма „Понад наші сили“, видана тому три роки назад. Се властиво величя драматична поема в двох частях; реалізм у мальованю деталів вяжеть ся тут з глибоким символізмом цілого замислу і з високо-патетичною мовою, далекою від плоскої буденности і заравом він шумної фразеології. Темою драми є сучасні змагання людської душі — знайти розвязку тих болючих загадок, що мучать її дошкульнійше, ніж коли небудь. Сі загадки, по думці Бернзона, двоякого рода — релігійні і соціальні. І ось він у першій части драми малює духову боротьбу глибоко релігійного чоловіка, пастора Занґа, що концентрує всі сили своєї душі, щоб осягнути від Бога чудо, як найвисше увінчане свого релігійного чутя, та в тім напруженю, що виходить понад його силу, гине. В другій части драми виступають Занґові діти — Ілаш і Рахеля. І вони обдаровані непогамованою сильною волею та ентузіязмом батька, але їх діяльність розвиваєть ся на полі соціальної боротьби. Рахеля бажає влекшувати соціальне горе ділами милосердя і засновує шпиталь, але Ілашева душа рветь ся до боротьби. Він належить до організаторів великого робітницького страйку, а не можучи вігнути гордих капіталістів, доводить супротивні сили до

крайнього напруження і до конфлікту, в якому гине й сам, бо й тут виборене побіди виходить понад його сили.

Як загалом у всій своїй літературній діяльності, так особливо в отсій драмі Бернштерн Бернзон являєть ся, так сказати, антиподом Ібзена — не тенденцією, а самою своєю вдачею — здоровою, радісною, схильною до громадської діяльності. Оба ті писателі тенденційні, оба не малюють життя такого, яке воно дійсно, але добирають факти і фігури, щоб їх змальованєм повчити людей, ілюструвати певні психічні і громадські рухи сучасної суспільности. Та коли Ібзена цікавлять майже виключно проблеми індивідуального або семейного життя: любов, приязнь, чесність, обовязок супроти себе самого і т. и., то Бернзон ілюструє більше появи громадського життя, любить малювати маси людей, юрбу в її типових представниках. В нашу пору розпаношеного, до хоробливости виплеканого індивідуалізму має Ібзен більший розголос і більший вплив, та ми не сумніваємо ся, що недалекий той час, коли зоря того софіста індивідуалізму поблідне, а тим яркійше розгорить ся зоря його великого антагоніста.

Подаємо тут із Бернштернового твору три драматичні картини — три акти другої часті, величній малюнок робітницького страйку і робітницької боротьби з вианском. Годі здумати собі тему більш навчаючу для історика літератури, як порівнанє сего малюнка з тою кольосальною панорамою робітницької нужди і боротьби, яку списав Золя у своїм майстернім творі „Germinal“, який певно мав деякий вплив і на Бернштернову концепцію. Та про те між написанєм обох сих творів лежить ціле десятилітє — і яка-ж ріжниця в трактованю предмету! Брутальний Золівський натуралізм як-же тут викляруваний, видестильований, удуховнений майже до тої міри, що з дійсности лишают ся тільки контури, зверхня шкаралуша, а все нутро наповнене наскрізь ідеальним змістом; люди, вихоплені з живої буденности, говорять мов візіонери, мовою пророків або Іова, перекладеною на бергенський диялект. Загалом треба сказати, що нова символістична драма порушаєть ся по тій вузкій межі, де правда граничить з абсурдом; тільки великі, перворядні таланти і віртуози форми можуть ходити по тій линовці, тай їм, як ось Ібзенови, чим раз частійше трапляєть ся вступити одною ногою на поле абсурда. Для імітаторів се найнебезпечнійші взірці, бо найменше пересолене псує тут іллюзію далеко гірше, ніж при всякім иньшій стилю.

Бєрнштернова драма, хоч писана очевидно без огляду на сцену, має високі сценічні прикмети. Не знаємо, чи була вона виставлювана дeneбудь і чи виставлена зробила би ефект відповідний до її вартости. Зазначимо лише, що в останніх днях рознесла ся вість, що її виставу приготовлювано в Відні, але австрійська театральна цензура не пустила її на сцену. Розуміть ся, від тої цензури, що заборонила Гауптманових „Ткачів“ і Толстого „Власть тьми“, годі було й ждати чогось иньшого. — *Ів. Фр.*

I. У пеклі.

Глибокий яр, що закручуєть ся на право. Геть далеко блискотить море. По обох боках яра малі хати в великім неладі. Деякі — се тільки корабельні каюти, а иньші — задні части кораблів. Видно двоповерхі доми, де сходи з першого поверха на другий примощені в надвору. Иньші доми прибудовані до скелі так, що другий поверх лежить при иньшій дорозі і має на неї свій власний вихід. По середині вільна площа з дуже старим водограєм. Навколо площі доми. З краю на право занедбана хата з повибиваними шибамн, двері лежать в половині на землі. Вивіска з написом „До пекла“ висить на скривленім дручку, майже зірвана. З гори гуде майже безупинно глухий гуркіт від залізного моста, що веде понад яром. В ряди-годи лунає також різкий свист льокомотиви, а потім тяжкий гук поїзду, що їде по мості. Потім знов глухий, невиразний туркіт возів і стук кінських копит. Ще поки занавіса підніметь ся, чути хорову похоронну пісню. Занавіса підносить ся і видно, як з одної бідненької хати по лівій руці виносять труну якоїсь дорослої людини. Безпосередно потім несуть меншу дитячу труну, а по ній другу ще меншу. Площа заповняєть ся робітниками, жінками та дітьми. Всі чоловіки познимали капелюхи, багато з присутних, чоловіків і жінок, плачуть. Кількоро дітей хлипає голосно. Похід порядкуєть ся, на переді пастор Фальк; він у фелоні і веде за руку старця, тому йде поволи. Всі присутні тиснуть ся за ним. Видно, як похід ген у глибині при скруті яру обходить на право в гору. Довго ще чути спів, що доходить усе більше з гори. Ще поки спів гомонить, вилазить старший, наляканий чоловік із занедбаної хати. На ньому довгий, широкий сурдут; він поводить ся, як би не знав, куди обернути ся. Глядить на обшарпану хату і сїдає вкінці на сходах, що, як згадано вже, стоять окремо на торговій площі. В горі на дорозі, куди пішов похоронний похід, видно чоловіка; його одежа дуже зношена, витерта і цундрава. На його великій голові маленька шапчина. На правій нозі у нього зовсім порядний черевик, але на лівій пантофель, якого підешва привязана мотузкою. Його лице червоне як

грань, волосє коротке і темне, руки червоні, аж сині. Ось він іде випростуваний, похитуючи ся на боки, спостерігає чоловіка на сходах, стає, потім підходить помалу. Чоловік на сходах увидів його, але відвертаєть ся швидко. Він називаєть ся Андерс Коль, але зовуть його всі загально:

Полева миш (муркоче). А Господи, сей знов вийшов!
Отто Герре. Смирна полева мишко! Перед своєю збуреною мишачою дірою. Затоплена в глибоких думках.
Полева миш (як висше). Сей уже вихилив нині дещо, слідно по дім.

Отто Герре. Вікна поторощені! Вивіска звисає мелянхолійно як та горівка, що звільна цяпотить у низ. Сходи вхопив оркан і викинув на океан твоєї долі. А ти вчепив ся як мога останків сего свого житейського човника. (Полева миш регочеть ся з тиха). А двері! Ті двері, що не одного впускали жебраком, а випускали королем! Чи не висять вони от як п'яниця, що його волочуть по дорозі? Так виглядає місце, яке постигла розгнівана рука чесноти.

Полева миш. Так, то навіть в домі поправи чути про новості?

Отто Герре. З твоїх меблів зробили яешню! Твої склянки і фляшки перекинули ся в скочних танцюр, що під звук своїх власних тонів підскакували в гору.

Полева миш. Май ся на острозі з своїм пантофлем, тут лежать іще черепки.

Отто Герре. А твої бочки повні горівки —

Полева миш (зітхаючи). Ой так, — ой Боже, — а-я!

Отто Герре. Викотили їх; поробили з них каскади!
На попівський приказ.

Полева миш. Він стояв тут, де ти стоїш тепер, і командував.

Отто Герре. Чиж нема тут ніякої власті? Хиба-ж тут у пеклі само беззаконє? І ти не заскаржив?

Полева миш. Тепер підчас страйку всі вони як навіжені! Як би я був скаржив, були-б мене рознесли на шматки. І вже було не далеко до того, вже кинули мене були на землю. Але в тім надійшов Братт!

Отто Герре. І все се за те, що Марен, та лепська, прегарна Марен ошаліла?

Полева миш (піднявши ся до половини). Щож я тому винен?

Отто Герре. Марен, що вбила своїх двоє дітей! Чиж я не бачив їх, як скакали ось тут, босі, кучерявенькі?
Ох, жите, жите!

Полева миш. А потім сама собі зробила смерть... Так, сама собі!

Отто Герре. Еге, сама собі! Вперед дітям, потім сама собі. Медея, велика Медея сказала:

*ἄλλως ἄρ' ὑμᾶς, ὦ τέκν' ἐξεθρέψαμην,
ἄλλως δ' ἐμόχθουν καὶ κατεξάνθην πόνοις,
στερρὰς ἐνεγκοῦσ' ἐν τόκοις ἀλγηδίνας.*

Полева миш (як уперед). Щож я тому винен?

Отте Герре. Полева мишко, що заподіяла стільки лиха!

Скажи правду перед отвертим гробом: адже-ж так!

А тим паче перед трьома отвертими гробами? Вона-ж купувала в тебе горівку! Вона впила ся, щоб набрати відваги до свого страшного вчинка.

Полева миш. Чиж міг я збагнути, що вона хотіла приспособити ся до того? — — Я чистий і невинний, як дитяча сорочка.

Отто Герре. Не плач, полева мишко! Се не до лица твомуу станови, ані занятю. Упевняю тебе, коли-б я міг сказати, як мені на серці: коли-б я був тут, було би се не стало ся! Ну, а люди — хиба-ж вони не спам'ятали ся, коли побачили, як плила горівка? Як дійсно плила?

Полева миш. Булькотіла як чистий потік, синку! Бігме, що так!

Отто Герре. Та не вже-ж вони не падали ниць? Не хлєптали її? Не черпали пригорщами? Не кинули ся з черпаками і ополонниками?

Полева миш. Ляляла ся пасторови аж по кістки. А він усе: „Ось так їй треба!“

Отто Герре. Братт — то сила. Але-ж усе має свої межі! Диво дивне! Достоту як землетрясенє! Чи — чиж Братт тут у долині тепер зробив ся Богом?

Полева миш. Ох, Пан Біг не мав тут у пеклі ніколи такої сили, яку має пастор.

Отто Герре. Він не пішов з похороном? Я-ж був би привитався з ним. Ми сиділи разом на шкільній лаві.

Полева миш. Ні, він сидить у бюрі.

Отто Герре. У бюрі —? Він уже не пастором?

Полева миш. Ні, він у страйковій конторі. Він підняв цілий страйк і приймає гроші.

Ельза (з прозвищем Бурка, смаглява, з пишними румянцями наближається).

Полева миш. А, ось наша Бурка!

Отто Герре. Добрийдень тобі, тепла каво! Від тебе йде запах, що надить мої змисли. Чого шукаєш?

Ельза (бергенським говором). Що се тебе обходить? — —
То ти знов вийшов?

Отто Герре. Я стрітився з похороном, але не видів твоїх кучерів. Ціле пекло йшло, лиш тебе, його тенія, не було... Може перешкодили тобі ранні орудки? Га?

Ельза. Щезни, телевачу! — Чому-ж ти не пішов за тілом Марени та її дітей? Вона була така добра для тебе. Для мене не бувала такою.

Отто Герре. Марен була добра, так! Чому я не віддав їй останньої прислуги? Скажу тобі се — скажу цілком отверто. Коли-б я був пішов, був би балакав! Я був би там горі на кладовищі всім, що йшли, здмухнув із неба сонце, місяць і звізди. Я був би сказав: не вона, ось та, що тут лежить, запопадлива, чесна Марен, не вона вбила своїх дітей. Не вона наложила грішним ділом руку на себе. Ні, ті там у горі вбили її. Людоїди великого міста пожерли її, її й її дітей! Страйк засів їй у голові, через страйк вона збожеволіла, її нервова душа мала сумліне, якого не мали її вбійці. Серед тих обставин вона не мала відваги встояти ся при житю, не мала відваги заморити і допустити до упідлення своїх двох дівчат. Їй бачилось, що живе, то хижий звір, вона хотіла ратувати їх, доки ще — — —

Ельза (зворушена). Їй Богу, аж серце крається, коли слухати тебе. Ти се так висловлюєш, що — — —

Отто Герре. Лепська з тебе жінчина, Ельзо. Твоє серце не зіпсоване.

Ельза. Кінець усього буде ще такий, що вони пожруть нас усіх на купі.

Грубий мужеський голос (з гори, з лівого боку). Коли ми не пожремо їх!

Отто Герре. Се що там за дух у яскині? Осторога від ненародженого! Погроза від хат до замків.

Ельза (тихо до полевой миши). Я властиво прийшла остерегти тебе, Андерсе.

Полева миш (тихцем). Господи, твоя сила! Чи справді аж так зле? Чи-ж не можуть дати мені спокою?

Ельза (як перше). Я здибала поліціяна тут у горі і він питав мене, чи се правда, що у тебе є велика фляшка горівки в кишені.

Полева миш. Ні, ні, се не правда! (Ханаєть ся за кишеню).

Ельза (так само). І що ти продаєш її тайком по скритках і закутках!

Полева миш (піднімаєть ся стрівожений). Ну, от тобі й на! Хотять зруйнувати мене!

Отто Герре (перед ним, хоче його обернути). Правда се? Маєш — маєш дійсно?

Полева миш (відпихає його). Ні, пусти мене, відступи ся! Чуєш! Гі! У мене такі скоботи. Гі-гі!

Отто Герре. Там по заду є щось! Коли ворухнеш ся, то воно віддуваєть ся. — Ельзо!

Полева миш. То не правда!

Ельза. Ану, я потримаю його!

Полева миш. Не руш мене! Закричу.

Ельза. То прийде поліція і забере твою фляшку і тебе з нею.

Жіночий голос (з гори, з правого боку). Що ви там долі робите полевой миши? Чого вона так пищить?

Полева миш. Ой ні! Ні! Ні! — —

Отто Герре (витягає велику фляшку з кишені Полевой миши).

Полева миш. Се замовлене! — Чуєш, се замовлене! Се вже не моє!

Отто Герре (вихиливши довгий лик). Твоє, чи не твоє — добре, що є.

Ельза. Бодай тебе! Дай же й мені трохи.

Отто Герре (ликнувши знов). Ліпшого труночку не було в твоїм шиночку!

Ельза. Давай же! Мені сю фляшку!

Отто Герре. На, прагнуща душенько — закрони собі горленько!

Полева миш. Але-ж се найнікчемнійша крадіж!

Ельза. Ще ніколи в житю не пила я ліпшого напою!

Отто Герре. А-я! Ті там у горі! Ті знають, ті знають, чому хотять заборонити нам сей божий дар.

Полева миш. Ви випиваєте мені цілий заробіток кількох днів!

Отто Герре. То пий з нами, хробаче!

Ельза (тихцем). Чи знаєш, над чим я семи часами так часто думала? (Підсуваєть ся ближше). Чому-б нам одної бурливої ночі не підпалити ціле місто?

Отто Герре. Ба! То вся ота голота втекла би на поле. Ні! (Таємничо). Тут під містом скрізь повиковувані старі штольні! З того часу, як відвернули ріку, що плила отсюди. Тут, де ми тепер стоїмо. Ми живемо в старім кориті ріки. Ціле Пекло, се ніщо більше, як колишне річне корито. Ті старі штольні, що починають ся за хатами і розгалужують ся на два боки, їх преці можна віднайти! Наповнимо їх порохом, динамітом і иньшими вибуховими матеріялами! А потім електричний провід у середину! Га, га, га! Скільки бруду та смроду викине земна утроба!

Ельза. Гей га! До сто чортів! (Вириває полевій миши фляшку і потягає з неї що духу).

Полева миш. Але тоді ми також вилетимо в повітрі?

Ельза (подає фляшку Оттонови). І ми також вилетимо в повітрі!?

Отто Герре (пе, оглядає її від ніг до голови і подає фляшку Полевій миши). Якої красшої долі ще треба? — — Коли я часом уявляв собі блаженний кінець Оттона Берта Герре, то все представляв я собі його ось як. Спільно з тисячами крізь поранкову рожеву браму

до безсмертя. На мою команду, як невольники на приказ свого орієнтального пана, вони „совлекаша ветхаго Адама“ і далі в сьвяточний похід! По житю з великими здібностями, але повнім тягарів та недостач, повнім пониження і непризнання, осягнути вкінці своє призначенє! В хвилі смерті! Таке вступленє на трон! Бачити своє імя над собою в золоті сонця, славне на весь сьвіт! Сидіти самому на *sedia curulis*, збудованій із черепів мільонерів. Га, га, га! Ноги оперти на їх грошевих мішках! А довкола проклятя і подив людськості, як грім орхестри. Мов ціле море величання — га, га, га!

Жіночий голос (з переду, з гори на право). Ось вони вертають.

Полева миш (трівожно). Хто вертає?

Ельза (рівночасно). Хто?

Отто Герре (рівночасно). Хто вертає?

Жіночий голос. Похорон! Е, він іще геть у гори.

Ельза. О, то ще не швидко буде тут.

Полева миш (тихо). Але ті підземні хідники, — так, про них говорив уже не один. Але вони мабуть зовсім недоступні?

Отто Герре. Еге, ось воно й є! Ось воно й є!

Полева миш. В одних повно води, а в иньших повно чого иньшого.

Ельза. Так, і я се чула.

Отто Герре. Еге, таке то се невольничє племя! Мала перешкода, трохи води, кілька зерен піску! Сего досить, щоб його мести втяти крила, його бажанє волі й повітря загнати в мишачу нору!

Жіночий голос. І пастор іде.

Отто Герре. Пастор! Пастор Братт?

Голос. Ні, иньший, справдішній пастор.

Полева миш. Фальк.

Отто Герре. А, той! Се чистий гумбут! Се я йому в кожній хвилі скажу в очи. Я-ж його знаю ще з моїх студентських часів!

Ельза. Ну, то я піду собі.

Отто Герре (тихо). Я прийду зараз.

Полева миш. Хочеш се сказати пасторови?

Отто Герре. Що?

Полева миш. Те, що ти сказав перед хвилию... Як то ти назвав його?

Отто Герре. Гумбуг! Що, се маю сказати йому?

Полева миш. Ти хочеш, хочеш йому дійсно сказати се? В такім разі дістанеш від мене корону. Бігме, дістанеш!

Отто Герре. Задаток! Дай мені задаток!

Полева миш. Н—ні!

Отто Герре. Задаток!

Полева миш. А як потім не скажеш?

Отто Герре. Я зараз іду просто до него і скажу йому. Слово чести! Дай задаток!

Полева миш. Маєш пів корони, на! (Похорон починає сходити. Чути, як через міст іде поїзд).

Фальк (у цивільній одежі приходить останній і трохи згодом по иньших. Коли появить ся, іде Герре до него і нипає довкола него). Не може бути... Чи се не Отто Герре? Наш magister bibendi?

Отто Герре (кляняєсь йому). Так, ваша всечесности! Сказати-б: те, що лишило ся ще з него.

Фальк (до себе). Великий Боже! (Шукає по своїх кишенях).

Отто Герре. А всеж, коли розглянути діло при сьвічці, — може найліпша частина. Але часи були кепські, ваша всечесности!

Фальк. Так, виджу се, виджу. (Тихо). Приходьте до мене, коли з вами буде зовсім круто! У мене нині — їй Богу, роздав і ту дрібку, яку мав. Ось лише пів корони.

Отто Герре. Дякую, ваша всечесности! Сердечно дякую! Я то все говорив людям, що у вас серце тені-яльне. (Відходить).

Полева миш (що скрила ся була подальше в горі за хатою, вилазять в хвилі, коли Герре хоче йти в гору). Але — але?

Отто Герре. Ти дав мені преці лиш пів корони! (Відходить у гору).

Фальк (до Ганса Браа). Вірте мені, сей чоловік у тверезім стані несміливий і боязкий. Як би так мені було повело ся, то хто знає, чи й я не був би розпив ся.

Ганс Браа. Так, ми се знаємо, ми се часто виділи.
 Фальк. Він похожий на ерихонську розу. Висушена вітром вона все буденно сива, але вложи її в воду, вона розіветься і всміхається по недільному. Так, мої любі, я бачив вас там у горі, промовляючи над гробами, і в мене було щось на серці, що радше дасться сказати тут у низу. (Виступає на сходи. Вони товплять ся кругом него). Те, чим я там у горі зачав і чим також закінчив, були слова: Не осудіть! Нехай судить лиш Той, що знає нас усіх. Спокій, спокій її скорбному серцю! Спокій її імени посеред нас! Найгірше при такій справі, як сей страйк, се те, що він доводить так многих до розпуки. Каже дехто, що се лиш слабі. А я скажу, що се найделікатніші, ті, що чують найтяжшу одвічальність і тому нераз найліпші. Бо-ж загалом найліпші терплять найбільше, беруть найбільші жертви на себе і мусять за все покутувати. (Між робітниками знаки признання і згоди). Я не хочу ні на кого звалювати вину. Але-ж дехто з вас сам уже переконав ся, як то прикро, коли діти приходять і благають: „Хліба, мамо, дай же мені хліба!“ (Неспокій).

Фальк (тихо). Я складаю на се що дня свою лепту.

Голос з купи (тихо). Так, у тебе добре серце!

Многі голоси (так само). Так, ти добрий!

Фальк. Інакше не міг би я сюди прийти і промовляти до вас. Мій погляд, моя рада така, що такий великий страйк, як сей — найбільший, який ми мали доси, — не повинен трівати довго. Несподівано багаті дари прибули нам; але тут за много людей треба нагодувати; вже тепер не один тут знає, що то голод. А таких буде чим раз більше. І ніщо не буває таке заразливе, як розпука; розважте се! Тоді надійде час, — а він може прийти борше, ніж би хто з вас думав! — і ніхто не буде міг довше опанувати сили, які тут нагромаджують ся. Бачу признаки, чую грізні окрики, що говорять про вбійства і насильства.

Сліпий Андерс. Так, убійства і насильства!

Фальк. Що мовиш, дідусю?

Ганс Браа. Андерс говорить усе лиш про одну річ.

Фальк. Ну, то нехай скаже.

Сліпий Андерс. Се я про неї — бідненьку! — —

Фальк. Знаю, знаю. Ми-ж ішли разом.

Сліпий Андерс. Ні. Я про Тею, ви сего не знаєте;
у мене була молодша дочка. Вона пішла до міста,
до вельможного дѣму. І там занапали її.

Фальк. Так, так. Пригадую собі. Але не про се тепер
річ, Андерсе.

Сліпий Андерс. Але-ж ви сказали „вбійства й насиль-
ства“. А се було насильство. І вона так стидала ся,
що з того вийшло й убійство. Боже, ратуй нас
і помилуй нас!

Фальк. Ми знаємо се, любий Андерсе. (Мовчить хвилю).
Але вернімо до своєї справи! Розпука — небезпеч-
ний товариш, і вона вже появила ся між вами. Му-
сите держати ся так, щоб не бути одвічальними за
більше, ніж самі хочете.

Ганс Браа. Ті там у горі в великім місті одвічальні
за все!

Фальк. Минувшина, Гансе Браа, більше винна, ніж тепе-
рішність. А винуваті в теперішности звичайно нахо-
дять ся по обох сторонах.

Ганс Браа. Ні, ті там у горі самі всьому винні.

Фальк. Не всі!

Многі. Так, так, усі!

Фальк. Сьмієте звільняти себе від усякої вини?

Всі. Так, так!

Фальк. Тепер ви огірчені, бо вам зле. Не хочу більше
говорити про се. Та коли хочете злагоди, то мусите
старати ся не вважати иньших самими розбійниками.

Ганс Браа. А коли вони справді розбійники?

Многі. А вони розбійники, їй Богу, розбійники!

Фальк. Може з тих розбійників на хресті? Навіть роз-
бійники можуть навернути ся.

Пер Стуа. Справдішні хижі звірі!

Фальк. Ну, се в кождім разі гірше. Маю вам щось ска-
зати: лишть богачам той упір і погрози! У них

у руках сила, вони привикли бути брутальними і доводити все до ціли насильством. Не будьте такі дурні, щоби се наслідувати! Убожество має деякі радощі, яких ніколи не може осягнути богатство. Не марнуйте їх. Убожество має також свої солодощі — —

Ганс Браа. А ви коштували їх, пане пасторе?

Фальк. Я знаю богатих, так як і бідних! І бідні мають много більше, ніж богачі —

Ганс Ользен. Так, лахів і вошей!

Фальк. Ось що ти думаєш? (Сьміх). Скажу тобі, чого бідні, по моїй думці, мають більше, ніж богачі. Вони часто вдовольняють ся малим; вони такі добродушні між собою, такі невимовно жертволюбні. А потім вони більше терпеливі, вирозумілі — —

Грубий мужеський голос (геть із гори на ліво). Сю проповідь говори богачам!

Всі (оглядають ся на гору).

Фальк. Я так і роблю. Я не говорю до вподоби ані бідним, ані богачам.

Грубий голос. Так, але нам не хочеть ся слухати сего попівського базіканя.

Жіночий голос (той, що вперед, високо на горі з правої руки). Ти-б радше слухав, ти каланнику там по заду! Бо ти найгірший дідько в цілім Пеклі.

Грубий голос. Ге, стули рот, ти гниле стерво!

Фальк. І чиж можете ви опанувати ті сили, як прийде скрута? Се так само неможливо, як розказати онтам морю! А тепер хочу вам сказати, що й між вами є неедин, (бо вони були в мене!), що радо знов став би до роботи.

Пер Стуа. Ану, нехай спробують!

Многі (один по однім). Невже се правда!

Фальк. Правда!

Майже всі. Ану, нехай спробують! (Настає шумний заколот). Безголове їх! Котрі то такі? Назвіть їх! (Вкінці майже одногласно). Назвіть їх!

Фальк (махнув енергічно рукою і настає спокій). Тепер приходите вам у голову насильство! Як би ви знали їх, то кинулись би на них! А потім уже недалеко до вбійства!

- (Велика тиша). Тоді многі з вас зробились би нещасливими на ціле житє. А діти, а бідні жінки — — —
- Сліпий Андерс.** Так, се правда.
- Ганс Браа.** На тих там у горі спаде одвічальність!
- Фальк.** Е, коби то ви довели їх до того, щоб вони пізнали се, то —
- Пер Стуа.** Вони мусять пізнати се!
- Аспелюнд.** Настане день, що вони пізнають.
- Фальк.** На се годі вам чекати! Ви мусите їх брати такими, якими вони є, — людий тай обставини. Вода не біжить борше, як її спад. Моїм очам здаєть ся, що Господь вимагає, аби ви навчили ся терпеливості; потім прийде його час. Часто, коли ми того найменше очікуємо —
- Грубий голос** (з гори на ліво). А не заціпить тобі там, до чорта!
- Фальк.** Кличучи чорта не зайдете далеко, мої любчики! Вам би звернути ся радше до Того, що дає терпеливо своїму сонцю сьвітити над добрими і злими — —
- Жіночий голос** (з гори на ліво). Надходить Братт!
- Многі.** Надходить?
- Ганс Браа.** Так, він прирік, що прийде нині.
- Один** (що метнув ся в глуб сцени). Так, ось він іде!
- Всі** (обертають ся. Настає неспокій. Дехто подаєть ся в гору, за ними йдуть многі иньші, необавки всі, крім трьох старих жінок).
- Фальк.** Щож, а ви не хочете також іти?
- Одна з жінок** (стидливо). Ні, ти такий добрий!
- Фальк.** Три! — То мало! Але за те вони справедливі! (Сходить зі сходів).
- Ганс Браа** (в горі на дорозі). Гура! Най жие Братт! (Голосні окрики).
- Братт** (показуєть ся на право, махає рукою, щоб утихли, але се ніщо не помагає. Наближаєть ся до сходів серед невпинних повитань і вступає на сходи. Тишина). Там у горі стоячи чув я, що мій попередник тут на сім місці закінчив свою бесіду тими словами, що Пан Біг дає своему сонцю сьвітити терпеливо на добрих і на злих. Я хочу свою бесіду розпочати тим, що сонце тут у долині не сьвітить ніколи. (Голосний сьміх і повторю-

ване слів). Я дійсно подибав людей, які не знають, що ми тут у долині живемо на дні глибокої ріки. Та ріка ген онтам, заки вливалася в море, мала водопад, і той водопад вгризався все глибше та глибше. Так повстала яскиня, в якій ми живемо. Так відкрили люде також богатство в горі по обох боках ріки. Тоді то відвернули воду і стали копати підземні ходи. І звідти повстало велике місто там у горі. В нагороду-ж за все, що робітники добули на соняшне сьвітло, зіпхнули їх самих у ту яскиню. Вони заробляли так багато для иньших, що ірунти там у горі стали за дорогі для бідних людей. Вони мусіли вдоволяти ся ірунтом і землею тут у долині, який могли дістати ні по чому. Але тут сонце не сьвітить ніколи! (Гамір у юрбі).

Ганс Браа. А-я, так то воно.

Фальк (відходячи). Будьте обережнійші, Братте!

Братт (глядить на Фалька. потім зачинає знов). Поводи дійшло до того, що всі ті, хто там у горі в великім місті потерпів руїну, або ті, хто там у горі жив понад свій стан, були зіпхнені сюди.

Ганс Браа. Людський сьмітник!

Братт. Так, „Пекло“, як се місце швидко прозвали уста люду. — Темно тут і холодно. Мало хто працює тут з надією, а ніхто з радістю. Дітям тут не любо, вони рвуть ся геть на море, або в гору на ясний день. Їм хочеть ся сонця! Се тріває лиш малу хвилю, потім відхоцуеть ся їм; вони доходять до зрозуміння, що хто раз стручений сюди, той рідко коли може викоріцмати ся звідси.

Більше людей. Так, се правда!

Братт. Тепер ми тут. Але ті там у горі, що до них належить розлога, соняшна рівнина, відповіли нам отсе, що нам зась до неї. А високо на версі гори, там, де була стара кріпость, де Гольгер побудував свій новий замок, — (неспокій) — там на замку мають нині вечір зібрати ся відпоручники фабрикантів цілого краю. Там хотять вони нарадити ся над тим, як би придусити нас, щоб ми не могли ніколи піти знов у гору.

Грубий голос (з лвого боку). Ну, нехай спробують!

Многі (без виїмки, з чим раз більшою лютістю). Нехай спробують!

Братт. Прошу вас ради милости Бога, дайте їм лиш снєкїйно там зїйти ся. Той замок побудовано серед чим раз тяжшої нужди в краю. Неначе на збитки. Розумієть ся само собою, що вони збирають ся там і відповідають звідтам. Чую, що замок має бути ілюмінований нинї вечером.

Грубий голос. Нехай лише спробують!

Всі. Нехай лише спробують, нехай лише спробують! (Гармідер).

Братт. Чиж не розумієте, дорогі приятелї, що для нас ніщо не може бути користнійше? Саме нинї, коли ми поховали Марену з її двома дїтьми на вічний спокїй —

Сліпий Андерс. Гу! Марену!

Братт. Вони ілюмінують! (Неспокїй. обуренє). Але-ж не спиняйте їх в їх намірі! Тим приєднаємо собі багато приятелїв, яких ми не мали доси. І не один буде бо-яти ся того Бога, якого так поругано. Нехай собі ілюмінують! Тї, що вам забрали сонце! (Ропїт). Ви-ж знаєте добре, що всякі зароди зарази множать ся най-ліпше там, куди сонце не доходить ніколи? Сонце вбиває мікроби тіла і душі; сонце дає силу і хист, сонце, се товариство, сонце вщїпляє віру! Те знають богатї там у горі аж надто добре, знають се ще від своїх шкільних часів, а про те вперли вас сюди. Дали вам жити тут, де хробаче і зараза плодить ся, де дїти стають блїді, а думки чорні, де плїснїють одежі і душі. Попи і церкви — їх власність, молитви і набожні піснї — їх власність; і крихта добродїйности також їх власність. Але Бога у них нема. (Метушня). Чи ждати, аж у них проявить ся Бог? Поколїне за поколїнем гине в нужді і в грїхах, — що стало ся тут перед трьома днями? По кїм дзвонили нинї дзвони? А ми питаємо ще, чи можна чекати? Робїтницька домівка тут і там, — чи се запомога на біду тисячів? І хто поручить ся нам, що скоро буде ліпше? Їх молодїж? Слухайте, що відпо-

відає та молодіж сама: „Ми хочемо погуляти!“ Їх книжки? Молодіж і книжки разом творять будуччину. Що кажуть книжки? Те самісіньке, що каже молодіж: „Бавте ся! Сьвітло і радощі життя, краски і втіха належать до мене!“ Так каже молодіж, так говорять її книжки. Їх правда! Те все належить до них! Ніяке право не заборонить забрати жите і сонце і сьвітло бідним людям. Ті, що мають сонце, ті постановили також право. Тепер лише в тім діло, чи ми зуміємо так високо видрапати ся, щоб могли написати нове право. (Грімкі оклики). В тім лише сук, щоб одно покоління одним великим розмахом піднесло всі будучі покоління на цілюще соняшне сьвітло.

Всі гуртом. Так, так!

Братт. Але одно покоління все се звалювало з себе на иньші. Аж ми тепер узяли на себе жертву і страждання аж до смерти. Одна мусіла недавно впасти. Але чи знаєте, що вона не померла даром? Її розпука побудила сумління. Ще ніколи не впливали так щедро підмоги для страйку, як учора та нині! Многі подарували великі суми, — один сам дав нині 2000 корон! (Велика втіха).

Сліпий Андерс (зворушений). Ох, Боже мій!

Братт. Чи будемо пам'ятати про неї в її тривозі і муках? Так як про горе, якому мусимо зробити кінець! Як про стогін змарнованих поколінь! Як про розпучні благання ратунку!

Всі гуртом. Так, так! (Зворушене).

Братт. Вправляймо ся всі в жертві! Я вдоволяю ся тепер половиною того, чим жив звичайно. Ніхто не знає, як довго трівати-ме час проби. Я спонукав многих чинити те саме. Вони кажуть так як я, що в них також прокинуло ся немов почуте посьвяти. Так як тут стою тепер, маю руки повні огню і електричне миганє в голові. Моє чутє ніжнійше, мої здібности висші, розпливають ся в моїй охоті до посьвяти. Вправляйте ся в голодованю! Коли опануєте себе самих, то опануєте иньших, що потребують проводу; таких тут досить; Не падайте духом! Кождий день прино-

сять нові підмоги зо всіх боків. Ще ніколи робітники не були так близько ціли! Нілоли не держали ся ми разом так кріпко, як тепер. Ніколи не мали ми такого певного виступу, такої міцної підпори! Ех, коби то судило ся поколіню, до якого ми належимо, — коби то нам судило ся піднести робітників сего краю на всі часи з тьми і пліснятини, з отсих нор та на соняшний бік життя! (Загальне зворушенє).

Братт (віднимаючи вквіці руку від лица, тихо). Ідїть на гору до страйкового бюра; виплата вже зладжена. (Веселий неспокій). А як дістанете датки, то виберіть делегатів, що мають говорити нині з паном Гольтером. Знаєте преці, що він має нині дати відповідь. (Загальна радість; многі приступають до Братта і стискають йому руку в часі, як він сходить. Потім рушають усі в живій розмові до міста. Коли й Братт нарешті хоче віддалити ся, надходить Ілаш із одної хати по правій руці).

Ілаш. Братте!

Братт. Ілашу! (Біжить йому на зустріч і веде його наперед). Преці раз! Деж ти бував? Саме як ми потребували тебе найбільше, ти пропав мені десь.

Ілаш. І я таки робив свою роботу.

Братт. Ти гадаєш, що я сумніваю ся?

Ілаш (з усмішкою). Зрештою ти бачив мене.

Братт. Не знаючи про те?

Ілаш. Так. Але, — чого-ж ти хотїв від мене?

Братт. Передовсім бояв ся я, що за багато з тих грошей, які вплинули до нас, походить від тебе. Я хотїв остерегти тебе, Ілашу.

Ілаш. Дякую! Знаєш, хто був останній, з ким говорила Марена Гауг?

Братт. Ти?

Ілаш. Так, — я!

Братт. Щож вона казала? Правда, вона зробила се в розпуці?...

Ілаш. Вона сказала: хтось мусить умерти. Скорше не звернуть уваги на нас.

Братт. Се вона говорила?! — — Отже вповні сьвідома мучениця? Ти віриш сему?

Ілаш. Вірю.

Братт. Але не один мученик бував божевільний.

Ілаш. Певно.

Братт. А горівка? Вона упила ся при кінці, то всі кажуть.

Ілаш. Щоб набрати відваги! Се на мою думку ще один доказ більше.

Братт. Чому не просила більшої помочи? Була би дістала її.

Ілаш. Тай я подавав їй поміч.

Братт. Ну?

Ілаш. „Я забираю лише иньшим хліб від рота“, відповіла вона.

Братт. Дійсно! Так, було щось незвичайне в тій жінці. Се велич!... Богато величі знаходить ся тут у низу між сими бідолахами. Отже вона посвятила себе?

Ілаш. В тім нема ніякого сумніву.

Братт. Виджу, що ся річ зробила глибоке вражінє на тебе. (Ілаш питає). Ти так подав ся. Ти повинен піти до своєї сестри. Бачив ти її недавно?

Ілаш. Вже від кількох днів ні. Пригадуєш собі тих двоє молодих людей, що прийшли були до неї, — Зоммерових дітей?

Братт. Чому ні! Як-же можна забути їх?

Ілаш. Їх уже нема у неї.

Братт. Щож би се значило? Преці твоя сестра дістала їх?

Ілаш. Ні, тепер вуйко забрав їх до себе.

Братт. Гольєр? Але остання воля Зоммера була преці, щоб твоя сестра виховувала їх.

Ілаш. Се не помогло. Тепер забрав їх вуйко до себе. Родичі померли, каже він, і я заступаю тепер родичів. Вони мають бути моїми наслідниками, мають виховувати ся, як я захочу.

Братт. Як він захоче —! Може також на робітницьких дерунів?

Ілаш. Розумієть ся. Ті люди забирають нам навіть будущину. Се переслідує мене день і ніч. Більше ніж справа з Мареною. Се о много гірше. Подумай лише, вони забирають нам також будущину!

Братт (гляди́ть си́льно на него). Та́кі чу́тя переми́няють ся в діла, Ілашу!

Ілаш (зустрічає його погляд). Не сумнівайся! — —

Братт (бере його по під руку). Чи тямши, як ти і твоя сестра приходили сюди до мене?

Ілаш. Як дивно —!

Братт. Що дивно?

Ілаш. Що ти се говориш! Бо я думав цілий день про се!

Братт. Ви прийшли такі розрадувані; ви одержали спадок по тітці з Америки. Стали багаті.

Ілаш. І ми прийшли, щоби почути, що нам робити.

Братт. Я показав вам, що я робив! Твоя сестра не хотіла пристати до сего; се незнайо́ме поле, казала вона. І потім закупила вона ґрунт там у горі й побудувала шпиталь. А ти —

Ілаш. (кладе свою руку на його). Я волів лишити ся при тобі.

Братт. Ти був щасливий у той день, коли купив оту малу, вбогу хатчину! (Показує на право, звідки прийшов Ілаш).

Ілаш. І я не жалував сего ані одного дня. Для мене се одино́ке житє, яким варто жити.

Братт. (поважно). Але якже се могло бути, Ілашу, що щось стануло між мною і тобою?

Ілаш. Що мовиш?

Братт. Чую се із звука твого голосу. Я побачив се, заким ти ще слово промовив... хтось забрав мені тебе!

Ілаш. (випручаєть ся). Сего не може ніхто! Ніхто крім смерти.

Братт. А всеж таки щось стало ся?

Ілаш. Так, стало ся.

Братт. (тривожно). І щож таке?

Ілаш. (по короткім наміслі). Ти розпитуєш так багато. Чи можу я одно запитати тебе?

Братт. А се що таке, дорогий Ілашу?

Ілаш (з особливим натиском). Ми віримо преці оба, що Бог — се щось таке, що в нас самих мусить вибити ся на верх.

Братт. Розуміє ся.

Ілаш. Що він — вічний лад сьвіта і що се для людського життя значить: в справедливости, в чим раз більшій справедливости.

Братт. І в доброті.

Ілаш. Але чиж він не присутний і в війні? Чи сторонить від неї?

Братт. Се ти хотів спитати?

Ілаш. Так.

Братт (глянувши на него). Ріжна буває війна.

Ілаш. Я особливо про ту, в якій жертвуєш себе самого, щоб знищити тих, що хотять зла.

Братт. Чи та війна дасть ся погодити з ладом справедливости?

Ілаш. Так.

Мущина в бронзовім одязі (підкравши ся тихцем, так що ніхто не спостеріг його, втикає своє лице в тій хвилі між Ілаша і Братта й глядить уперто на останнього).

Братт. Тьфу, ні! Щож се таке? — Чого він усе так закрадаєть ся?

Мущина в бронзовім одязі (присідає на почіпки, складає руки на колінах і регоче ся). Га, га, га, га, га! (Підскакує і на знак Ілаша щезає).

Братт. Чиж не можна ніколи говорити з тобою, щоби він не приходив між нас?

Ілаш. Щож мені робити? Він прилучив ся до мене. Се його одинокє щастє на сїм сьвіті. Чи маю його прогнати?

Братт. Ні, сего не бажав би я ніколи. Але не міг би ти відзвичаїти його від того, щоб не втиржав ся всякий раз, коли хто говорить з тобою? Сеж зовсім погано!

Ілаш. Йому се видає ся забавним. Чому-ж би не мав робити сего? Його жите зрештою таке тяжке. Я саме нині вперве мусїв приречи йому, що разом будемо жити і вмирати.

Братт. А се що має значити?

Ілаш. Так, він має часом такі дивно ясні хвилі. І тоді мусїв я приречи йому се.

Братт. Ти занадто добрий, Ілашу.

Ілаш. Ні, я не занадто добрий, але люди занадто нещасливі! Він також. Се один із тих, яких Гольтер ви-

кинув із роботи за те, що голосував на нашу лісту. Сего було за багато для него; він зламав ся і скотив ся сюди.

Братт. Знаю се.

Ілаш. От так, і від тоді ходить за мною, куди лише поверну ся. Сідав перед моєю хатою, як пес. То я і впустив його.

Братт. Але коли ти таким чином будеш опікувати ся всіми, то ослабиш свою силу там, де вона найпо —

Ілаш. Даруй, що перебую тобі! Я нині такий неспокійний. Я не прийшов тут даром стояти і прислухувати ся тобі. У мене так мало часу. Я приходжу властиво лише, щоби побачити тебе! Мене щось так і гнало видіти ся з тобою!

Братт. Але те, про що ми балакали, Ілашу?

Ілаш. Не говорім про се більше!

Братт. Не говорити про се більше?!

Ілаш. Пізнійше зрозумієш се ліпше. Я не видержу глядячи на стілько неправди! Я сего не видержу слушаючи, що тамті мають побідити!

Братт. Тамті мають побідити?! Чи аж до того дійшло, що ти можеш вірити сему хоч на хвилю?

Ілаш. Так, аж до того дійшло. (Бере його за голову обома руками). Тебе люблю я! За все те, чим був ти для мене. Від першого дня, коли ти прийняв мене тут, аж до твого теперішнього переляку.

Братт. Так, Ілашу, —

Ілаш. Мовчи тепер. Люблю тебе. За те, що маєш незломну відвагу вірити, і бути таким як віриш! За те, що робиш діло, від якого дрижить увесь край. Ти кличеш нас до глибини душ: відваги! відваги! Для молодіжи значить се: ідіть далі, далі!

Братт. (наляканий). Але далі, Ілашу, сеж значило би тепер —!

Ілаш. Не говори нічого! І я також не хочу казати нічого! (Обнімає його, пригортає до себе, пускає, ловить його знов за голову, цілує його два рази, потім випускає й біжить у гору туди, звідки прийшов).

Б р а т т. Але-ж Ілашу? — Не маєш права відходити, не сказавши, що се таке! Йти далі? — Тепер? Страшенно! (Біжить за ним). Не бути сему ніколи! (Кличе його по імені що сили). Ілашу! (Завіса спадає). Ілашу! Ілашу, гей!

II. Депутация.

Висока бібліотечна комната, артистично прибрана. Цілий фон закриває занавіса. На ліво остролюкове вікно, що сягає від долівки аж до стелі. По обох боках вікна полиці на книжки, також аж до стелі. На право, саме напротив вікна, остролюкові двері. По обох боках дверей також полиці. На ліво в переду стіл, на нім лежать будівничі нариси. За столом Гольгер, обік него стоїть молодий інженер Гальден. Оба заняті розмовою, яку перериває стукане до дверей. Гальден поспішно йде до дверей; Гольгер устав також.

Б р а а (за дверима). Чи Гольгер тут?

Г о л ь г е р (сідає знов). Тут.

Г а л ь д е н. Депутация робітників.

Г о л ь г е р. Чую се — — —

Г а л ь д е н. Чи можуть увійти?

Г о л ь г е р. Нехай вийдуть. (Входять Ганс Браа, Аспелюнд, старий Андрес Гоель, Генрік Сем, Ганс Ользен і Пер Стуа).

Г о л ь г е р (сидячи). Хто се той сліпий чоловік?

Б р а а. Се Андрес Гоель, батько —

Г о л ь г е р. Чи він працює в котрій фабриці тут у місті?

Б р а а. Ні, але його діти.

Г о л ь г е р. Я говорю лише з робітниками якої небудь фабрики.

Б р а а. Се батько Марени, що її поховали нині, — її й її двоє дітей. Тож ми думали, що се властиво зовсім природно, щоб і він прийшов з нами і за —

Г о л ь г е р. Дуже можливо. — Виведіть його геть! (Ніхто не рухає ся. Ніхто не відповідає).

А н д р е с Г о е л ь. Мене вивести?

Б р а а. Він так каже.

А н д р е с Г о е л ь (тихо). Чи може хто ліпше знає біду там у долині, ніж я?

Б р а а. Але він сего не хоче, чуєш преці.

А н д р е с Г о е л ь. Він того не хоче? Він знає добре, що я втратив не одну Марену...

Гольєр. Виведіть сего чоловіка, щоб ми могли зачати.

Чи то зараз буде?

Гальден. Ходи, Андерсе, я тобі поможу.

Андерс Гоель. Хто ти? Твій голос такий якийсь зна-
йомий мені.

Гальден. Сюди, Андерсе.

Андерс Гоель. Ні, не хочу вийти! Вони вибрали мене!

Дехто (рівночасно). Мусиш вийти!

Браа. Інакше не зможемо нічого з'орудувати, розумієш!

Андерс Гоель. Не можете нічого з'орудувати? Га, коли
так, — але я хочу вперед сказати кілька слів.

Гальден. Ах ні! Андерсе!

Дехто. Ні, ні!

Андерс Гоель. Так думаєте? — Е, я таки хочу се
сказати, — що як би вона тут стояла, моя наймо-
лодша дочка, бідна Тея, вона, що —

Гольєр (зриває ся). Забирайте ся всі! Ось як!

Аспелюнд. Адже чуєш! Се тобі крайнє слово. І ми му-
симо за тебе покутувати. (Гольєр сідає знов).

Андерс Гоель. В такім разі ми поквітовані. Бо за те,
що ви зробили, я мусів покутувати.

Гальден. Ні, май розум, Андерсе! Ходи зі мною!

Андерс Гоель. А ти хто такий?

Браа. Се Гальден, знаєш преці!

Андерс Гоель. А, так! Се Гальден? Се має бути леп-
ський чоловік. — Так, так! З Гальденом піду!

Гальден. Ось і гарно! Дістанеш дещо дрібку перекусити.

Андерс Гоель. Чи ми тут не в того Гольєра?

Гальден. Так!

Андерс Гоель. Я за ті два остатні дні з'їв дійсно
лише окрайчик, — але заки я з'їв би в того Гольєра
шматок хліба, або випив одну краплину, яка належить
до него, — то радше зробив би так — (зворушений)
як зробили мої доньки.

Гальден. Дам тобі свого.

Андерс Гоель. Так? — А, коли так, то — —

Гальден. То підемо?

Андерс Гоель. То підемо. (Поступив один крок і обертаєть ся).
Але одно таки мушу ще сказати Гольєрови. Він сидить тут, правда?

Дехто з депутації. Ні, йди тепер, Андерсе!

Андерс Гоель (заглушує всіх). Вони мали далеко більше почуття чести, ніж ти маеш — ти і твої товариші! — Тепер піду геть. Тепер я сказав своє. (Відходить по воли з Гальденом).

Гольєр. Чогож ви хотіли?

Браа. Нині преці ми мали явити ся.

Гольєр. А, так! Я цілком забув про се.

Браа. Ми шукали вас там в низу в місті, але там сказали нам, що ви тут. (Мовчанка).

Гольєр. Ви-ж знаєте, що я маю тепер повноміць від усіх властителів фабрик. Чули?

Аспелюнд. А ми від усіх робітників. Значить, усе в порядку. (Мовчанка).

Гольєр. Чи приходите з яким внеском?

Браа. Так.

Аспелюнд. Маємо внесок.

Гольєр. А се який?

Браа. Щоб ми вибрали спільно роз'ємчих судиїв.

Гольєр (не відповідає).

Браа. Ми хотіли жадати також видання закона в тій справі, щоб се було усталене законом, розумієте?

Гольєр (мовчить).

Браа. Ми робітники бачимо в тім немов будущину.

Гольєр. Але ми ні.

Аспелюнд. Ні. — Ви не хочете, щоби вам хто небудь вмішував ся в діло — — —

Гольєр (не зважаючи на се). Чи маєте ще які пропозиції? Як?

Браа. Ми уповноважені в разі, як би ви мали які проекти —

Гольєр. Проекти — ? Ні.

Браа. Значить, усе має бути по давньому?

Гольєр. Ні, так не повинно бути!

Аспелюнд (тихо й трівожно). Причинило ся може ще що нове?

Гольєр. Ніяких проєктів. Ми в проєкти не бавимо ся. Чули?

Браа (зацікавлений). Добре, але чого-ж хочете?

Гольєр. Ставимо умови — — —

Браа (коли робітники глянули по собі, тихо й розважно). Не могли би ми може довідатись, що се за умови?

Гольєр. Ваш страйк не скінчив ся ще преці. І тому воно на ніщо не здало ся. (Видно, як робітники розмовляють між собою).

Браа. Ми згодили ся на те, що раді би почути їх.

Гольєр. Наші умови? Так, їх кілька.

Аспелюнд (цілком зміненим голосом). Он що, їх кілька? —

Чи стоїть тут може що на перешкодї, що ми не можемо довідати ся про них? Адже ліпше зараз тепер, ніж пізнійше!

Гольєр. На перешкодї стоїть те, що лише ми, властители фабрик тут у місті, згодили ся в тій справі. Однак ми бажаємо, щоби всі погодили ся в тім з нами. Всі властители фабрик у цілім краю. Маємо відбути збори нині вечір. Хочемо також засновати фаховий союз.

Браа. Се ми чули. — Але коли умови в суті річи преці дотикають лише нас, то по моїй думці ми можемо довідати ся про них.

Аспелюнд. І я також так гадаю.

Генрік Сем і Ганс Ользен. Тай я! Тай я!

Гольєр. Як хочете. Перша умова така, що жаден з фабричних робітників не сьміє бути членом Браттового краевого товариства, ані ніякого иньшого звязку, якого ми не потвердимо. (Робітники ззирають ся німо, не змінюючи виразу лица). Друга умова та, що не сьмієте передплачувати ані Зантової часописи, ані ніякої иньшої, якої ми не затвердимо.

Ганс Ользен. Може й до церкви не сьміємо ходити?

Браа. (Ганс Ользен знаками втихомирює його). А щож дістанемо, коли згодимо ся на се?

Гольєр. Те, що мали доси. Розуміли? — Але хочу вам іще сказати, що сї умови, то ще не все.

Аспелюнд. Я гадаю, що коли-б я був на вашім місці, то спробував би иньшого способу, — зробити людей трохи щасливійшими.

- Гольєр. Се не наша сила зробити вас щасливими.
- Аспелюнд. А вже-ж ваша сила. Дайте нам участь у зарібку і будівляні місця тут у горі — — —
- Гольєр. Люди, що сягають по добро иньших, не будуть ніколи щасливі.
- Ганс Ользен. Але ті, що загарбують майно і працю иньших, ті собі цілком щасливі.
- Гольєр (бє грімко рукою о стіл). Я загарбую майно і працю иньших? Що було би з вас, як би мене не було? Га? Хто то все тут витворив, — ви, чи я?
- Ганс Ользен. Тут помагав дехто робити. І то від першого дня. Тепер помагають тисячі!
- Гольєр. Помагають? Так, мій каламар також помагас. І сила моторів і машини і телеграф і кораблі і робітники, — вони всі разом помагають. Згадую про робітників на кінці, бо саме як усе в найліпшім ході, то вони пробують збурити все. Такий дурний не є ані каламар, ані мотори, ані машини, ані телеграф.
- Аспелюнд. Ставите високу ставку. Позвольте вам се сказати.
- Гольєр. Тут треба було поставити ще висшу. Тоді теній і капітал були-б може здужали на якийсь час диктувати житєві умови робітникам.
- Ганс Ользен. О, певно, там у долині в Пеклі! Так!
- Браа (до Ганса Ользена). Ну, годі, сеж ні до чого не доведе, коли будемо так говорити.
- Аспелюнд. Певно, що не доведе! Ще до гіршого доведе! — Йой, Боже, прийдїть лише раз до нас на долину і подивїть ся, що там дієть ся!
- Гольєр. Так, а чого-ж страйкуєте? Ви нищите сим робом більше, ніж би було вистало вам на підмогу.
- Браа. Але чому-ж ви не зробили що небудь, заки ми застрайкували?
- Аспелюнд. Або зробїть тепер що небудь, бо потім годі буде!
- Гольєр. Сего тільки не стає менї, класти свої гроші до вашої страйкової каси! Як? Ні, сим разом мусите ви понести всі наслідки свого поступка. Бо тепер я диктую.

Браа (до своїх). Я гадаю, що можемо в тій хвилі піти собі. Тут не з'орудуємо нічого.

Аспелюнд. Та так, сліпий Андерс, що сидить там на дворі, з'орудує таке самісіньке.

Гольєр. Я також тої думки, що ми не маємо собі сказати нічого нового. Прийдіть знов, коли скінчите свою страйкову історію. Розуміли?

Браа. Отже сям разом хочете нас знищити? Ану, як би се показало ся неможливим?

Аспелюнд. Ми також маємо, так сказати-б, дещо чести. Так, як мовив Андерс.

Ганс Ользен. Що плетеш? Ми маємо честь? Ні, честь мають лиш вони самі. Ті, що зводять наших жінок і відсилають їх потім до Америки!

Гольєр. Хоча се не має нічого спільного зо страйком і мене також нічого не обходить, — се мусите собі згадати — А про те хочу вам відповісти. Се вже другий раз знімаєте річ про сю тему. І в вашій часописи раз-у-раз про се товчить ся... Кожда суспільна верства має свою честь; але по жінках можемо зміркувати найліпше, скільки в нас чести. Яка наша честь, такі вони.

Аспелюрд. Так, може воно й правда.

Гольєр. А коли ваше жіноцтво таке, що можна брати його обома руками як неоперені пташата, — то яка-ж мусить бути ваша честь?

Пер Стуа (що до тепер не говорив ні слова). Нехай мене чорт пірве, коли я дам собі таке сказати! (Спираєть ся через стіл. Гольєр зриваєть ся з протилежного боку і звалює його на стіл, Браа і Аспелюнд кидають ся до них з обох боків).

Браа. Дайте спокій! (Рознімають їх).

Аспелюнд. Погодіть з тим! То ще прийде!

Гольєр. Геть мені забирайте ся!

Гальден (вбігає до покою). Що тут дієть ся?

Аспелюнд. А от, посварили ся за честь.

Ганс Ользен (збурений). Ті великі панове мають так багато синів там у Америці, до яких не хочуть

признавати ся. І жаден із них не прийде сюди й не навчить їх, що таке честь!

Гольєр (поладнав убір на собі і виступає). Відчиніть двері, Гальдене! Га?

Браа (приступає близько до Гольєра). Я мушу ще щось сказати вам. Хоч тепер!

Гольєр. Але иньші нехай ідуть зараз!

Ганс Ользен. О, Бог видить, що ми не маємо ніякої потреби лишати ся довше! (Відходить).

Пер Стуа. Ми ще прийдемо. Але тоді буде справа виглядати инакше!

Браа. Гей, годі вже, йдіть! (Пер Стуа відходить).

Аспелюнд (тихо, виходячи). Так, так! Ви ставите високу ставку! (Відходить).

Гольєр (осро ло Браа). Чого вам треба?

Браа. Бачите самі, тут є люди, що не знесуть ярма. Добре було би запам'ятати собі се.

Гольєр. То пам'ятай собі!

Браа. Тут може дійти до страшних подій і ми всі повинні просити Бога, щоб ласкаво захочав нас від того.

Гольєр. Я ні! Бо се було би найліпше, що могло би стати ся.

Браа. Щоби многі тисячі — ?

Гольєр. Чим більше, тим ліпше!

Браа. Тепер чув я се на власні уха!

Гольєр. Хиба-ж ви не пориваєте ся на нас з п'ястуками? — А тоді були би ви знов на сто літ завернені в відповідні границі. Тимчасом настане ще щось иньше.

Браа. Га, на таке я вже нічого більше не маю сказати. (Відходить).

Гольєр. (до Гальдена). Дивлюсь на сего парубіку і все приходиться мені на думку, що в нїм расова кров. — Так, те саме можна сказати і про Пера Стуа. Про всіх, що рвуть ся до чогось. Усі ті, що насмілюють ся бунтувати ся, мають у собі расову кров.

(Конець буде).

Переклав М. Я.

ІЗ СТУДИЙ і НАРИСІВ МАРК ТВАЙНА.

І. Страховища німецької мови.

Я не раз бував у Гайдельберським замку, оглядаючи нагромаджену там збірку куріозів, а одного дня здивував я її власителя своєю німеччиною, що мусіла виглядати досить незвичайно. Він слухав дуже уважно, а коли я наговорив досить багато, сказав мені, що моя німеччина, се велика рідкість, а може навіть „унікат“ і він рад би закупити її для свого музея. Коли-б він був знав, скільки коштувало мене набуте моєї вмилости, то був би знав, що її закуплене мусіло би зруйнувати кожного збирача. Мій приятель Гарріс і я попрацювали в ту пору порядно таки через кілька тижнів над німецькою мовою, і хоча постуни наші були добрі, то все таки ціль свою осягнули ми тільки з великими труднощами і клопотами, бо з наших учителів три пішли через се до гробу. Хто сам не вчив ся по німецьки, той не може мати ніякого поняття, що се за крута мова.

На всім сьвіті нема напевно другої мови такої безсистемної, слизької і вюноватої, коли захочеш похопити її. Плаваєш по ній, як по розбурханім морі, раз сюди, раз туди, в нужденнім, безпомічнім стані, а коли ось-ось, тобі здасть ся, знайшов правило, що дає міцну основу, щоб на хвилинку відпочити в загальнім заколоті і гармідері десяткох частей мови, то зараз бачиш у граматиці: „Учень повинен мати на увазі отсі виемки“. Зирнеш на ті виемки і побачиш відразу, що їх більше, ніж прикладів самого

правила. І знов безнадійно кидає тобою хвиля і ти женеш до нової Арарат-гори, і замість неї знов попадаєш на зрадливу мілизну. Се досвід, які я поробив і роблю ще раз у раз. Скоро тільки повірю, що я добре вхопив один із проклятущих чотирьох „відмінків“, всмикує ся в моє речення якийсь на око зовсім незначучий приіменник, наділений страшною, несподіваною силою, і розторощує мені весь ґрунт під ногами. Приміром запитує моя читанка про птаха (вона все запитує про такі речі, що для жадного чоловіка не мають ніякісінької вартости): „Where ist the bird?“¹⁾ Відповідь на се питаня така: „The bird is waiting in the blacksmithshop on account of the rain“²⁾. Розуміть ся, жаден птах і не подумає зробити се, але підити, сварити ся з книжкою! Ну ось, берусь я вимудрувати німецький переклад сего речення. Розуміть ся, що сю працю треба зачинати з протилежного кінця — сего вимагає хід німецької думки. Міркую собі: дощ буде мужеського рода — або може женського, а чого доброго, може й ніякого — сего дошукувати ся тепер мені не пора. Відповідно до рода, який кінець кінців виявить ся, буде the rain значити або der Regen, або die Regen або das Regen. В інтересі науки покладаю собі за основу, що се слово буде мужеського рода. Добре! Тоді the rain буде значити der Regen, коли про него згадує ся по prostu в спокійнім стані без ближшого означеня, значить nominativus; коли однак той дощ нападає геть кругом на землю, тоді він привязаний до певної місцевости, проявляє певну діяльність, себто спочиває (в німецькій граматиці се числить ся до діяльностей) і се доводить дощ до dativ-a, так що з него робить ся dem Regen. Та бо той дощ усе таки ще не має спокою, але проявляє діяльну чинність — себто паде, мабуть на злість птахови — се означає рух і має такий наслідок, що слово пересуває ся в accusativ і таким способом із „dem Regen“ робить ся „den Regen“.

Вивороживши ось так свою долю що до сеї точки набираю відваги і відповідаю по німецьки: „Der Vogel wartet in der Hufschmiede wegen den Regen“. Аж тут

1) Де есть птах? 2) Птах чекає в кузні задля дощу.

учитель лагідненько поскромлює мою радість увагою, що коли в реченю появиться слівце „wegen“, то воно переносить залежне імя в genetiv, нехай із того вийде що хоче, — от тому то й сей птах чекає в кузні „wegen des Regens“.

NB. Пізнійше я довідав ся від висшої поваги, що є й „виємок“, який позволяє при деяких особливих, дуже замотаних обставинах сказати „wegen den Regen“, але сей виємок допускає ся тільки при сїм одним слові.

Про трудности сеї мови може переконати вас перша ліпша газета. Нормальне реченє в німецькій газеті, се чудернацька диковина. Воно займає чверть сторінки і має в собі всі части мови сего языка, не в якімсь правильнім порядку, але в суміш. Воно складає ся головно зі зложених слів, збудованих автором навмисно для своєї потреби, так що в словнику не знайдеш їх хоч гинь; нераз шість або сїм слів сточено до купи без швів і карбів. Реченє говорить про 14—15 ріжних предметів, а на кожний приходить одно втрученє реченє; часом одно старше втрученє реченє має в собі ще кілька менших, а щоби не порозсипали ся, поскліщувано їх подекуди скобами, — а по всім тїм на кінці теліпаєть ся дієслово, з якого тільки що дізнаєш ся, що властиво хотїв сказати автор; по дієслові кінчить автор — здаєть ся мені, чисто для декоративної іграшки — словами „haben zu sein“, „gewesen sein dürfen“ або чимсь подібним. Догадую ся, що сей кінцевий фаєрверок, то щось таке, як та закрутка, яку дехто додає до свого підпису: не конче вона потрібна, але виглядає краще.

Для ліпшого зрозуміння радив би я читати німецькі книжки так, щоб держати їх проти зеркала або обернути до гори ногами, аби конструктор обернула ся на противний кінець. Але читати німецькі газети, се для чужинця на віки вічні лишить ся недосяжною штукаю. Щоб докзати се, я обмежу ся на одним прикладі з одной німецької книжки, з одной загально признаної доброї повісти: „Wenn er aber auf der Strasse der in Sammt und Seide gehüllten, jetzt sehr ungeniert nach der neuesten Mode gekleideten Regierungsräthin begegnete?“ Так стоїть напи-

сано в повісти пані Марліт „Geheimniss einer alten Mamsell“. Кождий зараз побачить, як далеко віддалене тут дієслово від вихідної точки читачевої. А в газетах буває ще далеко гірше; тут дієслово стоїть завсїгди аж на слїдуючій шпальті, а як мені говорили, буває частенько, що автор статї, забаривши ся на протязї одної або двох шпальт вставками та втрученими реченнями, мусить при кінці так квапити ся, що речене так таки без дієслова і йде до друкарні. Тодї, розумієть ся, читачу, хоч сядь тай плач.

І в нашій літературі покутує отся манія вставок і день у день ви знайдете на се приклади в книжках і газетах. Але у нас се знак на те, що писателеви не достає вправи або ясного розуму; натомісь у Німців се сьвідчить про істнованє певного рода розумової мли, яка у тих людей заступає місце ясности. Бо щоб се була ясність, то певно ні, ніяким робом не може бути. Навпаки, мусить там виглядати дуже круто, дуже баламутно і помотано в голові письменника, який розігнавши ся сказати нам, що хтось здибає паню совітничиху на вулицї, зупиняє ся на самій половині сего немудрого замислу, затримує обоє стрічних, аж поки не обмалює нам до найдрібнїйших дрібниць убране дами. Се-ж очевидно безглузде.

Мимоволї пригадують ся при тім ті дентисти, що вхопивши болючого зуба кліщами і впровадивши таким робом чоловіка на найвиший ступінь безтямного напруження, стають собі і починають преспокійно торочити якусь нудну побрехеньку, заки виконають страшне шарпненє. І в літературі і при вириваню зубів такі вставки однаково не на місці.

Одним із німецьких ілясиків уважаєть ся І. Е. Лессінґ, а в однім із його головних творів, у „Лякоонї“ знайшов я ось яке реченє, що справді подає проречисте сьвідощтво про дійсно клясичний спосіб накопичуваня таких вставок. Реченє знаходить ся 12-тім томі Лессінґових творів і виглядає ось як: „Wenn also der Graf Caylus die Gemälde der unsichtbaren Handlungen in unzertrennter Folge mit den sichtbaren fortlaufen lässt; wenn er in den Gemälden der vermischten Handlungen, an welchen

sichtbare und unsichtbare Wesen teilnehmen, nicht angeht und vielleicht nicht angeben kann, wie die letzteren, welche nur wir, die wir das Gemälde betrachten, darin entdecken sollten, so anzubringen sind, dass die Personen des Gemäldes sie nicht sehen, wenigstens sie nicht notwendig sehen zu müssen scheinen können: so muss notwendig sowohl die ganze Folge, als auch manches einzelne Stück dadurch äusserst verwirrt, unbegreiflich und widersprechend werden. Мене впевняли, що такі речення наповняють захватом німецьких правників, і вони силкують ся з запалом і не без успіха в мотивованю своїх присудів дорівняти Лессінговій класичности, або ще й перевершити її.

Німці мають у своїй мові певного рода парентезу, яку осягають роздираючи дієслово на дві часті, з яких одна стоїть на початку якогось цікавого розділу, а друга на його кінці. Чи можна здумати собі більше баламуцтво? В німецькій мові аж кишить такими розривними дієсловами, і чим далше в якімсь писаню покладена одна часть від другої, тим більше гордить ся своїм ділом справець такого злочину. Особливо зі словом „reiste ab“ люблять робити собі таку іграшку. Ось приклад із одної повісті:

„Er reiste, als die Koffer fertig waren und nachdem er Mutter und Schwester geküsst und nochmals sein angebetetes, einfach in weissen Muslin gekleidetes, mit einer frischen Rose in den sanften Wellen ihres reichen braunen Haares geschmücktes Gretchen, das mit bebenden Gliedern die Treppe herabgewankt war, um noch einmal sein armes, gequältes Haupt an die Brust desjenigen zu legen, den es mehr liebte als das Leben selber, ans Herz gedrückt hatte, — ab.

Та гов! Не добре займати ся надто багато розривними дієсловами, а то нехибно вони швидко позбавлять чоловіка душевного спокою. А коли хто не послухає перестороги і заглибить ся в них, то мозок у него або розмякшить ся, або закаменіє.

Особові заіменники і прикметники сего язика, се також страшне жерело ріжнородних прикростей. Слово „Sie“ значить „you“ (ви) і „the“ (вона), значить „her“ (він) і значить it (воно), означає they (отся), означає them

(онта). Представте собі оплакане вбожество мови, що силує одно однісіньке слово відбувати службу за шість, і то ще такого маленького хробачка з усього трьома буквами при душі. А щож за розпука, коли чоловік не знає ніколи, в яким значіню наш розмівник ужив сего слова! Достаточна причина для мене, щоб особі, котра скаже до мене „Sie“, по можности скрутити вязи.

А далі придивімо ся ще формам прикметників. Коли де, то тут потрібна би була простота. Як раз привід для винахідника сеї мови — утруднити справу як найбільше. Коли ми в нашій виразній англійській мові говоримо: „our good friend or friends“,¹⁾ то уживаємо одної і тої самої форми прикметника і се вистарчає в повні; не те в німецькій мові. Коли прикметник дістане ся Німцєви на язык, то він склоняє його і склоняє й склоняє, аж висклоняє з него всяку здорову думку. І так він склоняє: *Mein guter Freund, meines guten Freundes, meinem guten Freunde* і т. д. А нехай собі кандидати до дому божевільних вниучують на память ті ненастанні відміни! Йй Богу, в Німеччині десять раз лїпше обходити ся зовсім без приятелїв, ніж мати з ними таку суяту. Я показав отсе, яка то мука склоняти доброго приятеля; але се тільки маленька проба трудностей; потім приходять іще ціла купа нових перевертів з прикметниками, коли діло дійде до женських, а зглядно до середніх предметів. А при тїм у тїй мові прикметників більше, ніж чорних котів у ночі, а всі треба після повисшого прикладу відмінати як найстараннійше. — Трудно? — Суятливо? — Сї слова занадто слабї. Один Гайдельберський студент із Калїфорнії впевняв мене зовсім поважно, що йому було-б лекше пропустити дві кнайпи, ніж відмінати один німецький прикметник.

Здасть ся, що винахідник тої мови знаходив особливе вдоволенє в тїм, щоб зробити її як мога більше заплутаною. І так прим. *house, horse, dog* називають ся звичайно *Haus, Pferd, Hund*, але в третім відмінку пришпилює ся до них зовсім зайве глупе е і пише ся *Hause, Pferde,*

¹⁾ Наш добрий приятель або приятелі.

Hunde. Та ба, таке самісіньке е на кінці значить нераз також множене число! І так новак може нераз із одного пса в *dativi* цілий місяць робити пару псів, заким постереже свій блуд; і навпаки, не один молодий студентина, що не мав наміру викидати гроші в болото, заплатив за два пси, а дістав тільки одного, бо купував пса в числі множнім, а продавець незаметно для него продав йому його в *dativi singularis*. Розуміть ся, що в таких випадках при строгости граматичних правил право ставало на боці продавця, а позов на відшкодоване мусів зійти на ні-на-що.

В німецькім усі іменники пишуть ся великою початковою буквою. Се добра установа, бо чоловік від разу може пізнати іменника. Але часом се доводить до помилок, бо чоловік приймає імя особи за назву річи і навпаки. Тоді треба не мало часу потратити на зусилля — догледати ся якогось сенсу в реченю; такі помилки трапляють ся тим легше, що німецькі особові назви найчастійше мають якесь значінє. Я перекладав раз ось який текст: „Die wütende Tigerin brach los und frass den unglücklichen Tannenwald völlig auf“. Аж по довгім мітникоманю догледавсь я, що Tannenwald у сьому випадку не був яловий діє, але назва якогось чоловіка.

Кожний іменник має родівник, але в їх уживаню нема ніякої системи і ніякого зміслу, так що нема иньшої ради, як тільки вивчити на память окремо кожний родівник до кожного слова. І так на пр. у німецькій мові молода дівчина (*das junge Mädchen*) не має ніякого рода, а натомість бруква має рід. Яке безмірне поважанє виявлено тут супроти брукви, а яке призирство супроти дівчини! Погляньте лише, як се виглядає в друку. Виписую зі своєї читанки:

Gretchen: Wilhelm, wo ist die gelbe Rübe?

Wilhelm: Sie ist in der Küche.

Gretchen: Wo ist das hübsche und wohlerzogene Mädchen?

Wilhelm: Es ist in die Oper gegangen.

Але далі з тими родівниками! Дерево в німецькім мужеського рода (*der Baum*), його пупінок (*die Knospe*)

женського, його лист (das Blatt) середнього. Коні не мають ніякого рода (das Pferd), пси мужеський, коти женський (die Katze). У чоловіка рот (Mund), карк (Nacken), пазуха (Busen), лікті (Ellbogen), пальці (Finger), нігті (Nagel), ноги (Fuss) і тіло (Leib) мужеського рода; голова (Kopf або Haupt) раз мужеського, раз середнього, в міру того, як ужиємо першого або другого слова, а не в міру того, чи носить сю голову на карку мужчина або жінка; у чоловіка ніс (Nase), губи (Lippe), плечі (Schulter), груди (Brust), стан (Hüfte) женського рода, а за те вуха (Ohr), очи (Auge), підборідє (Kinn), ноги (Bein), коліна (Knie), серце (Herz) і сумліне (Gewissen) не мають ніякого рода. (Винахідник сеї мови знав певне сумліне тільки з наслуху). Із сего розчовпаня виходить ясно, що німецький мужчина може собі величати ся, що він справді мужчина, але коли придивить ся ближше, то мусить обняти його сумнів; він мусить дорозуміти ся, що в ньому містить ся цілком сьміхотворна саламаха всіх можливих родів.

Та є в тій мові деякі дуже пожиточні слова, прим. Zug і Schlag. В словнику слова на Schlag займають кілька шпальт, а слова на Zug у двоє стільки. Слово Schlag означає більше менше все; воно значить наше blow (цвїт), stroke (удар), dash (відвага), hit (концепт), shock (напад), clip (стриженє), clap (лускіт), time (час), bar (дрюк), coin (кут), stamp (стемпель), kind (рід), sort (відміна), manner (спосіб), way (дорога, шлях = Schlag!), apoplexy (нервово пораженє), woodcutting (зруб), enclosure (лісовий ревір), field (поле), torest-clearing (поляна). Все те значить Schlag у тіснійшій, обмеженій розуміню; але коли ви розпутаєте се слово, тоді воно летить „на крилу вітрень“ і ширяє куди хоче. До його хвоста можна причепити яке хочете слово, так що значіне його помножує ся до безконечности. Можна зачати від Schlag-Ader, по англійськи artery, і так далі за порядком привісити до него цілий словник, слово за словом, геть аж до Schlag-Wasser, по англійськи bilge-water (вода нахлюпана на дні човна) і Schlag-Mutter, по англійськи mother in-law (свекруха). Так само і слово Zug. А коли до слівце Schlag і Zug додати ще слівце also, то маємо нічого собі запас слів,

з яким уже можна сяк-так дати собі раду. Also значить стілько, що англійська фраза you know (знаєте) і властиво не говорить нічого — бодай у звичайній конверзації. Та скоро тільки Німець розніме рота, зараз вискочить відтам also, а коли його замикає, то невідмінно розкусить also, що власне тисло ся йому поміж зубів. Се часто, безцільне вживане слова also, се спеціяльно південно-німецька, особливо жіноча швабська привичка. Ніщо не додає німецькій або англійській конверзації такої плавности і невимушености, як коли натицькати її що крок усякими also та you know.

У моїм дневнику знаходить ся ось яка записка: „Д. 1. липня. Вчора оперовано з успіхом одного хорого і видобуто з него 13-складове слово; хорий був Німець із Гамбурга. Тількож на лихо хірургі розрізали хорого в невідповіднім місці думаючи, що він проковтнув панораму, от тому то він і вмер. Сей випадок покрив ціле місто жалобою“.

До сеї записки хотів би я додати пару уваг про одну з найдивоглядніших появ нашої теми, а то про довжину німецьких слів. Деякі доростають до такої довготи, що кидають тїнь і їх кінці гублять ся в далечині, приміром:

Freundschaftsbezeugungen,
Dilettantenaufdringlichkeiten,
Stadtverordnetenversammlungen.

Се вже не слова, се поазбучні хороводи. В кождім числі газети видно їх маєстатичні процесії, а при дрібці фантазії можна уявити собі належні до процесії хоругви і чути музику. Такі слова додають і найхудійшому понятю незвичайної величности. Кілько разів знайду вдатний екземпляр такого слова, пакую його до могого музея. Маю їх уже гарну збірку. Дуплікати обмінюю з иньшими збирачами. Ось вам пару збірцевих екземплярів, які я недавно закупив на ліцитації:

Generalstaatenverordnetenversammlung,
Alterthumsforschungswissenschaften,
Kleinkinderbewahrungsanstalten,
Wiederherstellungsbestrebungen,
Waffenstillstandsverhandlungen.

Коли таке альпейське пасмо гордо машерує по цілій сторінці друку, то для літературного крайобраза мусить се бути велика прикраса; але для того, хто починає вчити ся сеї мови, стають ті гори великою завадою; вони завалюють йому дорогу, він не може ані верхом, ані сподом, що найбільше хиба тунелем, коли де який прокопаний. А коли вдасть ся за підмогою до словника, то сей не дасть йому нічого. Такими понаскладаними словами він не займає ся. Треба таке слово поперед усього понести до хеміка, щоб розложив його на складові часті, а потім вишукувати із словника ті поєдинчі цурпалочки.

Отсе-ж я й показав вам, яка то трудна та німецька мова, або бодай силкував ся показати се.

Один студент із Америки на питанє, як дає собі раду з німецькою мовою, мав відповісти без запинки: „Не даю собі з нею ніякої ради. Цілісінькі три місяці я прів над нею і вивчив тільки одно реченє: „Zwei Glas!“ А по хвили німої задуми додав з запалом: „Але се одно я присвоїв собі основно!“

І ще мені здаєть ся, що англійська мова при описі гомінких, величніх і страшних річей має міцнійші, гучнійші, характернійші слова, ніж німецька. Слова такі як boom (читай бум, знач. дерево або гуркіт), burst (чит. берст, знач. вибух), crash (чит. креш, знач. траскіт), roar (чит. рор, знач. рик), bellow (чит. бельо, знач. ревти), blow (чит. бльог, знач. дути), thunder (чит. зандер, знач. грім), explosion (чит. експльоєн, знач. вибух), howl (чит. гауль, знач. вити), cry (чит. край, знач. кричати), shout (чит. шаут, знач. галасувати), yell (чит. ель знач. вити), battle (чит. бетель, знач. битва), hell (чит. гель, знач. пекло) роблять сильне вражінє, вони гучні і величні. Відповідні німецькі слова видають ся мені далеко слабшими; деяві звенять так лагідно, що можна би ними дітей уколесувати до сну. Як лагідно звучать на пр. Schlacht, Gewitter! Найсильнійший вислов на наше explosion маємо в німецькім — Ausbruch! Ну, то в нашім toothbrush (чит. тузбраш, знач. щітка до зубів) містить ся щось страшенне в порівнаню з сим.

Перебравши ось так уломности німецької мови переходжу тепер до коротенької приємної задачі — піднести її добрі прикмети. Про писане іменників великою буквою я вже згадував. Але ще далеко цінніша иньша прикмета, а то — писати слова так, як їх вимовляє ся. По короткій науці знає новик про кожне німецьке слово, як його вимовляти, коли тимчасом у нашій мові ученик має з тим найбільші труднощі. Далі німецька мова надзвичайно богата на вислови спокійного, любого, затишного, домашнього побуту; на все, що вяжеть ся з любовю, дитячим почутєм і чемністю для чужинців; нарешті на різнобарвне і різнородне житє в природі. Деякі німецькі пісні зворушують до сліз навіть чужинців, що не розуміють їх мови — доказ, який влучний сам звук слів. Він віддає так вірно і правдиво їх значінє, що навіть без зрозуміння западає чужинцеві через слух у серце.

Німкн часто скрикують: Ach Gott! Mein Gott! Gott im Himmel! Herr Gott! Вони, здаєть ся, вірять, що й Американки мають той сам звичай. Я чув, як раз одна підстарша німецька панна говорила до молодї мовї землячки: „Обі мови такі подібні одна до одної! Як то гарно! Ми говоримо „ach Gott“, а ви мовите „Goddam!“¹⁾.

Із сказаного доси випливає, що німецька мова потребує реформи. Позволяю собі зробити в тїй цілі деякі проєкти:

1) Треба дати дієслову місце ближше на передї, так щоб його можна було виразно добачити голим оком.

2) Треба зорганізувати родівник і розділити його після родових відносин, так як Бог приказав.

3) Треба скасувати безконечно довгі зложені слова, або бодай наказати, щоб їх писали по шматочку, з павзами для відпочивку в серединї. Духова страва так само, як і всяка иньша ліпше смакує, коли заживати її ложкою, ніж лопатою.

4) Треба настоювати на тїм, щоб письменник кінчив реченє, скоро доведе до кінця свою думку чи свій виклад

¹⁾ Дословно: покарай Боже! — звичайне англійське проклятє.

а не причіпляв ще непотрібного „gewesen zu sein haben würden“ і т. и.

5) Уживанє парентез повинно бути заборонене під карою смерти.

6) Для опису ріжнородних шумних річей треба запровадити деякі крепкі англійські слова.

7) Може було би найліпше задержати з цілої мови тільки слова Schlag, Zug і also та ще й ті слова, які люблять причіпляти ся до двох перших; через се мова виглядала-б дуже упрощена.

По моїм досьвідам на вивчене англійської мови потрібно 30 годин, французької 30 день, а німецької 30 літ. Отжеж або зреформуйте сю мову, або покладіть її між мертві мови, бо сьогодні тільки мертві мають іще доволі часу, щоб навчити ся її.

Переклав Зв. Фр.

По за межами можливого.

Коли підходимо з далека до високих гір, найжених голими, стрімкими скалами, увінчаних ледівцями мов гладкими скляними стінами, то мимовільно в нашій душі зринає жах і гомонить думка: „Там вийти! Стати на онтій ледяній іглі — ні, се неможливо!“

Коли Європейці почали на руїнах давньої Ниниви віднаходити глиняні цегли, вази та циліндри покриті клиновими написами і побачили, що се написи уложені незвісними їм характеристиками, по незвісній системі (чи то азбучне письмо, чи силлябічне, чи ідеографічне?) і на незвісній, давно вимерлій мові, то по довгих даремних пробах порішили, що відчитанє сего письма — річ неможлива.

Коли простому чоловікови скажете, що сонце віддалене від землі 20 мільонів миль і що промінь сьвітла в одній секунді пробігає 40.000 миль, то він, коли схоче бути щирій з вами, витріщить на вас очі і запитає:

„А хіба ви були на сонці? Хіба ви їздили на сьвітлянім проміні? То неможливе, щоб ви могли се знати!“

Чи маємо пригадувати з історії ті моменти, де погляд на межі можливого і неможливого доводив людей до комічних або трагічних конфліктів? Грецькі філософи Елеати рядом субтельних розумовань доказували неможливість усякого руху. Французький історик і політик Тер доказував неможливість руху парової машини. Католицька церков часів гуманізму і реформації вязницею, тортурами і кострами боронила погляду на неможливість кулястої форми землі, істнованя антиподів і істнованя иньших сьвітів заселених розумними істотами. А проте досьвід показав і показує що день, що всі ті неможливости — фальшиві, фікційні, виплоти

чи то старої на віру повторюваної традиції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка, чи вкінці недотепности та недосконалости наших зміслів, доки їх не окрилює критичний розум опертий на детальнім вивченню і порівнанню фактів і явищ.

Ціла історія нашої цивілізації, материяльної і духової, се не що иньше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсуванє, віддалюванє границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, се для нас показуєть ся зовсім можливим і навіть зглядно легким до виконання. В сьвітї передових борців нашого часу можна навпаки завважити деколи певне переціненє людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливости загалом нема ніяких, що все безмежне поле незвісного, невислідженого, неясного і загадкового доси для нас, се не є ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний невіжджений доси степ, який жеде тільки смілих душ і бистрих очей, щоб покрити ся новими битими шляхами і дати людській запопадливости нові, невимовно багаті здобутки. Сим можна пояснити собі той голосний гомін протестів, який підняв ся був перед кільканацятьма роками, коли славний берлінський учений Дюбуа Раймонд виступив зі своїми сімома тезами, в яких кожда починала ся категоричним Ignorabimus.

Та в другого боку бачимо явища зовсім протилежного характеру.

Пробуйте ви так званому „здоровому хлопському розумови“ витолкувати, що відьма не може літати на кочерзі, не може перекидати ся в собаку, не може доїти жаб і ящірок. Він може буде притакувати вам, може буде й сам сміяти ся в такої віри, але про те в душі буде твердо переконаний, що як би на Юря опівночи знайшов відьму на обійстю і вдарив її батоном або уздечкою, то рано з того батога або з тої уздечки потече молоко.

Пробуйте ви доказувати йому, що з нічого не може бути нічого, що материя не може повстати з нематерії, а організм не може безпосередно повстати з неорганічного тіла, — він буде на вас дивити ся як на єретика і скаже вам з найбільшою певністю і не підозріваючи ані разу трудностей питання, що Бог сотворив сьвіт із нічого, а чоловіка з глини.

Для „простого хлопського розуму“ являєть ся зовсім можливим те, що гроші закопані в землі горять і підходять чим раз ближше на верх, що вода в ріках о півночі перед Йорданом на

хвилю переминає ся в вино, що о півночі перед Різдом воли розмовляють людською мовою, що гадина кусає жалом, грім бе стрілою, а веселка не воду з криниць або рік і часто разом з водою висмоктує риби та жаби, що упирь ходить по смерті і в ночі висмоктує живим людям кров із тіла, не лишаючи ніякої рани ані сліду і т. д. А преці для інтелігентного чоловіка все те — чисті, очивидні неможливости, про які сьмішно навіть дискутувати, не то щоб доказувати їх покликаючи ся на те, що для „простого хлопського розуму“ вони ясні і натуральні.

Значить — простий хлопський розум не може бути ніяким критерієм в питаню про межі можливого і неможливого так як і загалом у жаднім питаню, що вимагає дрібнійшого досліду і ширшої критики. Та се вже звісна людська слабість, яку давно і влучно схарактеризував Спенсер у методичній пропедевтиці соціології, що хоча ми в справах математики, фізики, медицини та астрономії „простому хлопському розумови“ не признаємо ніякої компетенції, а вимагаємо фахового знання, то в справах суспільного життя, політики, соціології дуже часто покликуємо сей „простий хлопський розум“ як сьвідка або навіть як судию. Ми не міркуємо, що сей розум ані не простий, бо його кривили і кривлять тисячні упередження і само обмеженє його кругозору, ані не здоровий, бо він властиво здобуток тисячних генерацій і розумових течій, нераз дуже хорих і уломних.

Сі, може троха банальні уваги насунула мені на думку дискусія, яка недавно вела ся в наших щоденних газетах про деякі основні питання нашого національного розвитку. Що значить народне відродженє? Які сфери материяльного і духового життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народньому рухови? Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають по за ті межі? І чи слід приймати ті межі як щось дане і незмінне, чи може слід товкти об них — руками або й головами, і старати ся відсувати їх усе далі й далі?

Я не буду вдавати ся в деталі сеї суперечки між „Дѣломъ“ і „Молодою Україною“ з одного, а черновецькою „Буковинною“ з другого боку. Завважу тільки, що хоч би аргументи двох перших і не переконали кожного, то проте контр-аргументація „Буковини“, основана на вбогім арсеналі „простого хлопського розуму“, блискучо доказала повну неагужість і недостаточність сего

арсеналу для рішення таких широких і скоплікованих питань. Ми далекі від того, щоб за сю аргументацію накликати небесні громи на голови бідних публіцистів „Буковини“ — вони в простоті духа і по широті сказали, що знали, — але вважаємо сей випадок доброю наукою для тих публіцистів, що всякі такі появи треба обговорювати обережно і в відповідно широким поглядом на річ; що становище холодного і практичного політика часом буває як раз не холодне і непрактичне і що всяке теоретизоване, а особливо публіцистичне, має значінє тільки тоді, коли являєть ся висловом, виясненєм тих інтересів, тих почувань, течій, які наклюнулись або наклювуют ся в суспільности і без найтіснішого контакту з житєм те розумованє робить ся сірою, безплодною доктриною, що в деяких випадках (коли доктринер дістає в руки силу, впливи) може принести народньому житю необчислені шкоди.

Придивімо ся в чисто методологічного погляду тому питаню, а радше цілому сувоєви тих питань, які були підкладом згаданої газетярської полеміки. Нема нічого забавнішого, як бачити наглі перескоки в одного становища на друге у прихильників „простого, здорового розуму“. Сьогодні вони виливають своє сьвяте обурєне на тих, що підносять важність економічного чинника в народнім житю, важність „жолудкових ідей“, — а завтра глянь! Самі вони против ідеалу політичної самостійности виточують як першу гармату — ті самі жолудкові ідеї... „Наш народ бідний, його визискують усякі лихварі і здирці. Ратуймо свій бідний народ, підносім його економічно, а не гаймо часу на пусті мрії про далекі, до зреалізованя неможливі ідеали“. А після завтра ті самі люди для потреб хвилевої полеміки знов змінять фронт і будуть кидати громи на ті самі жолудкові ідеї — і нічого собі.

Хоч і як несеріозно ставлять питанє сї люди, та проте сама справа варта дискусії. Економічне питанє таке важне, таке основне, що й при справі політичної самостійности всякого народа не то що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку. Аджеж уся соціяльна боротьба наших часів у головній мірі (не виключно!) зводить ся на усунєнє економічного визиску в усякій формі. Та поставивши питанє так, ми від разу бачимо перед собою просту і ясну перспективу. Адже змаганє до усунєнє економічного визиску мусить ео ipso бути змаганєм до усунєнє визискувачів, своїх чи чужих, а в разі даного вибору певно

насамперед чужих, а потім своїх. А що значить політична несаможостійність якоїсь нації, як у остатній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе иньшій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, які з її розвитком і безпекою не мають нічого спільного? Значить, жолудкові ідеї, тоб-то національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійности, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіня, павперизації, культурного застою і упадку. Правда, наші (і не наші) прихильники здорового хлопського розуму не ставлять сего питання так широко. Усуненє всякого визиску — сеж утопія, се неможливість! Головна річ — удержанє політичного і соціального спокою, при якому-б без перешкоди могла функціонувати та драбина, по якій одні йдуть у гору, а другі в долину. Иньшими словами: „Не викликайте вовка з ліса, дайте нам спокійно сидіти на посадах і добивати ся маєтків, а там, коли ми будемо мати ся добре і забезпечимо своїх дітей, то й цілій нації буде ліпше. Аджеж коли забезпечений я, мій сусід, другий, десятый, сотый, то се, значить, забезпечена така то часть нації. Економічний прогрес у тім і лежить, щоб та часть нації була чим раз більша й більша і щоб її забезпеченє було чим раз ширше й тривкіїше“. Розуміть ся, так ясно сї панове сего не скажуть, бо тут занадто виразно видно-б було їх клясовий і хатній еґоїзм, їх нехїть до всякої боротьби, до всякого ідеального (отже й національного) змаганя, коли воно має бути важким здобуванєм, а не влітати в руки готове так як мітичний печений голубець у рот. Розуміть ся, соціольог мусить і еґоїзмови признати певне і то досить широке управненє в рядї факторів, що двигают розвій народа; але сей еґоїзм не повинен бути густою хмарою, що закриває сонце, не повинен бути ростічю і розбратом з ідеєю загального прогресу, бо в таким разі він робить ся не позиточним фактором, а ворогом, з яким усї чесніїші елементи мусять бороти ся. Соціяльна динаміка нашого часу показує, що збогаченє одиниць стоїть звичайно в простій пропорції до зубожіня народньої маси, а число збогачених одиниць стоїть у простій пропорції до числа з'убожілих. Чим більше богачів у центрі, тим більше бідноти довкола; чим більше нагромадженє богатства в одних руках, тим більші простори займає з'убожіне мас. Соціяльний супокій, се найкраща гарантія для пявок — висисати

їх жертви. Що з погляду ширших, навіть чисто економічних інтересів нації ані такий економічний прогрес, ані такий соціальний супокій не пожадані, — сего не треба й доказувати. Що великі соціальні паявки, нассавши ся хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситили ся, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх.

Далеко висше від сего егоїстично-матеріялістичного погляду треба поставити той, який пок. Драгоманов так завзято критикував і осуджував під назвою „неполітичної культури“. Ся назва не зовсім добре характеризує саму річ, бож само понятє „культури“ містить у собі так багато політичних чинників (плеканє мови, письменства, школи, народньої осьвіти і т. и.), що неполітична культура, се *contradictio in adjecto*. Та я маю на думці той напрям думок, який звичайно висловлює ся такими більше менше фразами: „Ілекаймо рідну мову, письменство, осьвіту, науку, підносім національну сьвідомість серед народа, а в політику, себ-то в активну політику, не мішаймо ся“. Для зрозуміння і відповідного оціненя сеї течії треба додати, що вона повстала на ґрунті політично несвободнім, де участь в активній політиці ео ірсо значила участь у нелеґальних змаганях. У Галичині, де участь у активній політиці кождому горожанинови не тільки дозволена, але навіть наказана законами, такого напрямку не було і не могло бути. Там, де він був а по части є й доси, він не був якоюсь сьвідомою програмою на завсїгди, але хіба висловом фактичних відносин: політичної самовлади з одного і політичної безправности з другого боку. От тим то критика пок. Драгоманова супроти сего напрямку була лише по части справедлива, на скільки вона вдаряла на загальну апатию і зневіру в успіх національної української справи, що крили ся під сям окликом. Бож годї заперечити, що відповідно ведена просьвітна, літературна і загалом культурна робота навіть без мішаня Українців у активну політику могла-б була з часом здобути українству певне, хоч і маленьке політичне значінє, а всі такі, зразу чисто ідейні і ідеалістичні рухи, переходячи в маси, мають те до себе, що захоплюють чим раз більше житєвих — педагогічних, економічних і політичних інтересів, витягають людей на чим раз ширшу арену боротьби. Воюючи з самим понятєм „неполітичної культури“ пок. Драгоманов не вдавав ся в аналіз того, як треба би вести культурну працю,

щоб вона навіть у мінімальних межах давала живі плоди, а не була пустим аматорством і стратою часу, — не пробував аналізувати, відки взяла ся і яким робом занувала по пам'ятнім указі 1876 р. та дивна апатія і знеохота до українства, що народила й сам оклик „неполітичної культури“. Докладний аналіз був би показав Драгоманову, що в значній мірі й сам він був сему винен, що голошені ним у початку 70-их років доктрини в дальшій розвитку дали сю консеквенцію. Бож пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київськiм періоді було переконанє про конечність містити ся українству — і політично і літературно — під одним дахом з російством. Українська література — популярна, для домашнього вжитку; все, що по над те, повинні Українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по російськи, наовняючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбівню. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою і категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір, навіть з боку таких прихильних до Др—ва людей, як В. Навроцький (див. його реферати з праць Др—ва в „Правді“ 1874—76 рр.) Не багато змодифікував він ті думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для єдиного українського слова за границею. Правда, в „Переднім слові“ до „Громади“ він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх багатоцінних фольклорних працях раз у раз зводив річ на значіне і становище українського народа як самостійної нації в розвитку духових звязків між заходом і сходом, між півднем і північю. Але в його політичних писаннях Українці завсїгда тільки південні Росіяне і такими повинні бути й на далі. Він силкував ся навіть міцнійше звязати Українців з Росіянами боротьбою зі спільним ворогом — абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в „Вільній спілці“ дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіяльний поділ, котрого недостаточність для Австрії він ясно розумів іще в 1875 р. Проти думки про український сепаратизм не тільки *pro praeterito*, а й *pro futuro*, він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока і сильна віра в західно-європейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійности, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі

сего національного ідеала найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичній полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бож теоріями про басени рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльності.

Варто в загалі звернути увагу на ту характерну зміну, яка в кінці XIX в. зайшла в розумінню движучих сил у історії людства. Особливо остатнє десятилітє XIX в. можна назвати епохою реакції против одностороннього Марксівського економічного матеріалізму чи фаталізму. Для Маркса і його прихильників історія людської цивілізації, то була поперед усього історія продукції. З продукції матеріальних дібр, мов літорослі з пня, виростили і соціальні і політичні форми суспільности, і її уподобаня, наукові понятя, етичні і всякі иньші ідеали. В остатніх роках обернено питанє другим кінцем. Що гонить чоловіка до продукції, до витворюваня економічних дібр? Чи самі тільки потреби жолудка? Очевидно, що ні, а цілий комплекс його фізичних і духових потреб, який бажає собі заспокоєня. Продукція, невпинна і чим раз інтензивнійша культурна праця — се вплив потреб і ідеалів суспільности. Тільки там, де ті ідеали живі, розвивають ся і пнуть ся чим раз висше, маємо й прогресивну і чим раз інтензивнійшу матеріальну продукцію. Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайський застій.

Колиж ідеал — життя індивідуального — треба признати головним двигачем у сфері матеріальної продукції, тим, що попирає людей до відкрить, пошукувань, надсильної праці, служби, спілок і т. д., то не менше, а ще більше значінє має ідеал у сфері суспільного і політичного життя. А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не вязаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє житє з сусїдами) життя і розвою нації. Все, що йде по за рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змаганя до панованя одної нації над другою, або хоробливий сантименталізм фантастів, що раді би широкими „вселюдськими“ фразами покрити своє духове відчуженє від рідної нації. Може бути, що

колись надійде пора консолідовав якихсь вольних міжнародніх союзів для осягнення висших міжнародніх цілей. Але се може стати ся аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволена відійдуть у сферу історичних споминів. А поки що треба нам із чеським поетом стояти на тім :

У зорях небесних великий закон
Написаний, золотолитий,
Закон над закони: свій рідний край
Над все ти повинен любити.

(Із »Космічних пісень« Яна Неруди).

Усякий ідеал, се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично лекших, і трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать по за межами можливого. Mit einem Stich ins Unmögliche — як каже Чемберлен — ось чим відрізняють ся культурні ідеали і пориви європейської цивілізації. Що такі ідеали можуть повставати, можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжших жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, се лежить мабуть у крові індоарійської раси і тільки її одної; серед иньших рас ми того явища не зустрічаємо.

Ідеал національної самостійности в усякім погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, в нашої теперішньої перспективи, по за межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймож, що тисячні стежки, які ведуть до його осущеня, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомости того ідеала, від нашої згоди на него буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до него, чи може звернемо на зовсім иньші стежки. Виплоджений т. зв. матеріялістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціяльні, а разом з тим і політичні) ідеали мусять бути осягнені самою „імманентною“ силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля сего кивнути пальцем, чи ні, належать сьогодні до категорії таких самих забобонів, як віра в відьми, в нечисте місце і фєральні дні. Ми мусямо серцем почувати свій ідеал, мусямо розумом уяснювати собі його, мусямо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до него, инакше він не буде істнувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріяльних відносин перший потопче і роздавить нас як сліпа машина.

Іван Франко.

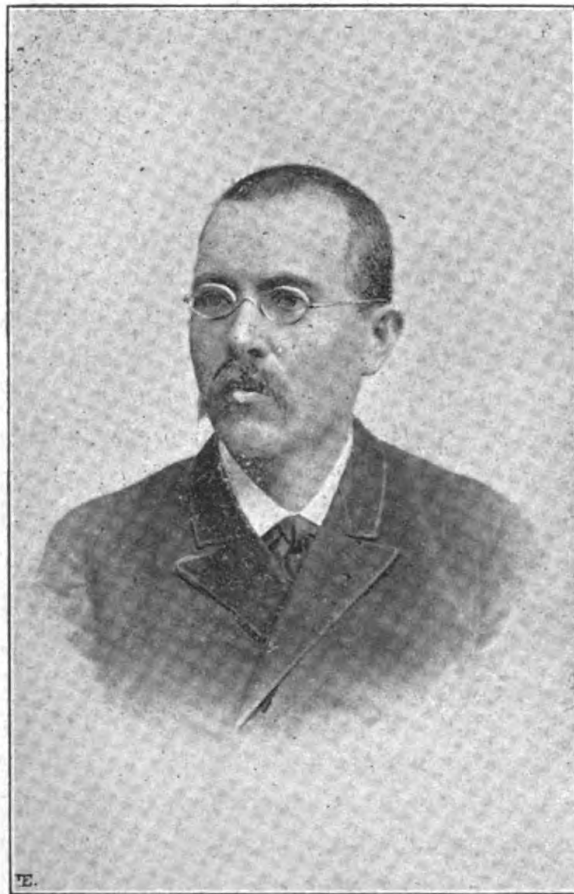
ДО ЖИТТЕПИСУ М. О. ДИКАРЕВА.

Коротенька передмова.

Неминуча конечність життя людського — смерть, справляючи свою сьвітову безупинну путь, рік-скрізь-рік забирає у нас видатнійших наших робітників-трудошників на ниві культури і осьвіти і бере їх часто-густо, не то що не давши їм пожити на сьвітї та наробити ся, а просто на такому молодому віці, коли хист, талант і енергія людини ледви почали розповнювати ся. Втрати таких сил так спиняють безперерив течії культурного і осьвітнього нашого поспіху, що нам не можна не вважати їх, отаких утрат — за великі жертви. За останні 15—20 літ таких жертв на українській землі, не кажучи вже про людей старійшого віку, можна назвати кілька десятків. Досить сказати, що тільки за останні десять років (1890—1900) і тільки в самих тих українських письменників, яких доля поталанила мені спізнати особисто, померло в Галичині і на Буковині десять чоловіка, а на Україні два й-цять чотири. А скільки за сей час полягло иньших наших діячів на ниві культури! Серце не може не боліти тяжко, коли пригадуєш собі жалібний та скорботний реєстр наших письменників і иньших діячів, що завчасно пішли в могили, знемігшись під важкою клажею злиднів і повної байдужности нашого суспільства до обставин життя своїх трудошників! Нехай собі хто пригадає Анатоля Свидницького, Данила Каменецького, Зіньківського, Манжуру, Кедриневського, Ухача, В. Барвінського, Кор. Заклинського, і т. и. Чи можемо ми сказати, що суспільство наше

справило свій обов'язок що до отих людей? Чи можемо по совісті сказати, що вкороченню віку їх не спричинила ся і добра таки ложка трути, якої наварило їм суспільство?...

До гурту отаких завчасно скошених талантів мусимо зареєструвати і Митрофана Олексієвича Дикарева, що торік 14 листопада помер у Катеринодарі в міському шпиталю.

М. О. Дикарів.

Пригадуючи собі — на скільки мені відомо — життя отих мучеників-трудовників задля добра загального, мене дивом-дивує факт громадської байдужности нашої до їхнього життя і наша непамять про них. Факт сей, стаючи (прикро се вимовити, а нігде правди діти) за певного свідка нашої, некультурности різко визначаєть ся в повному нерозвитку у нас заціка-

влення життям померших наших трудовників на ниві просвіти, письменства, науки, штуки і взагалі на полі культури. — Умре перетомлений, виснажений і прибитий трудовник — подамо ми про його кілька рядків похоронного некрольогу та на тому й заспокоїмось: немов чоловіка того і на світі не було. Де у нас життєписи хоч найвидатніших наших письменників і трудовників, що померли за останні 20 років? Що відає наша, не кажу вже — маса народня, а хоч інтелігенція, про жите Руданського, Костомарова, Качали, Федьковича, Ол. і Ом. Огоновських, Барвінського, Партицького і т. и. Де їх біографії? Та що й казати, коли ХХ вік мабуть застане нас без біографії нашою мовою навіть Шевченка!

А тим часом безсторонній, правдивий розгляд критичний творів письменника без широкої, фактичної біографії його — річ цілком неможлива. Не тільки розвій і напрямок творчости письменника, але й відносини його до тих чи до інших ідеалів, ідей, типів, образів і подій людських залежать у кожного письменника і завжди від суми усіх обставин життя його, згуртованих усіма сторонами; від умов тієї духовно-моральної атмосфери, в якій жив письменник; від того добродійного і лиходійного впливу життя родинного, товариського, громадського і державного, яке не могло не відбивати ся на душі, на поглядах, на фантазії, на психології письменника і на його вчинках, а все отсе в купі й на його творах. Ми одначе спостерігаємо, що критика часто-густо нехтує отсю найґрунтовнішу основу свого задання і розглядає твори письменника незалежно від життя його; через се трапляють ся доволі часто фактичні, а з того вже неминуче і в выводах вельми великі помилки.

Та не тільки в сім вага біографій видатніших трудовників на полі загального добра: вони мають ще більшу на стороні просвіти, культури і розвитку любови до рідного краю і до людей взагалі. Біографія єсть невідділма частина історії і стає духовно-моральною поживою молодим поколінням; стає перед людьми доказом, що нація вміє шанувати своїх трудовників; стає людям мірою того ступня культурности, до якого доросла нація.

Що-ж за причина, що серед української нації майже зовсім не знати не то глибокої заінтересованности, а навіть простої цікавості до життя померших своїх видатніших трудовників, хоч би навіть до таких, про яких можна мовити, що вони „теченіє скончаша — віру соблюдоша“.

Мені здається, що-б дати відповідь на се, беручи увесь хоч трохи освічений загаль, треба спершу повернути таке питання до тих людей, що спроможні дати, а не дають біографій.

Тут знайти причини геть легше і швидче; та тільки я не маю охоти здійснити бесіду про всі ті причини; бо довелося-б мені говорити, а людям слухати чимало терпкого, прикрого, хоч і правдивого. Я спинуся тільки і мимохідь на дечому не школку до ні про кого.

Не раз і не два говорено мені: написати біографію якого видатного трудовника річ не велика, але зібрати потрібні на біографію матеріяли — вельми трудно. На біографічні матеріяли наша преса взагалі убога, до того-ж і ховяїни иншого такого періодичного видання де-б треба гуртувати матеріяли, часом тримають ся таких тенденцій до того, хто подає матеріял, що не надрукують, хоч би яка не була вага того матеріялу. Збирати безпосередно самому матеріял ще більш трудно; тут треба вгадати силу-силенну часу і чимало грошей¹⁾. Нарешті — напишеш біографію, а деж її надрукувати? В Росії — річ відома — по українськи не можна (указ 18 мая 1876); треба за границю; але там видавника чи знайдеш; а коли й знайдеш — друге лихо — на Україну не пустять, знов таки силою тогож самого указу.

Не в усім, що тут вимовлено, — можна згодити ся. Цензурні заборони українського слова, що й казати! річ тяжка, та не вічна; усе що має початок, — мати-ме й кінець. По мойому більшу вагу мають кошти, найпаче, коли довелось би друкувати біографію кого з Українців за границею; але єсть такі померші, що біографії їх повинні мати в Галичині обовязкових видавників, напр. біографію Ом. Огоновського повинна видати „Просвіта“; біографію Ом. Партицького і Дикарева — Наук. Тов. ім. Шевченка. Алеж біографії ті — річ ще не близька; треба спершу, щоб люде прокинулись, набрались свідомости, що се річ пекуча і неминуче

¹⁾ Останню умову можна посвідчити багатьма фактами з мого тяжкого досьвіду збирання матеріялів на Шевченкову біографію; я подам один тільки факт, а про всі инші промовчу. До одного »образованого Українця« я вдав ся просячи у його кількох — 4 чи що — Шевченкових листів, щоб перевірити їх з тими, списками з них, що вже були надруковані. За се він загнав з мене 50 карб. — і не яко убезпеку за цілість листів, се-б було зовсім зрозуміло, ні! я повинен був „за пользование письмами Шевченка внести впередь 50 руб.«... Я став на тому, що се вже здирство і нехай уже листи не будуть перевірені...

потрібна і оголосили свої споминки про померших і виписки з свого листування з ними і тим справили свій обов'язок і перед небіжчиками і перед нацією.

Бажаючи справити і свій такий обов'язок що до Дикарева, я й подаю отсю замітку про його; разом з тим маю на думці взяти ся до написання ширшої біографії небіжчика, на яку він заслужив своїм життям і своїми науковими працями. Не відаю, чи поталанить мені надрукувати ту біографію (звісно, коли мати-му спромогу написати її) в Росії. чи доведеть ся йти „в підсусідки“; але в усякому разі — бажаю написати і вдаю ся до кожного, хто в сьому ділі може допомогти мені, з просьбою прислати до мене ¹⁾: а) чи оригінали чи списки листів Дикарева; оригінали і лекше і ліпше, під певною убезпекою, що верну їх цілими, і б) споминки про Дикарева — хто що знає.

З того часу, як помер Дикарів, іде дев'ятий місяць, а я, на превеликий мій жаль, і досі не мав через недуг спромоги виконати свій моральний і сьвятий обов'язок — розповісти людям те, що відомо мені про Митрофана Олексівича, про сего не тільки видатного Українця-патріота і робітника на ниві української науки, а просто незвичайно хорошого чоловіка. Спізнав ся я з своїм словом, але ліпше пізно, ніж ніколи; та гадаю собі, що слово мое хоча й спізнало ся, одначе воно не буде зайвим, уважаючи, що досі про Дикарева і в нашому і в російському письменстві майже що нічого не було: коротенькі некрольоги в „Записках“, у „Дніпровск'ой Молв'і“ та „Воронежском'у телеграф'і“, здаєть ся і годі.

Небіжчика Дикарева особисто я не знав: двічі захожувались ми спізнати ся, та обидва рази не поталанило нам: я збирав ся провідати Чорноморщину, та недуг не дав мені зробити таку велику подорож. Дикарів хотів торік літувати в Дахнівці і звідтіля приїхати до Києва, але лікар притьмом послав його на мінеральні води. „Отак подорож на Україну, на превеликий жаль, і розстроїла ся“, писав він до мене 23 червня р. 1899.

Листували ся ми з Дикаревим більш семи літ; листування почало ся в червні р. 1892 і йшло майже до самої смерти. Раз тільки було воно на довший час перервало ся; він сам прохав спинити переписку. „Стало ся се, писав він 10 вересня р. 1893,

¹⁾ Адресувати треба заказним: Київъ, Марьинско-Благовѣщенская, 80.

з того, що скоро після мого приїзду сюда прислано мені з В(оро-віжа) криптонімного листа про те, що приходили „харцизи“ і питали: де я перебуваю? Гадаючи, що се відгук харківської історії¹⁾, я завважив краще мовчати. Я сподівав ся бачити (у себе) „харцизів“, а їх гаспідських і досі нема. Се погана річ, бо при таких обставинах я не можу мати при собі жадної книжки, або рукопису про Україну, а без сього я, як риба без води... Обридло сидіти згорнувши руки... Сьогодні довідав ся, що „харцизи“ шукали другого Українця, родича котрого — студента — держать у вязниці у Харкові. Може бути, що у Харкові у кого небудь захоплено мого листа“... Листування наше після сього знов пішло своїм шляхом, хоча в продовж більш року небіжчик підписував свої листи: „Крамарь“.

З листів Дикарева до мене зберегло ся тільки 34; а кілька — може в десяток, чи й більш — десь закинули ся так, що я досі не знайшов їх. От по отсім його листам я й хочу розповісти людям де-що про Митрофана Олексієвича, властиво показати його таким, яким намалювали його листи до мене²⁾.

I.

М. О. Дикарив, родом дяконенко з Воропіїчини, народив ся 31 мая ст. ст. р. 1854-го в селі Борщівці Валуйського повіту. Заінтересований молодим його віком, я прохав його списати

¹⁾ Відомі арешти в цвітні р. 1893 в Харкові і по иньших містах кількох Українців за те, що виписали собі кілька українських книжок з Галичини.

²⁾ Оригінали листів маю на думці переслати до архіву нашого Наукового Товариства ім. Шевченка. Друкувати їх дословно вважаю неможливим і нікому не даю на се права до віку. Як треба поводити ся з листами померших і що з них можна друкувати, я висловив свою думку в »Буковині« р. 1896. Найпростійші етичні закони вимагають шанувати особу чоловіка, хто-б він не був; тим то й не годить ся оголошувати з приватних листів нічого того, що належить до приватного життя людей; тим паче не личить оголошувати з листів приватних такі річи, що кидають болотом на того чи иньшого чоловіка, (та ще часом теж помершого вже), в справах приватного життя. Листування єсть єдиний певний захисток людської думки, висловленої часто-густо без критичного аналізу, а під впливом хвилини і обставин її. Не всеж те годить ся розносити по світі, що сказано або написано інтимно. Обережність і повна обережність при оголошуванню приватних листів єсть одинока *conditio sine qua non*, умова, без якої листування було-б неможливим.

задля котрої будь в галицьких часописей свої споминки, хоч би в формі оповідання, не називаючи власним іменем ні себе, ні нікого з живих людей. На се він відповів мені 8 падолиста р. 1894: „Ваш лист так зрушив мене, що я заходив ся був написати, як катували мене професорі та інспекція духовної семінарії. Наригував шість аркушів тай схаменув ся: всякі мимуари уважають за самохвальство; до того-ж учора д. Е. повідомив мене, що йому на почті предложено вибрати одно з двох: або звернути три закордонні пакети, або відкрити їх тут на почті, і коли в них буде що друковане, так відіслати в цензуру, або назад. Така звістка зажурила мене, бо зрозумів, що не вважаючи на..... нам треба сподівати ся позаспинного катування, через те й не годить ся довіряти паперу своїх думок... Так я й знищив ті шість аркушів“.

Перегодом я таки вмовив його подати мені хоч коротенькі біографічні звістки і от що подав він у листі 8 грудня р. 1894. Учив ся він у Вороніжі в духовній семінарії, але не скінчив її: „в цьвітні року 1876, коли мені йшов 23 рік, мене — писав він — вигнали з третьої кляси яко „державного злочинця“, і в атестаті написали, що вигнали „за крайнюю неблагонадежність“ (найгірша атестация, яку може дати школа), а за науки: по сьв. письму 3; по латинській і французькій мові 5 (найвисша аттестация), по всім останнім наукам 4“.

З сього знати, що Дикарів учив ся в семінарії доволі добре. Яке-ж то було за ним таке тяжке „державне злочинство“, що вимагало такої тяжкої на цілий вік кари і такого „вовчого білета“, з яким нікуди не можна було й поткнути ся? Зараз побачимо, що превелебні семінарські ченці в рясах і в віц-мундирах переборщили в своїому „патріотизмі“. „Тодіж таки — каже Дикарів далі — мене віддали під догляд поліції, а в жовтні тогож року через волостне „правленіє“ мене повідомили, що „по всеподданнійшому докладу управляющаго министерствомъ внутреннихъ дѣлъ Его И. В. государь Императоръ повелѣтъ сонзволить: дѣло о бывшемъ ученикѣ Воронежской духовной семинарии Дикареву дальнійшимъ производствомъ прекратить, сдѣлавъ ему, Дикареву, строгое внушеніє (докір) за противозаконное имѣніє у себя книгъ и брошюръ преступнаго содержания“...

Так от за яке „державне злочинство“ семінарія не варувала ся на віки завязати сьвіт молодому парубкови і пустити його сьвіт за очі з „вовчим білетом“! Жандарі показали себе хоч

трохи більш гуманними; велено було семінарським ченцям перемінити Дикареву аттестацію за поводження і замісто єдиниці — поставити три. „Після сего — каже далі Дикарів — я з батьком цілу зиму ходив до селян на поденщину з ціпом за плечима і брав по 25 коп. за день на хазяйських харчах. З жовтня-ж до до січня р. 1877 я жив у Вороніжі з приватних лекцій, краще сказати: старцював. Потім рік з чимсь був за домашнього учителя в Острогжському повіті, а звідтіль у вересні р. 1878 я попав помічником волостного писаря в село Гибовище Землянського повіту за шість руб. на місяць (думка була така: хоч кожух мати, аби не гулять). В жовтні р. 1878 я перейшов теж помічником волостного писаря в село Подгорне Вороніжського повіту за 15 карб. що місяця і квартира при волості. В кінці р. 1879 писарь — Жид — намовлений своєю жінкою, у котрої я перестав харчувати ся, упрохав „уѣздное крестьянское присутствие“ вигнати мене з волости, яко соціяліста; мене й вигнали; тоді я чотири місяц сидів за 20 карб. на місяць у чайному магазині, працюючи що дня 12—14 годин конторщиком, касиєром і архітектором по агентству „2-го Російскаго общества страхования имущества отъ огня“. В березілю р. 1879 пішов до статистичного комітету за 15 руб. що місяця, а через місяць мене покликали до „губернскаго правленія“ на 20 руб. Там був я рік з чимсь і покинув, не схотівши сидіти три дні в арешті за те, що спізнився вийти на дежурство. Після сього пять місяців сидів без роботи, аж доки знов не закликали мене в статистичний комітет на 30 карб. і там служив я більш десяти років помічником секретаря і дослужив ся до 40 карб. місячних.

„Через увесь час своєї служби в комітеті я силкував ся, як і скрізь, вийти працею на битий шлях, але на „чиновничому“ (урядничому) ринку гнучка спина та притакування начальству з подлим і дурним осьміхом мають більшу ціну; тим то я за десять років ні до чого й не дослужив ся. Щербина хотів, що-б мене принаймні обрали членом статистичн. комітету, та губернатор на те сказав: „Дуже багато буде з його, давати нагороди 300 карб. та ще й членом обирати“. А коли ви глянете на мою двотомову працю, так признаєте, що нагорода та була зовсім старцівська і за неї мусів я зібрати комітетови етнографічні відомости. Майте на увазі, що я в комітеті був de jure писарем і не повинен був давати ніяких наукових робіт. Тим часом на

членів комітету вибирали десятками таких урядників висшої ранги, що ніколи нічого не робили і не зроблять ні для комітету, ні для науки. Переконавшись, що мені в комітеті ні до чого більш не дослужити ся, прохав я Г. С. Вашкевича взяти мене в „Казенную Палату“; він, спасибіг йому, згодив ся; тільки що подав я просьбу в „палату“, як мене покликали на Кубань“... І в липню р. 1893 він перебрав ся до Катеринодару. До слова тут додати, що коли вже він був у Катеринодарі, так його вибрали членом Вороніжського статистичного комітету; „стало ся се після виїзду губернатора Куровського, котрий не міг згодити ся, що-б рядом з ним сидів у комітеті простий писарь яко рівноправний член“ (лист 5 цвітня р. 1895).

Таким чином знати, що ні материяльні, ні тим паче моральні обставини життя в Вороніжі не могли задовольнити Дикарева. Про товариське життя — річ низше. Зовсім натурально було йому бажати перебрати ся до Катеринодару, де, гадав він, повинні бути ліпші усї умови задля того життя, якого він бажав.

Коли ще перебував він у Вороніжі, так „на моїм шляху — писав він 9 листопада р. 1894 — зустрілась женщина, з якою я бажав звити семейне кубельце, але лихі материяльні обставини не давали на се спроможности. Я кидав ся на всі боки, силкуючись вийти з злидарського побиту; скрізь чув обіцянки, які й досі — обіцянками. А тут ще й знайомі завдавали жалю, туркаючи мені раз-у-раз, що мені треба-б не писарювати по канцеляриях, а сидіти на професорській катедрі“. Так з того кохання нічого й не вийшло; а тим часом Дикарів своєю вдачею вимагав саме родинного, спокійного, огрійливого життя. Сім'я і кабинет — от його сфера; задля життя і громадської, публичної роботи не було у його ні хисту, ні охоти. „Я — писав він 12-го жовтня р. 1894 — з малку бояв ся людей і ховав ся від них на піч у просо, а тепер, хоч і не ховаюсь на піч, та все таки більш живу життям кабинетним. Не скажу: чи через мою вдачу, чи через лихий досьвід, чи в иньшій якій причини, а тільки з мене нікчемний діяч там, де треба згуртувати людей“.

II.

До Катеринодару кликали Дикарева „орудувати військовою друкарнею, за платню 1200 карб. річно, а замість того посадили

в „Областное правление“ на 700 карб. і за те накинули чорну роботу редакції „Областныхъ Вѣдомостей“, переробляти безграмотні дописі“ (лист 16 жовтня р. 1894). „Випроважаючи мене на Кубань Вашкевич казав мені: „Тепер ви почнете жити повним горожанським житєм і перестанете бути попихачем“. Добрий дідусь помилив ся“.

Справді з усіх листів Дикарева до мене знати, що жите в Катеринодарі не задовольняло його: він був занадто обтяжений урядовою службою і своїми кабинетними науковими працями; тим часом йому зовсім бракувало життя товариського, того життя, якого жадало його національне серце, повне до верху найблагороднійшого націоналізму і патріотизму; до всего того матеріальні і кліматичні умови не тільки не сприяли, а лиходійно впливали на його здоров'я.

Кажуть: матеріальне жите в Катеринодарі дешево. Справді Дикарів „за кімнату і добрі харчі платив 25 карб. на місяць“ (лист 25 жовтня р. 1897), але-ж се виходило майже половина тієї платні, яку йому давали за урядові праці, а він бажав, що-б при йому жила його старенька мати; та треба-ж було й одягти ся і обути ся і робити значні грошеві видатки, яких вимагали його наукові праці, між иньшим переписка, платня етнографічним кореспондентам, поїздки задля етнографічних і иньших спостережень і нарешті придбання книжок. „Книжна справа стоїть тут (у Катеринодарі) вельми погано, — писав він 25 жовтня р. 1893. — Щоб не сидіти згорнувши руки, мусів я при своїх лихих грошевих обставинах виписати собі книжок на 25 карб. Громадської бібліотеки тут нема, а в приватній... 800 томів додатків до „Ниви“, до „Луча“ і т. и., що купуєть ся на пуди“ (вагу). Опріч книжок потрібних задля наукових праць він робив значні грошеві видатки на книжки для народу і роздавав їх дарунками: кілька разів прислав він у Київ то 5, то 10 карб. на висилку йому Шевченкового „Кобзаря“, щоб роздавати народови!...

Що до товариського життя, так не здобув він собі його: „Не було його в Вороніжі, а тут ще гірше, тільки листами й одвожу душу. Не що давно один приятель писав до мене з Вороніжа: „Доки ви тут жили, то мені здавало ся, що нас тут б-а-а-г-а-т-о, а як виїхали, так чорти його батька знають, куди воно й вилетіло! нема нікого! нема з ким душу одвести“... Отак тут і мені... тутешні Українці галушкові патріоти“... (Лист 10 жовтня р. 1893).

Брак між Українцями свідомо позитивної національної роботи і хвилював і вражав небіжчика. „Ще Вороніж показав мені, що „ширих“ Українців, які досягли генеральської ранги, ніяким чином не притягнеш до діла; дробязок же, гуртуючись наче-б то в імя ідеї, має на першій лінії лихі цілі: тут ви зустрінете і одбивання паничами чужих жінок і пянство і т. и. Дивуєть ся один з таких „ширих“, що за мене у В(ороніжі) було багато „ширих“, а після мене не знати де вони подівали ся. Брехня! і тоді їх не було. І тоді можна було чути: „Добрий вечір!“ — Здрастуйте. — „Дівчата тут є?“ — Нема. — „А нема, то й прощайте“. Захожували ся вони розповсюджувати і навіть видавати книжки для народу, а коли прийшлося розшморгувати калитки, то к бісу в ростіч усі подали ся, як руді миши. І вийшло: скільки воду не вари, вода й буде“.

„Тут справа стоїть ще гірше; тут нема навіть тих „ширих“ та „свідомих“, що були у Вороніжі, а є „тоже Малороссы“. У Вороніжі — місті московському — одбирали 13 примірників „Зорі“, а тут — у купі зо мною... два. Ті патріоти, що Галичане виспівують їх та друкують переклади їх творів, вславляючи їх „ширими синами Чорноморської України“, отсі самі „сини“ не признають нашої літературної мови; байдужі вони і до заходів Киян: „Як би знати, якими цілями поводять ся Кияне, вигадуючи якийсь там біографічний словарь ¹⁾, а то за очі і охоти нема робити“, кажуть вони“...

Здавало ся, що сама доля хоче посприяти Дикареву перебрати ся до міста, яке всіма сторонами було-б геть лїпше задля такого патріота-робітника. Між Киянами прокинулось було добре поривання: довести нарешті до краю українсько-російський словарь, систематичну роботу над котрим розпочато ще 1 вересня р. 1874. Словарь сей ще на початку весни р. 1882 дано на редактоване В. П. Науменку; але останній, обтяжений своїми педагогічними справами, не мав спромоги віддати словарю стільки часу, скільки вимагала редакційна робота. Показало ся, що роботу над словарем треба доручити якомусь фаховому, не обтяженому иншими роботами, чоловікови. Декому відомо було, що Дикарів і сам давно працює коло словарної роботи ²⁾, та опріч того і з пресси

¹⁾ Про сей словарь річ низше.

²⁾ З листу І. О. К. відомо мені, що Дикарів мав на картках більш 50.000 українських слів. Цікаво, де вони діли ся?

російської не можна було не відати про праці Дикарева на ґрунті відповідному словарній роботі. Одно слово: знати було, що найліпше буде запросити Дикарева до роботи над словарем; звісно, щоб робота вела ся в Києві. Дикарів удав ся до мене, просячи в сім разі „зовсім щирої, товариської поради“ і звістки яких коштів треба на прожиток у Києві. Я відповів і небавом одержав від його лист писаний 12/24 жовтня р. 1894; він писав: „Одібравши ваш останній лист, я з своєю дурною вдачею не міг здержати сліз; бо сумно було довідатись, що при великій силі наших „ширих“ та „свідомих“ Українців і ще більшій силі „тоже Малороссовъ“ не знаходять Кияне окрім мене робітників на таку поважну і патріотичну справу, як словарь. З сумними думками заходив ся я тоді писати до вас листа, перечитавши перед тим відповідь моєї матусі на мою просьбу: поблагословити мене на нове життя у Києві. Матуся відповіла мені, що ось, мов, сину! Павлуші (племянник мій і етнографічний кореспондент) до великодня заслав ти 11 руб., а мені навіть на свічку і карбованця не прислав. Раю тобі не міняти так часто служби, бо так ти ніколи ні до чого не дослужиш ся. Тиж сам обіцяв ся взяти мене до себе, а як так будеш шагати, то я й не вганяюсь за тобою“. — Щоб зрозуміти вагу отсіх слів, треба вам знати, що мати моя, взагалі людина добра, вимовила се під впливом мого брата, у котрого вона живе“... Після доволі широкої розповідки про родинні відносини і ріжниці в поглядах з братом, Митрофан Олексієвич додав: „Мати моя з малку не знала просьвітку, то через . . . ., то через злидні, що не раз і не два припадало їй переживати, та переходуватись від стусанів по горищах та по сусідах. — Ви тепер зрозумієте, якою луною повинні були відбити ся в моєму серці материні слова, все одно — під яким би впливом вони не були висловлені. Таким чином першим моїм обовязком єсть вихопити матір з пекла; а сього я не досягну переїхавши до Києва на тих умовах, які поставили мені київські „стовпи“ через Одесу. От з такими думками в голові заходив ся був, кажу, писати до вас відповідь, але не вистарчило сили моєї скінчити листа і я його на половині знищив, хоча й бояв ся, щоб через мою відмову словарна праця не спинила ся знов на 20 років. Кажу так не тому, щоб надавав собі багато ерудиції, а тому, що тут найголовнійше потрібно витревалости в роботі, якої я добачаю в собі більш ніж в інших“.

„Знищивши того листа, я не міг починати нового, бо духовна боротьба так знесила мене, що я цілих два дні був зовсім хорий. При таких стані я поклав собі нічого не відповідати вам, доки не заспокою ся. Заким я заспокоював ся, настиг лист від Л—ка і сей лист, замість заспокоєння, ще більше зажурив мене, бо знати, що словарю припадає ще 20 років киснути в київських квасах“¹⁾).

„Коли-б я не виконав того, чи сього обовязку, суспільність судити-ме мене по перед у за матір, а тоді вже за словарь. Таким чином я можу перебрати ся до Київа, коли дадуть мені спромогу взяти з собою матір і не на час, а зовсім. Се треба зробити не тільки во імя людяности, але й во імя науки, бо з матчиного досвїду я можу багато покористувати ся задля етнографії і лексики“.

Таким чином Дикарїв не давав ще конечної відмови і я сподївав ся, що ся справа якось улаштуєть ся і він перебереть ся до Київа. Але час ішов, минуло майже два місяці, Дикарїв не приїздив і не писав. Тоді я обїзвав ся до його і 15 грудня р. 1894 одержав від його, що до словаря, таку відповідь: „Питаєте, на чім стали мої умови з словарем? Скажу вам по правді, що я не бачу в тих умовах пуття. Ще ранійш я чув, що Кияне люблять генеральствувати, а як я досі листував ся з Вами, то й дослухав ся і додивляв ся: коли-ж ви почнете генеральствувати? Слава Богу, не дїждав ся сього і по всіх ваших листах я бачив товариша вірного, або брата рідного. Не так почала ся у нас справа з „поштивим збором“: тут зараз показали мені права (курсив в оригіналі), але забули, що і в мене є свої права. Можете уявити, яке вражіння повинен був заподїяти такий лист на чоловіка, що ніколи не зрікав ся своїх власних прав! (курсив в оригіналі). Відповідь моя (у Київ) була така: „В листі 30/IX р. 1894 — Ви (автор того листу) іменем шановних товаришів зробили мені такий закид: „Коли голос одного вибрали на увагу, то чомуж голос

¹⁾ Такий песимістичний погляд Дикарева не виправдав ся. Скоро він не поєднав ся в умовах, редаговання словаря було доручено, за якусь там невелику плату, д. Тимченкови і він довів роботу до краю, а редакция «Київ. Старини» почала була, здаєть ся р. 1896, друкувати той словарь і розсилати своїм передплатникам, яко додаток — премію. Надрукувавши 2 чи 3 аркуші редакция, не відаю запевне через що, спинила ся. Чув, ніби-то треба було до того словаря нових поправок і додатків; одначе, кажуть люде, є надія, що словарь вистигне на останній термін Костомаровської премії.

і просьба кількох людей не були вами зауважені? Здасть ся-ж, і ми в поштовому зборі патріотів і стоячи у самої справи, мали право на ваше довіря і ширше порозуміння“. — Очевидно, що у нас є непорозуміння і його треба знищити. Коли я читав листа Н. Н., я думав, що він належить до вашого (словарного) гурту, бо він інколи подавав мені звістки про ваші заходи; я думав, що товариство в даній справі поділило ся на два табори. Але річ не в тім, чи належить Н. Н. до вас, чи ні. Люде в своїх відносинах поводять ся не тільки тими, чи иньшими ідеями, а ще й голосом серця. Куди-ж мене тягне голос серця? Коли я виступив на літературний ґрунт з першим серйозним трудом, я зо страхом сподівав ся, хто і що про мене скаже — з тих, кому я післав „Воронежській Етногр. Сборникъ“. Одні промовчали; (я не писав, що в гурті сіх були члени „поштового збору“ Н. Н. і Н. Н., але вони самі, здорові, про се знають); иньші прислали мені офіціальну подяку, а треті обіруч вхопили ся за мене, як за рідного брата, або вірного товариша і висипали перед мене цілу торбу питань і побажань. Се для канцелярського писаря був час невимовного щастя. З отсих останніх найбільш видають ся дд. Бодуен де Куртене, Г—ко; Б—м і К—ий. Бодуен заслав мені з Дорпату цілий ворох своїх фільольогічних творів; другий ворох після його наказу прислано мені з Варшави, а третій з Казані. Він своїм теплим словом надав мені сьміливости і енергії вести працю далі в початім напрямку. Без сього може-б я загряз був в інтересах канцелярського багнища. І коли я зробив що користного хоч на крихточку задля української науки, за се повинні дякувати і насамперед і на сам кінець професорови Бодуену, з котрим у нас установились зовсім таки братерські відносини. Такі-ж відносини у мене з Н. Н. Не бачивши ніколи ні його, ні Ч—ка, ні Бодуена, я вже з листів їх бачу, що вони невсипучі діячі. Останні звістки з Галичини сьвідчать, що після цензурного лихоліття усі Українці покинули галицьку літературу опріч Н. Н. і Ч—ка. Значить, знов Н. Н. стоїть в мойй уяві яко недосяжний велетень-трудовник; знов я серцем горну ся до його. Що-ж до тих добродіїв, що нічого не відповіли мені, я гадав про них, що вони або байдужі до тієї вітки науки, якій я присьвятив себе, або поводять ся зі мною з погордою, уважаючи мої заходи нікчемними. Може я помиляв ся, але з чого-ж я міг знати, що я помиляю ся? Принаймні сам я, коли бачу, що селянин, чи станичник може бути користним

задля української науки, я липну до його, як . . . до кожуха. Розуміть ся, що тут трапляється багато помилок; трапляється переводити гроші, шукаючи собі співробітників, але я певен, що розумний чоловік не осудить мене за ці помилки. Кажу вам отсе все не для того, щоб кого обвинувачувати, а єдине на те, щоб виправдати себе". — До сієї відповіді додав, що й мати моя не згожується на мій переїзд і на сам кінець постановив ті умови, про які писав вам. Відповіді ще не дістав. Написав і про те, що ваша обіцянка їм, висловловлена д. Л—ві, написати до мене, не була „порожньою обіцянкою". Признаю ся, мене дуже збентежило пророкування про „порожню обіцянку". І на віщо його треба своє хатнє сьміття вистановляти на позорище!... Сижу я тай міркую собі: коли ще не сіло, не пало, дай котови сала, то щож воно буде, коли я переїду до Київа? І тут мені жити не солодко; от і сьогодні з самого ранку мусів утікти з канцелярії — (звістно — хворий), бо сьогодні четвертий день пють з мене кров, і хто-ж не?... Українець, що був колись завзятим радикалом"...

Після невдачі з Київом Дикарів, придавлений умовами Катеринодарського життя, вдавав ся в Одессу до К—а, просячи: чи не можна роздобути йому якої посади. К—в приязно глянув на се діло і писав у Херсон і Єлисаветград; одначе нічого з сього не вийшло... А життє Дикарева йшло на підупад і йшло шпарко; неминуче треба було покинути, як побачимо далі, Кубань з її „корчіями" і Дикарів радо покинув би її і перебрав ся на відповідних умовах де-інде, тільки на Україні, а не на чужину... Поза Україною він не міг жити. От на се довід. Ф. О. Щербина, знаючи який з Дикарева і роботяга і товариш, кликав його секретарем в Уральський стат. комітет, обіцяючи, що небавом платня секретарям буде побільшена на 1500 карб. Дикарів не поїхав. „Я — писав він 22 марта 1896 — зовсім не маю бажання їхати далеко з України, опріч того і досі почуваю на своїй спині, що мене обдурено закликавши сюди". Незгода його їхати ради грошей на чужину — задля такої душі, як Дикарів — річ зовсім натуральна; він не належав до тих „свідомих" синів України, у яких ubi bene ibi patria, тай взагалі він не був грошолюбом і у його, як се знати скрізь з його листів, було високо розвинене почуття не тільки особистої, але і морально-національної гідности і таких же обовязків перед своїм рідним краєм.

III.

Село, де родив ся Митрофан Олексієвич, лежить на пограничній смузі етнографічній українського і великоруського народу. Чистої української мови тут нема і не може бути і се відбило ся скрізь і на мові самого Дикарева. Вже-ж серед людности того кутка, тай і в родині Дикарева ледви чи була не тільки свідомість національна, а хоч би глибоке національне почуття; але річ певна, в родині Митрофана Олексієвича і в його самого був змалку значний прирощений інстинкт національний, так само, як було у його і прирощенне поривання до світла, до знання, до праці; тільки на лихо всі отсі дари природи були зашиті в ту торбу, що сплodiла на Україні загальна темнота, деморалізація і не-своя культура. Треба було ту торбу коли не розв'язати, дак розірвати, щоб випустити з неї зашиті туди духові сили. На жаль, торбу ту на довгий час зміцнила та „сила“, що зоветь ся семінарською наукою і вихованням, а потім той шкідливий задля розвитку української національности, так званий „общерусській“ рух, що запанував був на Україні в 70-их роках нашого віку.

Тільки-ж народня мудрість правду каже, що природу тяжко одмінити. Торба, де були зав'язані прирощені Дикареву почуття і хист, почала дирявіти ще тоді, коли він був у семінарії і виступив з першою своєю літературною працею р. 1875, надрукованою в „Вороніжському Телеграфі“ з назвою „Мандугать“. (Лист 24/VII 1895). Цілком не відаю, що то за праця була.

Пригоди і бідкування, про які говорив я в горі, на довгий час спинили літературну діяльність Дикарева: лишень р. 1887 видає він — і то мабуть видає тільки de facto, а ймення його ледви чи було оголошене — „Памятную Книжку Воронежской губернии на 1887 г.“. Я тієї книжки не бачив і висловлюю лише свої гадки.

На мою думку до статистичних і етнографічних робіт захожував Дикарева трохи і Ф. А. Щербина, а більш за все, як ми вже бачили, відносини до його роботи проф. Бодуена, де-кого з земляків і рецензії російської преси. Роботи його викликали симпатичні рецензії в „Вѣстн. Европы“ (Іюль 1892), „Живій Старині“ (II. 1894); в „Этнограф. Обзорніи“ (N. 2 і 3 р. 1892); в „Русск. Филологич. Вѣстникъ“ (II. 1894), в „Русск. Мысль“, в „Русск. Вѣд.“ і иньш. На праці Дикарева зауважено і загра-

ницею Росії, напр. в „Antropologie“ V. 1894; Rev. des tradit. populaires III. 1894. Окрім того в „Московск. Юрид. Общ.“ В. Н. Григорєв у своєму рефераті дав добру відозву про праці Дикарева. Все отсе не могло не сприяти і не заохотити Дикарева на дальші роботи. Річ усім добре відома, що як ганьба, так і панеґірики не заохочують до праці таких авторів, що й самі спроміжні відрізнити, о скільки справедливі, о скільки ні, ганебні, або панеґіричні відозви критиків. Мої особисті спостереження над людьми, що починали працювати на літературній або науковій ниві, не дають мені ні одного прикладу, щоб ганьба, а ще більш ганьба в лайкою, як се було колись прокинуло ся і у наших критиків, заохотили на дальшу працю хоч одного якого чоловіка. Тимчасом відомі факти, що панеґірики псували людей... Знаю, що безстороння критика не пересипана докірливими або ганебними виразами, або знов славословіями — річ не легка, але знаю й те, що ганьба і невічливі епітети не стають ознакою культурности і самих критиків... На щастє Дикареву не судило ся зазнати ні одної з отих двох критичних крайностей.

Що до праці ради української національної ідеї, так почала ся вона у Дикарева працею над словарем; далі сприяло читання „Зорі“ і де-яких книжечок, що заходили з Галичини, а нарешті більш за все — український театр. Добре-б було, коли-б українські трупи закітили собі отсей певний факт тай в його й поміркували над репертуаром і над такими „песами“ як „Сва-тання на Гончарівці“, „Сорочинський Ярмарок“, „Вій“, „Царицині черевички“ і т. п.

„Року 1886 і 1887 — писав до мене Дикарів 9/21 листопада р. 1894 — приїздив до Воронїжа вперше з своєю трупкою М. Л. Кропивницький: він, дай Боже йому здоровля! розбуркав мене від духового спокою: я взяв ся працювати біля українського словаря, а далі вкинув ся в етнографію і фонетику української мови. Життє моє, за тими-ж самими лихими обставинами, повеселїшало, бо я бачив мету життя свого, побачив ту „суспільну діяльність“, що за часів школи десь ховала ся в далекім тумані; я побачив, що я можу зробити хоч крихту користи для рідної Матери-України, про котру я забув того часу, коли був у школі. Таким чином я уважаю Кропивницького своїм хрещеним батьком і до віку дякувати-му йому за своє духове відродження“.

Одначе ще й після сього довгий час Дикарів не був систематично ознайомлений ні з українським письменством, ні взагалі з українською справою.

IV.

Працювати науково над етнографією не легко було Дикареву, не тому, що він був автодидакт, а тому, що ся праця вимагала чимало книжок і взагалі доброго і певного матеріялу. На се треба було коштів, — а коштів у його було завжді на омаль, ледви на прожиток. Достати книжок із книгарні трудно було і в Вороніжі, а в Катеринодарі стало зовсім неможливим; треба було або позичати з других міст, або купувати. Кілька разів у сій справі вдавав ся він і до мене. Можна-б гадати, що в Катеринодарі єсть добра бібліотека при стат. комітеті і з неї можна-б було брати книжки, але „не раз уже хотіло ся мені — писав небіжчик 15 серпня р. 1895 — користувати ся з комітетської бібліотеки, та секретар відповідав, що вона лежить перекуйовджена в сараї (хліві) і се правда на половину. Отсего літа прохав я рукописів з ботаніки; обіцяно прислати, і от уже більш трох місяців я все жду тієї обіцянки... Учора дістав з Харкова два томи Потебні „Об'ясненіє малорусс. и сродныхъ нар. пѣсенъ“. Тут великий, неспожитий ще матеріял ботанічний. Чи не дістанете мені у Києві „Малорусскія народн. преданія“ і за яку ціну їх можна придбати?“

Збирати матеріяли він їздив інколи сам, але більш того, що розшукував собі по селах кореспондентів — більш того, що за гроші: звістно, інакше і трудно-б було їх придбати. Кореспондентами у його були і попи і учителі і писарі і прості селяне; знати, що у його був добрий хист вибирати собі кореспондентів. Вельми радів він, коли трапляло ся знайти певного кореспондента, або здобути добрий матеріял; зате-ж бентежив ся і журив ся, коли якому кореспондентови не таланило. „Учора (лист 25 X. 1893) з превеликим жалем почув я, що в Вороніжчині в одній духовній сем'ї куди сь згинула дідівська велика і цікава етнографічна збірка. А хіба-ж вона одна згинула? Ще у вересні довідав ся, що один богучарський військовий писарь Українець мав велику етнографічну збірку, але начальство його одібрало ту

збірку і спалило в печі“... „Сьогодні — дайте вашу руку на щастє! — я бажаючи придбати кореспондента, закинув гака і риба добре клює“ (ibidem). — „Бажаючи постановити на певний ґрунт збирання етнографічних матеріялів, я уладнав справу в Півнем: платити-му йому від аркуша. Чоловік він розумний і жвавий і знає, де дістати бажанні відомости. Зараз він списує дитячі ігри, збирає казки і приказки. Коли стане писарем, він мати-ме досить часу і, головна річ, стояти-ме між народом; тоді він перестудіює усю програму; одно лихе — грошей на се не вистачає“ (ibid. 22. III. 96). Додам ще кілька виписок із листів небіжчика, щоб виразнійш показати контингент його кореспондентів, його погляди на них і т. п. „Недавно прислав мені цікаву збірку про україн. життя один піп з Богучарського повіту. Збірка — писана українською мовою. Головний мій кореспондент сидить у Валуїщині: він має покинути службу у волости і присвятити себе самій етнографії, бо я оплачую кожен аркуш, що присилають до мене. Усіх кореспондентів у мене вже шість“ (липень 1893). „Недавно я дістав від кореспондента 60 писаних аркушів, усе казки. Ви не можете уявити собі, як я радю, одержуючи такі річи, а особливо коли в них є що таке з демонології, бо се моя *idée fixe*. Я вже маю оповідання про бісів: польових, болотяних, домових; про бісів-змиїв: летючих, хрещених (чи чули ви, що є і хрещені біси!), про біса — шалапутського бога. Маю безліч оповідань про яретиків і яретиць. Мої кореспонденти — люде неосвічені і через те вони не виходять із народнього світогляду. За кожен аркуш я плачу їм 25 коп.“ (10 IX. 1893). „З Вороніжа мій годованець-семінарист уже зібрав матеріяли з поводу холери і голоду... Прислано ще збірку замовлень, 19 н-рів і ні одно не повторяєть ся в збірках Романова, Чубинського і Майкова. Заголовок такий: „Наставленіє от стрей (страстей) мыра сего Гда (господа) и спаса нашего Иса Хрта“ (3 IX. 1895). „Перед Великоднем новий кореспондент з Богучарського повіту, „западный рядовой“ К—ій прислав докладний і цікавий опис свого дитинного життя, за що я йому добре заплатив“. (26 IV. 1898) „Дістав збірку сороміцьких матеріялів із слободи Попасної... Дістав ріжні матеріяли від батька і сина — Субот; і від нового дописувателя, парубка Ланина. Т—ій обіцяє опис вулиці аркушів на 100. З станиці Павловської заходив козак Малай, щоб дати йому етнографічну програму. К—ій пише про вечерниці і складки в селі Семеновці“.

(9 XII. 1898) „Дістав нових 8 зшитків казок і один про ігри дітей. Се новий дописуватель, школяр 14 літ з церковно-приходської школи Тихон Т—ій. Солдат К—ій невгаваючи вистачає сороміцькі казки і описи вулиць і вечериць“ (23 IV. 1899). Кажу: звісток від кореспондентів йому було ще мало і він часто їздив сам, щоб заповнитись в чому з власного спостереження.

„Мушу їхати в Валуйський повіт збирати етнографічні відомости; але по просьбі Ф. А. Щербини поїду спершу в Острогозьський повіт; він увесь, окріч двох волостей, заселений Українцями; сподіваю ся придбати тут лексичний матеріял, бо я працюю і коло сієї речі“ (лист 30 червня 1892). „Сьогодні я вернув ся з подорожі, їздив на пять день у Голенджик для фільольогічних висків з приводу статі проф. Бодуена „Два вопроса изъ ученія о смягченіи или палятализаціи въ славянскихъ языкахъ“. В сій статі, надрукованій у „Запискахъ Юрьевскаго Университета“ автор висловлює непевність, щоб в українській мові могли відрізнати ся в вислові: ніс = нос і ніс = нёсь, бо він сам не чув сього в народній мові і не диво, бо се трапляеть ся не по всіх українських говорах; я чув лиш у Богучарському повіті. У Голенджику я розпитав бабуси в с. Загрібайловки Богучарського повіту“ (10 IX. 1893).

С. Я. Кониський.

(Конець буде).

Панько Олелькович Куліш.*)

Огляд його діяльності.

Написав

Осип Маковей.

III.

Побут Куліша у Варшаві 1864—1867. — Причини, чому покинув службу у Варшаві. — Служба в Петербурзі 1873—1874.

По упадку „Основи“ і інших розчаруваннях Куліш умовляв ся в Каменецьким що-до видавання нового журналу, але не мав на се грошей. Тому й нарікав 25. серпня 1864: „Ну, а журнал наш іде через пень да в колоду. Чорт мати-ме добра поти, поки все діло не опинить ся в моїх руках, так щоб мені ні на кого не очікувати, ні від кого, ні в чім не бути залежним“. Куліш не мав власних грошей, а земляки хотіли йому тільки позичити. Довгів мав Куліш і так досить, отже не хотів робити нових. Але радо був би спомагав журнал. „Досить того, що не відлучу ся від других і не скажу так, як Костомарів, що готов працювати лише за дорогу плату. Противно, я знижу ціну до 40 і 30 руб. за аркуш, коли тільки не буде кому платити більше. Однак дивно якось жадати, щоби чоловік прийняв ся на себе найтруднішої роботи і притім ще дозволив зануздати себе. Від найтруднішої праці я не ухиляю ся, але тоді вже дайте мені орудувати ділом, так як я гадаю, а не так як другі гадають“¹⁾).

Коли з сего проєкту нічого не вийшло, Куліш написав лист до Миколи Олексієвича Мілютина, котрого знав ще з 50-их років, що готов би взяти ся за учебну службу. Торгував ся з ним якийсь час, бо не хотів прийняти подаваної йому посади молодшого дирек-

*) Гл. Л. Н. Вістник, кн. IX, стор. 145—161.

¹⁾ К. Ст. 1898, III, 136—137.

тора, але вкінці згодився і поїхав у Варшаву. У відомім урядовім атестаті читаємо, що Кулішеви назначили службу при „учредительнім комитеті в Царстві Польскім“ дня 23 грудня 1864; а вже 10 червня 1865 за дуже щирю службу „высочайше повелѣно“: не вважати Кулішеви його провини в Кирило-Методієвім братстві і заслання в Тулу перешкодою до висшої урядничої карієри та признати йому всі иньші права і службові користи, крім ордера сьв. Владимира за вислугу лїт і відзнаки за бездоганну службу“; а 8 грудня 1865 іменовано його урядником „особыхъ порученій V класса“. Дня 28 червня 1866 Куліш вістав „исправляющимъ должность директора духовныхъ дѣлъ“; дня 17 січня 1867 увільнили його з сеї посади і назначили до „учредительного комитета“ з платнею 4500 руб. на рік; звідси увільнили його „по бо-лѣзни“ того-ж року, 30 жовтня¹⁾.

Вже сі урядові дати про урядничу карієру Куліша свідчать, що він мусїв чимсь дуже заслужити ся, коли так авансував. А він і справді взяв ся до служби дуже ревно. Прийшов він у Варшаву тоді, як по польськім повстаню російське правительство загадало подбати ліпше про свої порядки у Польськім Царстві, себ то про „обрусеніє“ і православіє. Ся справа могла бути Кулішеви близька і з боку політичного і особистого о стілько, що тут він мав сам нагоду дати волю своїй і перше незатаюваній неприхильности до Поляків. Він, правда, у сфері історії дивив ся вже на козаків так як дивились Поляки, але при тім думав про Поляків, що вони все ще не позбули ся своїх давніх забогів: напосідати ся на чужі народности і релігію. Так і в листах Куліша з того часу знати два напрями: тут він цікавить ся польськими історичними жере-лами, що подають йому Поляки, а тут в урядовій службі з су-часними Поляками поводить ся як урядник.

Кілька виписок з листів докажуть нам сі спостереження. В ли-стах з 1864 р., в самих початках служби, читаємо: „Польський бунт викликали Польки, і напевно через них проллеть ся ще бо-гато „русской“ і польської крови, тому що вони і далі вихову-ють нове покоління в революційнім дусі. Вся наша надія на по-давленє клерикальної партії, найбільш неморальної і найбільш силь-ної; але треба багато розуму і енергії, щоби підрізати корені ту-тешньому попівству, які воно глибоко пустило в нарід“²⁾. Діло

¹⁾ К. Ст. 1899, III 377 і 378. ²⁾ К. Ст. 1898, III 138.

йшло про католицьку віру й уніятський обряд. Тут Куліш мав уже свій погляд; який — відомо; він уважав єзуїтство і унію нещастем для народу; отже подавлене клерикальної партії не могло бути чимсь дуже противним його пересвідченням.

„Тутешні учені люди показують мені різні прислуги у моїх історичних дослідях, закидують мене дорогоцінними рукописами, полагоджують різні особисті орудки, навіть відгадують мої бажання... Житє в Варшаві для мене таке саме приємне, як за границею. Місяць проминув дуже скоро. Кожний день цікавий чим иньшим: то читаєш оригінальні листи якого-небудь козака XVII столітя, про котрого тільки дещо знав в книжок, то слухаєш оповіданє про тисячу дуже цікавих річий, то робиш дещо таке, що може придати ся до реорганізації місцевого устрою, то сидиш у театрі... Ну, а вам як служить ся? Що словарь? Коли тільки роздобуду гроший, то багато видам своїм старим звичаєм, ні на кого не оглядуючись, а то наші щось люблять довгу пісню. Тут усе сприяє вичученю XVI і XVII столітя“. (Лист до Каменецького з 4 грудня 1864) ¹⁾.

„Працюю дуже багато; але ви знаєте, що при відповідних обставинах житя мені се не трудно. Тому що я від багатьох смертних відріжняю ся бистротою роботи, то в мене є ще час і на пошукування в бібліотеках. Польські вчені зі свого боку подають усякі можливі указки, що значно облегчує історичну працю, або навіть просто одушевляє мене до них — і звідси береть ся те, без чого багато лишалось би незрозумілим і незвісним“. (Лист з 5 січня 1865) ²⁾.

Потім чимраз більше займала Куліша служба і він уже в лютім 1865 хвалив ся перед Каменецьким, що є доконче потрібним тай таким, що його ніхто не заступив би. „Є такі сторони в службі, до котрих я прихилью ся з глибоким співчутєм. Я можу тепер числити на поліпшенє моїх грошевих обставин, але мене більше займає перспектива російських робіт у Царстві Польським“ ³⁾.

Отсі перші листи з Варшави писав Куліш до свого бувшого вірника Каменецького; дальші звістки про побут у Варшаві находимо в Кулішевих листах до Хильчевського. Тут уже, правда, нема звісток про Кулішеві зносини з польськими вченими, — більше як про цілий рік не маємо взагалі ніяких звісток — але за те

¹⁾ Там-же, 139—140. ²⁾ Там-же, 141. ³⁾ Там-же, 143.

читаємо більше про Кулішеву службу. З початку видно ще в тих листах вдоволене зі служби, а там потім чимраз сильніше відзначається знеохота.

Про причини сеї знеохоти сказано таке в житєписі з 1868 року: „Про варшавське житє Куліша порано ще оповідувати. Скажемо одно, що не того сподівався князь Черкаський, що знайшов, зазиваючи Куліша до себе директором духовних справ; не такого-ж директорства допевнявся і Куліш від Черкаського. Не прослужив він із ним і пів року, як уже Куліш писав до Черкаського: що помиливсь Черкаський у йому, що не знайшов у його такої дотепности, якої сподівався; що він, Куліш, директорувати більш не хоче, а шукати-ме собі иньшого місця, не сумнячись у роботі... Отже як заговорив до його Черкаський тими словами, що зве Куліш по своїому „поезією холодного розуму“, знов піднявся він на тяжку роботу, відпочавши. Поїхав Куліш на відпочинок за границю, а Черкаський тимчасом покинувсь. І хоч сі дві людини так на себе не похожі, а нераз згадував Куліш Черкаського і жалкував за ним дуже, бо чарували його в сьому чоловікові великі здібности, велике трудолюбє, сила волі і та поезія холодного розуму, що сам би жадав мати той холодний розум і може-б віддав за те значню частину свого серця“ ¹⁾.

Ті слова з житєписи потверджують нам Кулішеві листи — найлучший доказ, що без відома Куліша ся житєпись не написана. Ще дня 23 липня 1866 писав Куліш Хильчевському: „На твоє прегарне письмо відповідаю кількома словами. Мій час належить кн. Черкаському, а кн. Черкаський ніщо иньше тільки буря діяльности, що й мене потягла у свій кружок. З одушевленєм слухаю сего незвичайного чоловіка. Дуже трудно, тяжко, мучить мене, але се моя сфера! Або пропаду, або зроблюсь лицарем невмиракою“ ²⁾. Се писав Куліш в нецілий місяць потім, як його іменували директором відділу духовних діл. Але в три місяці потім, 11 (23) жовтня 1866, писав він зовсім инакше. Лист сеї починається поезією Пушкіна: „Когда для смертнаго умолкнетъ шумный день“ — а далі сказано: „Така неправильна душа, як у мене, не може бути спокійна. Я наробив багато помилок у житю, багато дурниць, багато нікчемностей (пошлостей). Все те мене мучить — ось і маєш усю історію! Один для мене ратунок — сильна діяль-

¹⁾ Правда, 1868, 336. ²⁾ К. Ст. 1898, 1 86.

ність. Без служби така діяльність у Росії — бодай для мене — не можлива. Ось для чого я служу, та ще й для того, що хочу сплатити довги. Сплативши довги, я може вибу ся із сил і заберу ся у свій хутірський захисток, щоби померти по запорозьки, себто здалека від галасу. Козаки, коли не вмирили на війні, то забирали ся в яку небудь глуху сторону, навіть здалека від родини. Я розумію се почуте і без сумніву сам так учиню. Але поки-що попрацюємо на славу російського імени, котре я люблю, не зважаючи на те, що його що дня неславлять мої земляки“... Далі оповідає Куліш у сім листі, як живе у Варшаві, як кудись подіває гроші, і сам не знає куди, та що в нього добрий апетит, хоч про їду не дбає. „Одна тільки біда, що безрадісно якось буває на світі, дуже безрадісно, — і тут часом, неначе дуже мудрі річи, роблять ся страшні дурниці. Моє жите давно зіпсоване“¹⁾.

Такий самий тон і в листах з 1867 р. „Я і без того роблю багато дурниць, за котрі приходять ся себе самого в душі сварити, як найшідлійшого чоловіка“. — „Довгенько-ж ти мовчав, друже Іване! -- писав Куліш літом 1867 до Хильчевського. — Та в мене не було охоти до листування. Коли не лаяти все навкруги, то нічого й писати, а лайкою що поможеш? Ось тобі й відповідь на твої питання. Скажеш: Якого-ж гаспида сидиш у тій Варшаві? А де-ж мені дітись? На столиці нас не треба, а на Україні дурень на дурневи сидить та дурнем і поганяє. А що вже Київ, то вибачай, чи й є на світі дурніщий город? От хоч би ваші газети, та цур їм! Про таку погань і споминати не стоїть. Університетські паничі, ті, мовляв, професори думають, що обороняють Русь од Ляхви, стелють же дорогу до панування на Україні — іменно тим, що побивають у цвітї народню силу, розлучаючи молодіж із народом. Ніяка сила не обіпреть ся против лядської на Україні, опріч тої, що загаяла колись Ляхів за Вислу. Розумний знає се добре, а дурному ніхто в голову не вложить“²⁾.

Останні слова з сего листу показують нам сі провідні гадки, які Куліш мав підчас своєї служби яко урядник, сказати-б, політичний. Як відомо, його тодішня діяльність вяже ся з діяльністю у Холмщині Т. Лебединцева, котрого листи з тих часів також надрукувала „Кіевская Старина“. Говорячи про сі листи, д. О. К., як очевидець побуту Лебединцева у Львові, замічає, що в них

¹⁾ Там-же, 87 і 88. ²⁾ Там-же, 88 і 89.

нема й сліду якихось справді народно - національних інтересів. Навпаки бачимо, що навіть там, де Черкаський чи щиро чи силою обставин мусів сприяти народно-національним інтересам, там Лебединцев поза плечима Черкаського дбає про чисто урядові інтереси. Лебединцев у своїх листах, хоч вони писані й до брата, не все висловлював щиро. Причина сего — її вказує О. К. зі слів самого Лебединцева і Куліша — обережність, дипломатичність Лебединцева в справі церкви і школи в Холмщині. „Уживанє в холмських народних школах народної мови убили ніхто більш, як українофіли Лебединцев, а переважно Куліш, і вони були задля холмських Українців найбільшими обрусителями. Куліш казав, що треба положити яко мога ширшу межу між Українцями і Поляками, а то — російську мову. Се, думав він, було високо політично. У Лебединцева інстинкти урядника і бажаня прислужити ся властям взяли гору над природними інстинктами Українця“¹⁾. Куліш же, очевидно, бачив, що робить часом дурниці, сам себе сварив за се, але й потішав себе гадкою, що вбиває клина поміж Українців і Поляків. Старанє се видасть ся нам зрозумілим, коли пригадаємо собі, що іменно по польськїм повстаню 1863 р. додано в українськїм руху „польську інтригу“. Куліш, що, можна сказати, перший зорганізував сей українськїй рух по Кримськїй війні, без нїяких „інтриг“ з польського боку — годїж тут ученому Грабовському приписувати якусь спеціальну місію — хотїв очевидно скинути з українського руху підозріння в польськїй інтризі, щоби здобути для нього полекші. О. К. розуміє тепер українсько-польські відносини инакше, як їх розумів у 60-их роках Куліш, і докоряє йому обрусенєм. Протів сего докору нема що й казати, хоч би й як бажало ся боронити Куліша; і сам Куліш бачив, що влє робить; але коли хочемо зрозуміти його, то й находимо тут попри особисті мотиви (потреба зарібку на сплату довгів, розчарованя в попередній діяльності, потреба нової сильної діяльності) також загальні з основною гадкою: сперти польськїй вплив на Україні. Щоб се осягнути, Куліш жертвував Холмщину на поталу обрусеню, щоби між Україною а Польщею була російська межа. Ся Кулішева політика мала, як усяка иньша політика, два кінці; догоджуючи одним, не міг він дого-

¹⁾ Гл. статя О. К. »Цікава сторінка з минулого« в Руслані, 1898 чч. 137—142.

дити другим. А тепер, по літах, як дивити ся на сю справу, то треба тільки жалувати, що кабінетний учений з незвичайно чуткою совістю, що шукав безнастанно правди навіть у минувшині, став політичним діячем — і до своїх усяких розчаровань приазбирав собі ще розчарованя і на сім полі. Врешті иньші мотиви його діяльності в Варшаві зовсім сходили ся з його вже відомими давнійшими поглядами на відносини України до Росії і до Польщі: з його явною прихильністю до Росії і неприхильністю до Польщі, котрій тільки із становища добра маси признавав деякі заслуги. Домішали ся сюди, очевидно, і сучасні обставини після 1863 р. — і так у тодішній Кулішевій діяльності бачимо не якусь примху його неправильної душі: ся діяльність у звязи з попередньою була доволі консеквентна і мала свої мотиви, яких не можна мало-важити. Особливо важний тут мотив, що в Куліша було недовіре до своїх земляків. Звідки воно в нього взяло ся, се ми вже знаємо; тому й не дивно нам, коли читаємо в листі до Хильчевського з 1868 р. „Дуже помиляєш ся, друже Іване, думаючи, що як би я жив у вітчизні, то я міг би мати добрий вплив на моїх земляків: перебравши в житю багато людей, я прийшов до висновку, що моїх земляків, себто інтелігенцію, треба лишити на ласку їх нікчемної долі. Нехай ними займеть ся ще хто небудь иньший, а я маю намір займатися лише своєю особою. „Предметъ достойный!“ як каже бідний Пушкин, котрий... „людей конечно зналъ и вообще ихъ презиралъ, — но правилъ нѣтъ безъ исключеній“ — сказано далі. Є виймки і для мене, але для них нема потреби жити на Україні“¹⁾. Були й Кулішеві земляки винні помилкам Куліша; стративши віру в них, він шукав підпори, де міг. А що найбільше оправдує Куліша: то свідомість того, що робив помилки; звісно, свідомість ся не була рівночасна з помилками; а коли й була, то й тоді вину за помилки треба розложити на ті всі обставини, в які він попав, на ту урядову машину російщя, що в 60-их і 70-их роках російщила Холмщину і навернула її силіміць до православія.

Уже тоді, як Куліш покинув службу у Варшаві, він писав про себе таке: „Що зробило з мене найліпшого поміж урядниками в Варшаві, те саме робить мене найліпшим поміж господарями. Моя заповідь: est modus in rebus. Ні теоретика ні практика мене

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 91.

заманюють. Кожде місце має свої закони до роботи. Поки-що я не помиляю ся“ ¹⁾). В приятельських листах до Хильчевського в 70-их роках Куліш не раз нагадував свою службу в Варшаві: то ставив 1871 р. засаду:

„Sąd nad nami nie dany nikomu,
Chcę mnie sądzić, trzeba być we mnie, nie ze mną“ ²⁾,

чим хотів сказати, як трудно бути справедливим до иньшого чоловіка, — тут завжди треба недовіряти власній думці про когось, треба старати ся зрозуміти його положенє; то говорив таки виразно 1872 р.: „Чи ти думаєш, що моя варшавська служба — то лише гра випадків? Я пізнав людей і обставини і скористав з одних і других. Моральна смерть Мілютина (Куліш мав на думці недугу М—а, через котру той мусів покинути службу) поцувала мені кар'єру; але коли-б мені не опротивили урядники аж до блювоти, то я міг би був лишити ся в 4500 (а в нагородами 5000 р.), доки був би схотів, аж до красних часів. Ні, я мусів розірвати з ними і через стан мого духа, і для ратованя моєї репутації, котру вони хотіли очорнити“ ³⁾).

Ось так судить Куліш сам себе, застерігши ся, що „sąd nad nami nie dany nikomu“, бо він знав себе краще, ніж иньші його знали. Прикрий стан його душі походив від сьвідомости, що став колісцем в обрусительній машині; оправданє, що помагає вбивати клина поміж Україною і Польщею, не давало повного успокоєня; люди вже починали уважати Куліша цілим Москалем, що навіть відрікав ся своєї української діяльности. Таким бодай хотіли його бачити галицькі москвофіли, що 1866 р. звісною заявою в „Слові“ признали себе Росіянами. По сій заяві настала в Галичині поміж Русинами партійна ненависть, з якої користали Поляки. Правительство налякало ся і почало 1867 р. видавати против „Слова“ часопись „Русь“. Редактор „Руси“ Кость Горбаль запевняв Ом. Огоновського 1888 р., що не Поляки давали гроші на сю часопись і що сам Голуховський був їй противний ⁴⁾). Очевидно гроші давало центральне правительство, а Поляки тільки раді були тій часописи зі свого становища. Однак се вистарчало москвофілам бачити в „Руси“ польську інтригу. Куліш, що своєю полі-

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 103. ²⁾ Там-же, 105. ³⁾ Там-же, 111. ⁴⁾ Ист. лит. рускои Ц, 2, ст. 672.

тикою у Варшаві не дав доказу своєї прихильности до Поляків, не був прихильний і „Руси“, про котру її вороги пустили чутку, що її видають Поляки. Тому коли дізнав ся, що „Русь“ друкує ся його правописю, відомою „Кулішівкою“, ужитою вперше в „Запискахъ о Южной Руси“ і в Граматці, та що Поляки уважають сю правопись ознакою розмиру Українців з Росіянами, то й написав у приватнім листі до Я. Головацького, що готов відречи ся своєї правописи, аби тільки вибити Полякам оружје з рук. Але Я. Головацький, котрий ще 1862 р. сам тішив ся з того, що у Львові, „ще не вмерла козацька руська мати“¹⁾, в часі 1864—1867 уже перебув метаморфозу в російськїм напрямі і от він надрукував сей приватний лист Куліша без його дозволу у „Слові“ 1867 ч. 44 п. з. „Отреченіе Кулиша отъ своей правописи“. Правописні лицарі обернули сю справу в користь свою, чи то ніби загально-російську, і скривдили Куліша ще й тим, що попустили дещо в листу, подавали свої додатки і підписали його. Куліш запротестував против такої роботи у „Правді“ (1867, ст. 72); але справу підхопили „Московскія Вѣдомости“ (1867, ч. 107) і знов зі свого становища посудили передовсім „Правду“, що її видають Поляки, що було неправдою, а потім накинули ся й на Куліша, що він тут відрікає ся своєї правописи, а тут її боронить. Притім у статі була мова „про злодійські українофільські прямованя, що бажали розікрасти русскій нарід“. Сї інформації йшли до московських часописий очевидно зі Львова і з Відня, де того-ж року 1867 бувший українофіл Климович почав з иньшими видавати „Славянскую зарю“, в котрій писав статі в роді „Слѣдуетъ ли быть малорусскому вопросу?“ та давав сим способом материял „Московскимъ Вѣдомостямъ“ и „Москвѣ“, котра також напастувала Куліша. Так от Куліш, ворог Поляків, мимо своєї волі опинив ся нараз ніби союзником Поляків, бо й йому і Полякам заляжало на українській справі. Хоч він ту справу розумів без Поляків, перемішали вороги справу „Руси“ (правительственну) і справу польську з українською, втягли неповинного Куліша у галицьке політичне болото — і так він перший став жертвою сеї політики. Що найпоганійше було у сій політиці, то те, що очевидно на донос ворогів українофільства російське правительство стало переловлювати листи галицьких Русинів до Куліша, з котрих довідало

¹⁾ Гл. його лист в „Основі“ 1862, липень, ст. 68—69.

ся про його зносини з Галичанами, і навіть само зажадало від нього, щоб він печатно кинув погорду на Галичан і зрік ся всего того, що перше виявляв у своїх писаннях. Коли-ж би він сего не зробив, то грозили йому, що втратить свою вигідну посаду¹⁾.

Тоді то писав Куліш Хильчевському 22 серпня 1867: „Тут (у Варшаві) ивнша біда: Катков під'ябеджує, а дурники лякають ся мене, мов ті Римляне Югурти, що мовляв, *absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset in incerto habetis*. Що вони мені тут за хлопіт роблять, то цілу книжку написав би, коли-б схотів усе прописувати. Ось прочитай №. 107 „Московських Відомостей“, то побачиш, як на мене дика сила гукає. Відписав я таке Каткову, що мов чемериці понюхає; а як не схоче напечатати (бо чести чорт-ма в його за шеляг), то послав я теж саме Аксакову. Коли-ж і Аксаков почав уже собачими стежками бігати, то теж саме послав у Петербург. Посатаніли всі, чи чорти їх нехай батька знає, — зовсім дурні — мов довбешки! Ти йому образи, а він тобі лубя! Ну, та дарма! Нехай басують: сами себе осоромлять, бо мовляв: брехнею сьвіт пройдеш, тільки назад не вернеш ся“²⁾.

І добре вгадав Куліш: тепер коли вже відома історія московських славянофілів у 60-их роках, коли відома діяльність Лебединцева у Холмщині з його листів і його зносини з галицькими москвофілами, осоромили ся ті всі, що на Куліша були „посатаніли“ 1867 року; остала ся одна правда. Добуваючи оту правду на верх, ми тільки можемо чудувати ся великому глумови долі над Кулішем, що тут сам боронив „руссаго права“ у Польськiм Царстві, а тут — завдяки галицько-московській політиці — опинив ся ніби ворогом сего „руссаго права“. Загнули йому противники із його-ж хворосту карлючку — Куліш любив уживати сю пословицю тай до нього самого її можна приложити.

Протест Куліша против інсинуацій надрукували тільки „Петербурскія, Вѣдомости“, 1867 чч. 250 і 251, але се вже не могло йому багато³⁾. Цікавий його лист з того часу до Хильчевського; зрозуміємо його добре, коли попередю скажемо, що Головацького суспендували з університетської катедри в січні 1867 р.,

¹⁾ Порівнай »Ист. лит. рускои«, том III 1, стор. 114—118.

²⁾ К. Ст. 1898 I, 90. ³⁾ Сей протест у перекладі на українську мову напечатаний у »Правді« 1867, стор. 167—168, 175—176 і 183—184.

почім він в Росії дістав тисячу рублів за помоги і в маю того-ж року був на етнографічній виставі в Москві, на славянськiм з'їзді, представив себе також цареві Олександрови II в Царськiм селі і дістав небавом посаду. Бувший Русин став Росіянином... Приготовляючись до такої кар'єри, він покинув без великого труду свої давні ідеали і між иньшим став ворогом Куліша. От до сего часу й відноситься згаданий лист Куліша¹⁾. У нiм він каже, що в Варшаві деякі люди втопили би його в ложці води; вони дивляться очима Каткова на нього і готові позбавити його шматка хліба. Але хоч би й позбавили, то він не покине своїх пересвідчень. „Хоч би мені впало сто тисяч — і тогдi думка моя не грошима-б водилась, а тобі здається, що я клопочусь про тисячі карбованців. Гай, гай! Давно-б уже тріщала в мене від них скриня, та не гроший чоловік добивається. Нехай так люди про мене думають — воно й гаразд, а тобі не личить... Справді Головацького в вас не розуміють. Колись побачать, що воно є. Затуманено людям очі так, що й ми багацько дечого не добачаєм. Не тільки він напечатав (мова тут очевидно про віби-відреченє Куліша від своєї правописи в „Слові“ 1867), та ще напечатав з лукавої науки, побувавши в Москві. Се діло широке, а не таке, як там у вас міркують. Яка тут гордість, брате! Тут чоловік на силу лише серед ворожого натовпу, а тобі здається, що він панує; а що про дорогу речеш, то був би я падлюка, коли-б з неї звернув, хоч би для одного такого як Аксаков або Катков. Се ти нічого не знаєш, тим раєш мені „уступати другим дорогу“. Ми стоїмо в Термопілах. Проклята мати, що породила такого уступателя! Нехай нас розтопчуть і возвістять мирови, що восторжествували над великим злом: отсе буде наша найкрасна слава, коли не доведеться нам самим розтоптати безголових тих фанатиків, що всім руським миром заколотили і всіми способами добро і правду з людської душі викоренюють. Нічогісенько в вас не тямлять. Сидять у вас люде „во тьмѣ и сѣни смерти“... „Зачѣмъ давать поводъ къ этимъ виходкамъ“? На що серцем і розумом жити? Та теж на світі нема нічого гіршого, як мовчки дивитись на той сором, що ним окрива Катков Руську землю! Коли-б сталась Русь

¹⁾ Сей лист не має дати, але із змісту його видно, що він з 1867 р. К. Ст. 1898, I 146. Пор. Огоновського »Ист. лит. руск.« том III 1, 118.

такою, якою він її малює, то бувби їй капут, бо була-б се брехня від моря до моря і нікчемність від сходу до заходу сонця!“

Отся пригода, що почалась правописною суперечкою, а закінчила ся стратою „шматка хліба“, роз'єднала Куліша з московськими славянофілами, з якими він зійшов ся був у 50-их роках. Результат же його служби в Варшаві був такий: він пізнав нові польські жерела до історії України, сплатив свої довги — а мав він їх кілька тисяч, хоч і йому були винні люде далеко більше ¹⁾, — але притім здобув собі ворогів в людах з партії галицького „Слова“.

Покинувши службу, Куліш їздив 1869 р. весною і в осени в Европу, в осени 1870 знов подорожував, прожив зиму у Венеції, у Відні, був у Галичині і аж весною 1871 р. вернув ся у свій хутір та почав господарювати. За той час від 1868—1871 він напечатав деякі статі у „Правді“ і видав Пятикнижжє, книгу Йова, Псалтир і Четвероевангеліє.

Дома у Мотронівці на хуторі не пожив він довго та спокійно. Один із братів Білозерських, Віктор, помер. Масток Білозерських (тисяча десятин) поділено було поміж чотирох братів і три сестри, з котрих одна була жінкою Куліша неправильно; треба було наново його ділити. З того взяв ся процес, котрий страшенно докучив Кулішеви: він аж у мемуарах списав його на вічну памятку. Хотіло ся йому доконче обезпечити жінці і собі спокійнішу старість і тому хотів просто купити маєтність своєї жінки Мотронівку, щоб тільки мати спокій. ²⁾ Щоби роздобути на се гроші, він знову прийняв службу в Петербурзі в жовтні 1873 р. Йому поручили редакцію „Журнала путей сообщения“. Предмет був для Куліша зовсім новий, але він до року видав один том сего журналу. За той рік він напруцював ся страшенно, бо не тільки сповняв свою урядову службу серед різних нових розчаровань, але ще й написав 1874 якісь сцени п. з. „Хмельницький і Барабаш“, роман „Мар'янін хуторъ“ і почав видавати „Історію возсоединенія Руси“. З кінцем 1874 покинув Куліш свою службу, маючи надію заробити більше пером.

З тих часів ми маємо листи Куліша до Хильчевського. З них поки-що виймаємо тільки дещо для характеристики Куліша підчас

¹⁾ К. Ст. 1899, I 83 і К. Ст. 1898, I 86 і 89. В. Тарновський син дарував Кулішеви його довг, зроблений у В. Тарновського батька. Гл. К. Ст. 1899 I, 89.

²⁾ Пор. листи до Хильчевського в К. Ст. 1898 I, стор. 110 і д.

побуту його на хуторі і в Петербурзі. З нагоди поганого процесу писав він 1874: „Богато може лихий чоловік зробити по своєму в Росії, але не все. Шкода про се й балакати. „Война — по гробъ мой договоръ!“ Се синонім слів: „Горе миѣ, аще не проповѣдую.“ Чи ти хочеш ждати, поки каміне заговорить? Се метафора. Нам треба бути живими, а не від каміня чогось такого ждати.“¹⁾ Відносини поміж Кулішем і Хильчевським (вони були хоч і щирі, але більше фінансової натури) зложили ся так, що Хильчевському здавало ся, мовби Куліш деспотично поводив ся з ним. На дотичний докір відповів Куліш, що не вважає деспотизму абсолютним злом; без него багато в житю просто ніяк не можна зробити. „Такъ тяжкій млатъ, дробя стекло, куєть булатъ.“²⁾ — „Кто тебя, батюшка, обидить? ты самъ всякого обидишь“ — ось мій девіз; а ти лякаєш мене упадком дрантвого дурня (мова про процес), коли я не боюсь і сильних міра сего.“³⁾ Отсей самий воєнний, деспотичний настрій видко і в листах Куліша до Хильчевського, де він сперечає ся з ним і за „Історію возсоединенія Руси,“ але про се ще поговоримо пізнійше.

Тут тільки хотіли ми здати справу зі служби Куліша у Варшаві і в Петербурзі. І сюди і туди їхав він на те, щоб заробити гроші то на сплату довгів то на свій хутір у Мотронівці. Намовляли його, правда, і за першим і за другим разом, щоби служив на Україні, навіть найшли йому якусь службу 1874⁴⁾, але він не мав здавна довіря до земляків, не міг забути розчаровань з причини їх, і тому не хотів служити на Україні. Лихо вийшло з того таке, що він занадто відчужив ся від Українців; уже з ким воював, то не хотів мирити ся. Тимчасом він від 1864—1874 пройшов, сказати б, і російську обрусительну школу, сам навіть був начальником такої школи, і притім на науковім полї, слїдом за Грабовським, зібрав від иньших варшавських Поляків нові польські материяли до історії України, особливо XVI і XVII столїтя. Таким способом відчужене від сучасної України з одного боку, а з другого боку впливи російський і польський — усе-ж те на тлі великих клопотів моральних і материяльних — викликали в Кулішевій душі настрій, у котрім находимо песимізм щодо земляків, надїю тільки на власні сили і з того гордість та деспо-

¹⁾ К. Ст. 1898, I 125. ²⁾ Тамже, 130. ³⁾ Тамже, 127.

⁴⁾ Пор. К. Ст. 1898, I 124 і 126.

тичні інстинкти, бажане сильної діяльності і тому деяку покірливість у службі, більше розвигі теоретичні думки про „русское право“, котрі як продовжене відомих Кулішевих думок про Росию в 50-их років не можуть нам здавати ся чимсь зовсім новим — і притім національні українські думки, критичні що-до історії козаків, а в практиці такі самі, які він мав при видаваню Граматки і Проповідий. Перевагу у тих усіх думках узяли думки історика Куліша і він в усім своїм новим вражінням, зібраним на урядовій службі, перехилив ся на бік урядової Росії у своїй „Исторіи возсоединенія Руси.“ Все те мало свої початки не тільки в 50-их роках, але і в 40-их Кулішевої діяльності.

(Далі буде).

Новини нашої літератури.

(Тарас Бульба, нова перерібка М. П. Старицького).

Афіша віщує, що буде виставлений „Тарас Бульба, пєса, недавно пропущена цензурою; одїж по старим грамотам і рукописям, нові декорації і в пєсї бере участь більше ніж 200 душ“! Ну, та д. Старицькому не новина виставляти ще яскравїйші реклями і, як вони до змісту драми не тичать ся, то полишимо їх на боці.

Всякому цікаво, знаючи Гоголевого Тараса Бульбу і знаючи Ванченкову з нього перерїбку, подивитись, що-то зробив, користуючись таким материялом, д. Старицький, відомий наш перекладчик, в широкому і вузкому зміслі розуміючи се слово.

Перша дія ведеть ся не в хатї, як то зробив Ванченко, а біля хати, що звичайно, далеко зручнїйше. Мати готуєть ся зустрічати своїх синів, ганяє наймичок, з котрих одна, після наказу авторового, дуже вихваляє панича Остапа. Глядачеви ясно, що автор робить усе, що може, аби догодити вибагливій публиці — побільше заплутати між собою зносини дїйових людей. Тут автор, користуючись Гоголем, вставляє в уста матері де-кїлька слів про нашу терпеливу жінку XVII віку, про її вічну муку і таку-ж вічну любов.

— А батько де? — питає мати у наймичок. „Пішов, кажуть вони, на Савур-могилу паничів виглядати“... До чого доводить нерозумне користуванє готовими формулами, готовими фразами! Не кажу вже про те, що у д. Старицького на кожнім кроці, де треба де й не треба, фігурують „сини-соколи“, а не просто „сини“, „вовки - сіроманці“, а не просто „вовки“, „орли - чорнокрильці“ і т. н.; сї дешеві ефекти простимі, за них дешева критика похвалить автора, що він розуміє поклад народньої думи, що пережив епоху козацтва. Ну, а замісь „могила“ казати „Савур-могила“, се вже не

варт би було. Нехай відомо буде д. Старицькому, що не кожному могилу можна назвати Савур-могилою, що Савур-могила, на котрій поліг менчий з трьох братів, утікачів із Азова, знаходиться верстках в 80-ти від Азовського моря, а не серед України, не серед хуторів та сел.

Ось виходить на сцену сам Тарас; надходить старшина (до речі: в трупі д. Старицького артисти, з сьвіду, виходить, самого автора, казали „старшина“) і готується бенкет. Тим часом приходять сини, знайома сцена бійки, дальше гульня, співи хуторян, Товкача осаула, самого Бульби — все се можна писати заплуштивши очі. Не дурно про спосіб писання д. Старицького ось що базікають у нас. Шановний автор садовить в одній кімнаті стільки хористів, уміючих писати, в скількох актах має бути песа, і дає кожному по зшиткови. Кождий зшиток помічений дїєю і в ньому через сторінку або дві написано „пісня“, потім „хор і танці“ і т. д. І от, розсадивши таким робом своїх клеветів, сам поважний драматург ходить по хаті, заложивши руки за чорт зна що, і диктує панам статистам та хористам всі пять актів укупі... Шановні читачі! Не подумайте, що д. Старицький і справді так пише свої песи: се тільки так блягузкають у нас на Україні та читаючи так здається!...

Потім на сцені ніч. Бульба одразу, по уході гостей, робить ся зовсім тверезим; се такий „афронт“, котрий навіть і Запорожцю мабуть не по силі, та й Гоголь каже, що в голові у Тараса ще бродив хміль. Андрій починає розказувати глядачам, чи то пак Остапови, свої події в Києві; Остап не хоче слухати і навіть каже, що наколи-б він, Андрій, йому, Остапови, не був братом, то він, Остап, його, Андрія, бив би... Мати кличе синів до хати, хоче вимити їм голови, називаючи луг „щолоком“ (се в XVII в.); Андрій іде, а Остап, з причини козачого свого духа, відповідає пісенною формулою, де кудрі микють дрібні дощі, а чешуть густі терни. Ой спасибі велике тому, хто сї готові формули вигидав, дай йому Боже здоровля: і ефект є, і знання не треба, і знаючим можна виявитись!...

Приходить Бульба, стелить під боки камінюки і лягає спати „проти козачого сонечка“; сини лягають оддалік... Підіймається задня декорація і в чудовому сяйві бенгальських огнів повстає в далечині якась метушнява, теліпають ся якісь фігури; се сон Андрієви сниться ся. Ах яка гарна песа! З бенгальськими огнями!...

Полежавши трохи, Бульба прокидаєть ся, будить синів, зходять ся товариші, що теж хочуть у Січ мандрувати, мати прощаєть ся з синами. Тут гарну вставку зробив д. Старицький: умовляючи жінку швидше благословити дітей, Бульба пошептом каже їй: „Дивись: вся старшина зійшлась. Не сором своїх дітей перед військом“...

Друга дія — під Дубном. Співи, псевдо-запорозькі розмови, іграшки: все се с'як-так тягнеть ся, довжить дію. Остапа вибирають отаманом, і через се розпочинаєть ся гульня; надходить кобзар з України (у Гоголя козак, що втік від Татар на татарському коню, в татарському убраню) і, перевернувши в думі „Ой зійшла зоря“ Турок на Татар і Почаїв на Січу, розповідає піснею про напад орди (в думі про Почаїв є фраза: „Отець Залізо з келії вийшов“ і т. д. Про якого-ж отця і яку келію може співати кобзар, відносячи думу до Січі?). Потім козаки розходять ся, вартів стають на варту; тут чудове місце, наколи тільки його гарно виконати: в тиші нічній, коли так і здаєть ся, що от-от випливе місяць, заслонений хмарами, зненацька розстилаєть ся голосне, високе: „Варту-уй“! — і довго-довго тягнеть ся в повітрі. Сьому скрикови відповідає другий, третій — і ген-ген поніс ся голосний запорозький гук і замер десь в далечині... Так і повіє нашою старою запорозькою Україною, нічу тихою місячною; наче чуєш, як шелесне иноді вітерець верхівями дерев і як він сколихне комиші, що ростуть над Дніпром... Але се чудове місце не робить свого вражіння, бо д. Старицькому навіщось захотілось попусувати все і він уміючи се, зробив: вставив грубо-водевільну сцену між двома жидами. Не скоро ще наші українські (розумію російських Українців) письменники, наколи не з'явить ся якогось сьвіжого нового впливу, не скоро, кажу, відсахнуть ся вони від своїх майданових сцен з жидами, котрих малюють завжді однаковими рисами, від сих до діла і не до діла вставлених пісень і танців, від сього напрямку своїх невдатних базарних жартів à la „хохолдурак“. От і тут: навіщо було так псувати все чудове вражінне вставкою огидливої сцени двох жидів, котрі своїми кривляннями і корчами доводять до ревіня сьміх галерії? Се показує лише в д. Старицькому недобір естетичного почуття і брак взагалі почуття міри; д. Старицький не Шекспір, і сцена з жидами, се не сцена Гамлета з могильщиком...

Далі, звичайно, мисли Андрія, Татарка, ваганє, „йти чи не йти“ і — зрада. Дивуємо ся, як се автор обмежив ся лише ляконічним; „Йти чи не йти? Е — що буде, то буде“! Йому саме тут написати-б страшений монолог в дві сторінки завбільшки.

Потім звичайна сцена в палаті дубенського воеводи, сцена спокуси і вкінці гарний момент. Андрій зрік ся вже всього: віри, батька, родини, братів, але коли приходить черга змінити козацьку праддівську шаблю на лядський меч, нараз якийсь немов жах обіймає Андрія. Але панночка, малюючи йому весіле через кілька годин, вириває у нього фразу: „Сам сатана не пригадає такої спокуси“! — і козак, скрикнувши: „Так до пекла! все до пекла!“ зриває з себе чесну шаблю, міняючи її на брехливий лядський меч. Естетика, що перейшла в запалену страсть, побідила.... Андрій — се людяність, досить скоро на великі видні жертви та иноді нездібна зректись дрібниць, маловажних звичаїв...

Але трошки дивно, як се польський магнат, до дочки котрого лицялись що найлучші лицарі Річи Посполитої, так скоро, без найменшого ваганя згодив ся на шлюб своєї одиначки з якимсь козаком пройдиєвітом. Правда, на се можуть сказати, що тут дяка, радість спасеня від голодної смерти і т. и. Ну, і нехай собі говорять: зарані згожуюсь...

Вбігає один з офіцирів і приносить радісну вістку: підмога недалеко. Треба ударити на ворогів з переду, а підмога наскочить з заду. Воевода назначає Андрія полковником і оповіщає пана офіцира про весіле, що має відбутись сьогодні, а пан офіцир хапаєть ся за груди: виходить, він кохав воеводівну... Йй-Богу, д. Старицькому сором вивести на сцену особу, котра ніког не кохала-б...

В початку слідуєчої дії „кошовий“ Тарас Бульба лає козаків за те, що вони впились і проспали переяславський курінь. Йому відповідає Кукубенко, що козаків ні за віщо дорікати, бо війни не було, стояли вони без діла, посту християнського не держали — не дивно, що й упеш ся. Потім козаки радять ся, чи йти за Татарами, чи зоставатись тут; Шило каже про військову скарбницю, що попала тепер до Татар; завзятий Кукубенко про братів-товаришів, що сидять у неволі дубенській. Тут влять дуже гарний момент: Шило і Кукубенко згодились, що і там товариші і тут товариші, і туди треба козацької сили і сюди. Кожний з них міг сказати, що робити далі, але вони обидва звертають ся до кошового, промовляючи: „А що ти скажеш, батьку?“... От тут-то і по-

чинає балакати українець; от тут-то, розглажуючи вуса, передчуваючи задоволене слухачів, і промовляє він свою „першу річ“, „другу річ“ і „третю річ“... Але д. Старицький невільно утворив се місце: йому просто нікому було доручити річ Бовдюгову, як не Тарасови.

Бульба радить сьогодні-ж узяти Дубно, а завтра іти в погоню за Татарами. Виходить, що козаки повною силою, не ділячись вийшли на бійку з Ляхами, але їх побили потомлені, попухлі з голодівки жовніри, у купі з де-кількома сотнями допомоги. Далі Тарас застає ся сам на сцені і гадає про будуче бойовище, про те, де міг дітись Андрій, і від жида Янкеля довідуєть ся усїєї правди. Тут гарний, повний злібної сили монольоґ Тараса; сей монольоґ, не дивлячись на свою довжину, до місця тут, бо зараз грає ролю перше вражїне, новина вісти; та і монольоґ виконаний гарно, нема зайвого метикування драматурґового.

Зараз же розпочинаєть ся і баталїя. Далі все йде звичайно, бючи на ефект маси; такі річи, знано, можуть зробити вражїне лише при дуже гарній постанові. Тут дяка д. Старицькому, що він не викинув сцени, де Остап, відбиваючись від гибелі наслідуючих Ляхів, чує повне розпачу, болю батькове: „Остапе, Остапе! Не давайсь, Остапе!“ Але набігає десяток-другий ворогів, валять в ніг старого козака і з стогоном усе кричить він „Остапе, Остапе“... Се дуже, дуже чудове місце, і легко собі уявити, яке надзвичайне вражїне повинно робити воно на сцені.

Хата Янкеля. Знов жидівське кривляне і знов регіт ґалерїї. Пяничка, жовнір польський каже, що за голову Тараса даєть ся нагороди 2.000 дукатів. Жовнір виходить, і Янкель марить, що зробив би він за сї дві тисячі дукатів. Тут приходить сам Бульба, котрого хтось-то, впять якийсь жидок, привіз під цеглами в місто. Янкелева жінка спокушує свого чоловіка заробити 2.000, але коли Бульба дає за свою голову значно більше, дієть ся впять рахована на ґалерїю сцена жидівської захланности. Тут починаєть ся Тарасова балаканина.

Страшенні монольоґи так і сиплять ся з уст старого козака; він усе віддає жидам за спасене Остапа, пориваєть ся жидам руки цілувати (sic?), рабом (sic?) жидівським стати!... І тут уже глядач не пізнає в сьому занадто балакучому льві, що „рыкай“, наводить жах на красну половину чоловічого роду, не пізнає відомого козака Тараса Бульби, дійстне порождение свого віку,

своїї епохи. „Послушай: ври да знай же м'ру“, хочеть ся сказати... Се теж недобір естетичної міри, недобір вірности духу епохи, духу козацтва, духу самого Гоголевого Тараса Бульби; тут в усій красі з'явив ся Старицький-артист, котрий пише драми тим, що добре знає сцену, між тим, як драму писати можна, знаючи добре жите. Сценічність пєси, се достоїнство задля артиста, а не глядача, котрий потребує правди як житевої, як побутової, так і естетичної. А робити з козака-спартанця мьєлодраматичного героя, з його ляконічної розмови розведений на безліч сторін монольоґ, з його мовчазної, кріпкої журби рев розлючених звівірів — се може лише той, задля кого існує сцена як заробіток, а не як школа, як храм штуки, як заклад будучого розвою України!...

Остання дія ведеть ся серед майдану, на карному місці; обіч вязниця. Тут усе ведеть ся по Гоголю (тільки різник чомусь був виведений справдешнім „кацапом“ з широченною рижою бородою, в сорочці і т. и.) до тієї пори, поки Товкач не уводить Тараса, маючи щось зробити задля спасеня Остапа. Під згуки барабанів виводять козаків, в переді Остап; він промовляє героїчний монольоґ, Бульба з товпи додає духу своєму єдиному синові, кажучи: „Добре, сину, добре“. Потім козаки, ідучи на казнь, починають співати; се дуже гарно зроблено, але автор примушує козаків, що жили в епоху Гуні, Острияниці, чи то перед 30-ми роками XVII віку, співати „Гей не дивуйтесь, добрії люде“, себто пісню часів Хмельнищини.

Починаєть ся катуванє. На повний нелюдської муки скрик Остапа „Чи чуєш, батьку“? Тарас з товпи, мов з могили, промовляє: „Чую“ — і се при гарнім виконаню повинно бути дуже гарним натуральним ефектом. Нагло роздаєть ся скрик — то козаки запалили місто і, користуючись з замішки, що через се скоїлась, визволяють Остапа. Але Ляхи схаменулись і, впіймавши батька замісь сина, привязують старого героя до того-ж стовпа, де ранійше був привязаний Остап, і спалюють.

Взагалі перерібка далеко краща, нїж ранішня недотєпа Ванченкова; більше збережено Гоголя, а се велике достоїнство; додано подекуди гарні деталі, і аж доти, доки не з'явить ся другий Гоголь переробляти Тараса Бульбу задля сцени, — теперішній Тарас ставитиметь ся і робитимє своє діло. Тільки сей Бульба — дуже балакучий.

Ф. І—а.

Друга руська артистична вистава у Львові.

2 (15) вересня отворено у Львові в Народнім Домі сполучену виставу фантів для льотерії на користь дяків, і предметів штуки — роботи руських артистів. Справа дяківської льотерії, головно пропагована послом о. Тавячкєвичом, тягнеть ся досить давно, більше як два роки; сама вистава також була завчасу заповіджена. В остатній хвилі прилучило до неї Товариство для руської штуки, що також займало ся дяківською льотерією, виставу малярську, і таким чином при нагоді дяківської вистави ми несподівано дістали другу руську артистичну виставу, два роки по першій (в осени 1898 р.). Я оглядав її 5 (18), три дні по отвореню, в товаристві иньших Русинів, і хочу поділити ся своїми вражіннями.

Вони не були веселі. Коли я й иньші, інтересовані розвоєм руської штуки, оглядали першу виставу, споряджену при завязанню Товариства для розвою руської штуки, вона будила не дуже рожеві, але завсїди приємні надії. То була вистава, на борзї, на першій поклик зложена, як доказ, що на Руси єсть якась штука, єсть щось розвивати, і вистава дійсно переконувала в тім. У двох маленьких покоях Руського Сокола тоді згромаджено було без розбору все, що можна було на швидку руку зібрати. Переважала партацька, реміснича робота, але було кільканадцять справді артистичних робіт, на котрих відпочивало око. Не було можна там зловити чогось суцільного, якоїсь „руської штуки“, але видно було кількох малярів-артистів, з зазначеною індивідуальністю, з змаганнями до розвязання артистичних проблем. Дивлячи ся на їх образи, думало ся, що от нове товариство постягає й решту тих малярів-Русинів, на виставі не заступлених (таких було більше як заступлених), в їх спільности поможе їм зійти на національний ґрунт,

сотворити справді народню штуку, котрої ми ще не маємо, підтримає молодші сили й не дасть їм тонути в шабьоновій ремісничості й т. и. По двох літах я йшов перевірити на новій виставі, о скільки справилися мої тодішні надії, й переконав ся — що вони не справилися зовсім.

В великій сали Народного Дома суміш розміщені предмети дяківської льотерії й образи артистичної вистави. Дяківська вистава видала слабо. Очевидно не вважаючи на всі заходи її організаторів, не удало ся заінтересувати руську суспільність дяківською справою. Предмети, з нечисленими виїмками, не мають ані артистичної, ані етнографічної вартости, ані удало ся, як хотів о. Таячкєвич, дати ними образ руського промислу. Се фантова мішанина без всякої фізиономії. Артистична частина вистави також має характер випадкової збиранини на швидку руку, що трапило ся. З учасників попередньої вистави декотрих уже не знаходимо. Натомість виставлено образи малярів не-членів Товариства, що сю виставу споряджало. Деякі образи, як я чув, виставлено навіть без відомости їх авторів.

З учасників першої вистави д. Панкєвич виставив чимало робіт, але переважно — се шкїци й студії; кілька незлих краєвидиків, рисунків пером; сецесїонїстичний образок — „Іванівська мушка“ (виконаннє його минї здало ся не конче щасливим); досить оригінальна студія: голова Христа. Взагалї одначе виставлені ним роботи дають далеко менше, нїж попереднього разу: артист був зайнятий иньшими справами й не мав часу для свободної артистичної творчости. Другий учасник першої вистави — д. Устїянович, пригадав себе своїм будь що будь інтересним Мойсєєм, виставленим колись у Відні. Образів д. Труша не бачили ми зовсім; скільки знаю, він розійшов ся з Товариством, хоч був одним із директорів при його заснованню, й се було мабуть причиною, що впорядчики вистави не постарали ся стягнути його образів. Д. Скруток, що на попередній виставі показав кілька цікавих студий, на сїй виступив тільки неінтересним, досить шабьоновим іконостасом; невже іще оден артист зійшов на ремісника церковного малярства?

Д. Івасюк із Чернівців був заступлений (як я чув — без своєї відомости) двома образами — давнїйшим своїм „Хмельницьким під Зборовом“, що невідмінно фігурує на всіх львівських виставах, і новїйшим — портретом Ю. Романчука.

Інтересні шкіци — голови д. Куриласа й Новаковського вихованця краківської Академії, й Монастирського — маляря ближче мені невідомого. Декотрі з них — напр. голова „учителя“ (п. Новаковського), Гуцула й хлопця з вужем (не докінчена, п. Куриласа) звернули-б на себе увагу й на більшій виставі. Натомість церковні образи того-ж д. Куриласа нічим особливим не визначають ся.

Д. Копистинський, оден із старших і популярніших галицьких церковних малярів, виставив кілька образів сьвітських не безінтересних. Незвичайна прикмета його образів — їх дивна архаїчність: дивлячи ся на декотрі, ледво віриш, що маєш перед собою не твори XVIII в. Найбільш цікавими здали ся мині — портрет якогось каноніка, з старанно виробленим лицем, але без тулова, як на старих українських портретах, і пара голов — Гуцул і Гуцулка.

Молодий маляр-ділетант Турбацький виставив кільканадцять образів — переважно „фушерки“. В декотрих видно одначе і деякі здібности; хто зна, чи автор їх, як би попрацював над собою, не допровадив би до чого. А так може скапарити ся без останку.

Окрім малярства репрезентована була різьба по дереву, але більш ремісничого характеру. Кілька іконостасів, шабльононих, важких, обрахованих очевидно більше на дешеву ціну, як на артистичні вимоги, кілька фігур без артистичної вартости.

Взагалі, повторяю, вистава робить не веселе вражіння припадковістю, хаотичністю, але є й на ній інтересні річи, і я щиро раджу кожному інтересованому свійським культурним житєм Русинів, що не бачив її ще, скористати з останків часу і подивити ся на неї (вистава буде трівати до 10 жовтня н. ст.).

А тепер попробую зсумувати свої вражіння, вражіння не фаховця, а просто інтересованого культурним розвитком свого народу Українця.

Насамперед мушу сконстатувати, що діяльність на полі плястичних штук у нас, взагалі беручи, ще не визволила ся з під кормиги рутенства, що́ для нашої літератури й науки стало вже *tempri passati*, — вона ще не вийшла на рівень сучасних сьвітових вимог, не потягнула виразної границі між артизмом і ремеслом, між свобідною творчістю й капарством „для своїх“, по принципу: „для хахлів і такий бог уйде“. Тим часом елементи для визволення єсть. Єсть талановиті малярі, ще не знищені ремісничим

зманерованим шаблоном, єсть змагання до свободної творчости, до самостійних відповідей на питання життя й штуки. Немає ще руської штуки, але єсть руські артисти. Се мусів признати кождий, оглядаючи першу і навіть другу виставу, і те що появляло ся поза сими виставами, як напр. торічна колекція образів Труша на польській виставі, що знайшла досить високу оцінку й серед неласкавих на всяке признання наших „побратимів“. Єсть елементи, треба би тільки помогти їм зібратися, зложити ся в одну цілість, аби вони *viribus unitis* могли йти — одні свідомо, другі — хоч би й за приводом — до одної мети — витворення живійшого артистичного руху, і в результаті його — українсько-руської національної штуки.

Товариство для розвою штуки не справдило надій, які на нього покладано; нинішня вистава не лишає місця для ніяких ілюзій на сій точці. Хоч своєю метою ставило воно розвій руської штуки, але не потрапило удержати ся на артистичнім рівни, не потрапило скупити коло себе артистів руських і зійшло властиво на товариство-спілку для артистичного промислу, малярсько-різьбарського церковного промислу. Яко такому, я вичу йому всякого усьпіху, і воно має всяке право на увагу й попертє нашої суспільности, але з артистичного погляду на нього ані якихось надій покладати, ані якихось вимог ставляти не можна. Отже для нашої штуки треба видумати щось иньше.

Коли на разі не було-б у нас спромоги, та навіть і потреби — говорити про організацію якихось сильніших артистичних інституцій, то вистало-б на початок, на мій погляд, з'організувати по людськи періодичні вистави руських артистів. Не конче на се треба-б зараз осібно Товариства (ми й без того їх маємо за багато), вистав би й простий комітет. Він мав би на меті організувати по можности що року виставу. До участі в них він мусів би постарати ся притягнути по можности всіх артистів-Русинів з усіх Русей, скільки їх єсть, не виключаючи Угорської і Американської, як би там з'явили ся якісь артисти. Кажу з притиском — артистів, бо на вистави образи мусіла-б приймати якась југу, як найтолерантніjšа на всякі напрями й передчутя в штуці, але завсїгди вимагаючи від праці артизма. При сій умові і для молодих артистів було-б заохотою, коли їх образи приймуть на виставу, і для старших та ремонованих було-б інтересно давати на виставу свої образи, знаючи, що вони там опинять ся в відповіднім, артистичнім оточенню.

Окрім того заохотою мусіло-б бути закупо образів. Виставовий комітет мусів би взяти на себе посередництво в продажі образів з вистави. Хоч які ми голі, а всеж таки є у нас і заможнійші Товариства, й касина, клуби й т. и., що могли-б (і повинні-б) для підтримання народньої штуки й для окраси своїх льокалів закупити бодай раз на кілька років оден образ; єсть і заможнійші люде в краю, а ще більше — по за краєм, з котрими мусів би комітет увійти в зносини й промовити їм до того морального обовязку. Добре з'організована продажа (прецінь думаю, що на якусь 1.000—2.000 злр. нас стало-б що вистави?) була-б сильною атракційною силою для малярів до вистав, а при тім попит на теми свійські, національні міг би і у наших артистів ослабити їх теперішню безгрунтовність (що в значній мірі залежить від браку якоїсь свійської малярської школи) та зацепити більше заінтересовання до тем своєнародніх, національних.

Такі мої гадки. В деталі не вхожу. Головне, аби знайшли ся охочі до того люде, а властиво, як поучує досвід нашої суспільної роботи, — кількох людей, що згодили ся-б між собою на основні принципи роботи та мали добру волю, енергію та трохи суспільного, громадського інстинкту. Решта — „приложить ся“.

А попрацювати є над чим, варто роботи.

7 (20) IX. 1900.

М. Трушевський.

Хроніка і бібліографія.

I. Літературні вісті і уваги.

Сучасня народня творчість. »Умирає творчість українського люду... гинуть поетичні твори народнього духа... і не дають на своє місце нічого... не раз трапляється почувти не тільки в суспільстві, але і в літературі. Чи справедливо се? чи єсть фактичні докази такого сумного стану поетичної творчости нашого люду? Ні, се несправедливо. Творчість не вгасла, тільки прибралась у иньші форми, більш відповідні духови часу, практичним вимогам сучасного життя. Загляньмо в етнографічні збірки, записи останніх часів — там побачимо цілий цикл пісень заводських, фабричних, там знайдемо відгук на кожне явище сучасного культурного життя, яке більш менш тісно сполучило ся з життям народнім. Ми не сперечаємось, що квалітативно ся поетична творчість значно нижча від поезий попередніх часів, навіть від сучасної лірики. Але хіба тільки в українськім життю в наш практичний вік признано підпад справжньої поетичної творчости?

Як ми вище згадали, кожне більш значне явище, що входить у життя народне яко новий чинник, викликає в душі народнім реакцію в поетичній формі. Ми маємо фактичний материял на доказ сеї тези. В маєвій книжці «Літературно-Наукового Вістника» була поміщена цікава стаття М. Р—ва «Хліборобські спілки М. Левитського», автор якої між иньшим (на стор. 75) каже: »По скільки сей рух зачіпив народні думки і одгукнув ся в його свідомости, можна собі довести, що про д. Левитського і про спілковий рух уже складено народні пісні«, і далі

подає уривок (4 стрічки) з поезії мешканця с. Казарина. От про се визначне явище ми й маємо фактичні дані, що свідчать про реагуванє народнього духа на нього. Перш за все місцевий люд зазначив істоту і значінє спілкового руху новими приказками, прислів'ями та жартівливими примівками-байками, яких раніш не було, хоч би напр.: »Де робить артіль (спілка), там сам Бог помагає«, »Артіль так робить, як маків цвіт цвіте«, — поетична характеристика спілкового хазяйства. Далі, жартовливо оповідають, що один із спільників не пізнав своєї корови, бо вона почала давати далеко більше молока, як раніш. Другий, добре під чаркою, опинившись на своїм полі, не міг звідти виплутатись, — усе падав і кричав: »Хто се тут навмисне кілків настромляв?« а кілки єї були не що иньше, як звичайні добрі буряки. Третій, теж не добре тверезий, думав на кормові гарбузи (пудів у 2—3), що се телята: »Що се, — кричить, — на полі? Телята навкруги... Господи, куди не глянеш, — усе телята... Навожденне!« А то розповідають, що одна жінка заблудилась на базарі, в натовпі. Чоловік її бігає та шукає »Де жінка?« »Та вона у кавун Левитського залізла«, — одказують селяне. Але найбільш цікаво буде бачити, як висловилась народня думка про хліборобські спілки в віршованій формі. Вірші ми маємо 3, — здасть ся трьох авторів; одна написана мешканцем с. Казарні (Херсон. губ.) селянином Іваном Прихожим, (він же й Литвиненко), одна селянином Кушніренком, а одна — не

відомо нам, ким. Подасмо всі три в цілості.

**На роковини засновання спілки
в селі Козарні 9 мая 1898 р.**

Артіль наша невелика,
Артіль незавидна,
Ще не встигла розбогатіть,
Не зовсім-то й бідна.
Раньше було — як ми знасм,
Терпим недостатки,
Тепер маєм склад артільний
Дома в своїй хатці.
Кодись у нас у Козарні
Жиди наживались,
А тепер Жиди ті самі
Штанів позбувались.
Бо то раньше вражі Жиди
Брали верх над нами,
А тепер вже їхнє право
Стало вверх ногами.
Не було-б того ніколи,
Як би не начальство
Те, що вивело із моди
Все жидівське чванство.
Над сим більше потрудив ся
Добрий пан мужицький,
Той що встроїв скрізь артелі —
Микола Левицький.
За те йому всеого в світі
Пошли Боже з неба,
Що він дас на всю артіль
Чого тільки треба.
Не зосталось більш нічого
Тим Жидам робити,
Як брать косу, та йти в росу
З нами в ряд косити.
А то було-б іще лучче,
Як би хліб збувати
Так, щоб Жидам не вдало ся
Людей надувати.
То ми дружно, всі артілю
Твердо будем знати,
Свого пана Левицького
Добрим називати.
Бо то пан він дуже добрий,
Вірний наш ходатай,
Повіренний і присяжний,
За всіх оправдатай.
За те йому всі артільно
Дякувати будем,
Що він зробив нам порядок,
По вік не забудем.

Підписано »сочинитель — крестянин
с. Козарні Іван Прихожий, — він же
Литвиненко. 23 цвітня 1898 р. С. Ко-
зарня«.

Друга вірна — Кушніренка — зо-
всім гарна. Досить мальовничо розпо-
ві-

дає дочці своїй з'убожіла жінка про гірке
своє житє з мужем паницею.

Шановному М. В. Л

Б і л и ц я.

»Світи-но, дочко, каганця,
Галушечки на стіл давай,
Поклич з надвору панотця —
Хутенько їсти йде нехай,
Та будем спатоньки лягати, —
Напрацювалає я за день.
Старенька стала твоя мати,
Зморилась, серденько, у пень.«
»На дворі таточка немає:
Кудись пішли ще о південь« —
Катруся неній одвічас.
»Отто з Петром в шинку гуляє!
Осе нещасна моя доле!
За віщо Біг мене кара?
Против останнє в світі поле!«
З плачем промовила стара.
»Який хазяїн був допіру!
На два плуги худоби мав,
Овець була чимала сила,
Стіжків пшениці — тік тріщав...
Млинок, олійницю, машину
Спустив не більше, як за рік;
Воли, гулящую скотину,
Против, паниця, уторік.
Коді-б пристав був до артілі,
Як пан Левицький закликав,
Чужої-б ниви не робили,
Хазийство й хлібець досі-б мав.
Так деж? Він дука, має змогу
Себе від лиха боронить,
Йому простору тра дорогу,
А не на вбожество робить.
Тепер з дочкою що заробим,
То тільки те у нас і є, —
В одній сорочці місяць ходим...
Ой, лихо, лишечко мос!«
Коді щось стукнуло на дворі.
Стара до Катрі: »Відчини!«
Утерла сльози — нема волі:
Побачить — Боже борони!

Третя вірна, теж досить сильна, не-
відомого автора (може тогож таки Кушні-
ренка), — також посьвята д. Левитському:

Зняв ся орел і в повітрі
Розпустив крилята,
Та й подав ся захищати
Слабенького брата,
Щоб не згинули на волі
Без хліба й худоби,
Щоб не знали лихой долі
Темні хлібороби.
Хай пошле Вам Милосердний

До схочу прожити!
 Вас кохають, поважають
 України діти.
 Жадаю Вам сто літ прожити,
 Безліч артілів наплодити,
 Не знати лиха, не хоріти,
 Нашадків вдячність заробити!

Єсть у нас ще одна вірша тогож таки Івана Прихожого (Литвиненка) — сатира на легковірних селян, що спродали все своє майно і перебрались у Тобол, у далеку Сибір, не вважаючи на те, що їх одмовляв самовидець тих місцевостей. Скінчилось на тому, що переселенці через якийсь час повернулись, з певним досвідом:

»Лучче дома нам служить,
 Ніж в Тоболі всім тужить«.

В. Д—кий.

Українсько-руська титулятура. В останній книжці берлінського »Archiv für slavische Philologie« в критичній замітці проф. Брікнера про видання Наук. Тов. ім. Шевченка (про неї говорено у нас у »Хроніці« кн. VІІ) порушено справу укр.-руської титулятури. Високо цінячи всякі уваги шановного професора ми дозволимо собі подати деякі причинки до пояснення спеціально сеї одної. Згадавши про очищуване укр. літературної мови від русизмів і польонізмів проф. Брікнер остерігає, щоб се не рибило ся занадто покvapно і щоб не викидати »altes Sprachgut, welches Kiev und Halicz ebenso wie Moskau beanspruchen« і не заступати тих старих добрих слів новими польонізмами або неологізмами. »Певно — говорить проф. Брікнер — що наслідком многовікового розвою польонізми сильно вкорінили ся в малорущині, але я не розумію, чому від кількох літ кинено анатему прим. на слово »господин« і замість того вживає ся навіть не »пан«, а »добродій«. »Добродій«, сеж останок пагріярхально-невільницьких відносин; ми не терпимо його навіть у польщині (хвиба в товаристві стріпатих вуєів); відкиж Малорусам прийшло в голову замінити старе »господин« »добродієм«? Насьміхн А. Петрушевича на »добродійканіє« справді не безосновні; від колиж то »господин«, »вещ« і т. п. зробили ся спеціально великоруськими, те старе наслідє неподільної церковно-славянської мови?« (Archiv f. sl. Ph. т. XXII, стор. 292). Скажемо на се поперед усього, що коли укр.-руські писателі не вживають таких слів, як »господин«,

»вещ« і т. п., то не для того, немов би вважали їх російськими, а для того, бо вони не заховали ся ніде в устах укр. народа. Слово »господин« уживало ся і вживає ся доси одною частиною галицько-руської інтелігенції, але власне ся титулятура у нас нова; її почали заводити в 50-их роках під впливом звіної »Погодинської кольонії« і того сангвінічного настрою, з яким по свідощтву Громеки львівські русофіли в ту пору з гори Високого Замка день у день виглядали наближення російських козаків. Той же Громека (Съверная Пчела 1853 р.) по-свідчує, що коли заговорив до такого патріота по російськи, сеї тільки й умів йому сказати »О господине мой«, а далі пішов плести щось таке по церковно-польсько-руському, чого Громека й зовсім не второпав. З того часу походить і отсей анекдот. До сільського священника, що привик був з селянами говорити по »хлопсько-руськи«, а в своїй сім'ї по польськи, приїздять три алюмни і ведуть розмову новим, »висшим« язиком, що хвиля обертаючи ся один до одного і до господаря з титулом »господине«. Панотець слухав, слухав, а далі побіг до кухні і веде відтам стару бабу-кухарку, яку селяне звичайно називають господинею, та говорить: »Та ходи сюди, господине, сі панове чоґось тебе потребують, раз у раз про тебе згадують«. Ще в початку 60-их років против сеї титулятури яко »московської« протестував у віршовній епістолії »До друга мого« О. Денищак, зовсім не українофіл, але чоловік близький до народа. Подаю тут уступ сеї епістолії із його автографу, що находить ся в моїх руках. Остерігаючи перед нерозумним запозичуванем автор вірші так пише (друкуємо його правописом):

Але въ живѣ очи брати
 И казати: се мое,
 Сусѣднимъ ся величати,
 Се за надто, ажень пфе.
 Тысь назвавъ мя Господишевъ,
 Маю листъ, рука твоя!
 Я до тебе: »Панцю милій«,
 А ти мнѣ, що я »она«.
 Знова надписъ я читаю:
 Листъ до мене, ѳдкижъ е?
 Изъ Якуцка? си думаю...

— — — — —
 Ктo видавъ московскі, сербскі
 Слова, словъ церковній складъ
 Бесѣдовъ питомовъ звати,
 Весьо змѣсивше тай не в ладъ?
 Сербъ читає и здумѣв ся:

Що за диво? дива крамь!
 А Москаль перекрестив ся —
 Така смьшь и складь словамъ.
 Якъ бы вѣсь ся поскладали,
 Вѣсь Славяне, що живуть,
 Якъ би вежу будовали,
 Вѣсь щось своємъ вь ней назвуть.

Сей коротенький виривок на доказ, як тоді розумні люде з незапамороженою головою дивили ся на пропаговану зі Львова язикову мішанину і спеціально на титулятуру «господине», яку вважали за vocat. від народного «господиня», а не від непривичного для них «господин».

З другого боку титулятура «добродій» не така знов свіжо спечена, як се здасть ся проф. Брікнеру. Вона стрічас ся часто в укр. писанях XVII і XVIII в. Чи конче взята від Поляків, не берує ріпати. Важне те, що в 30-тих роках такий уважний на народні звичаї письменник, як Квітка-Основяненко, муєв знайти її в устах селян харківської губ., коли в своїй повісті «Добре роби, добре буде» вкладає в уста Тихона Бруса ось які слова: «Позвольте мині, ваше благородіє або сиятельство... звиніть, ми мужики прості, не вміємо, як такого пана й величати, не тільки з ним говорити, — так нехай буде по нашому, не во гнів вам: добродію!» Генерал-Москаль, до якого звернені ті слова, не розуміє сеї титулятури, та справник витодковує йому, «що, каже, добродію означає, що добро діє або робить добро» (Квітка, Твори, вид. Куліша 1861, т. II, стор. 35). Яким способом титулятура «добродію» нагадує патріархально-невільничі відносини, сего я зовсім не розумію.

Л. Ф.

Засідання Виділу Наукового Товариства імени Шевченка. XVII. засіданє дня 5 вересня. 1) Поручено бібліотечній комісії порозуміти ся з д. Павликом у справі бібліотечного регуліміну і предложити відповідні внесеня на найближшій засіданю. 2) Ухвалено завести в Товаристві для вигоди членів і сторін чеки. 3) Принято до відомости, що президія Товариства уповажила д. Ф. Вовка заступати Товариство на археологічній і фольклорній конгресах в Парижі. 4) Принято до відомости, що др. Охримович передав дальше веденє каси Товариства д. І. Кокорудзови. 5) Принято до відомости, що Красва Каса виплатила вже Товариству другу рату субвенції ухваленої Соймом.

6) Принято до відомости, що міністерство не згодило ся вставити в бюджет субвенцію Товариству і підвишити її, та не признало підмоги на «Часопись правничу». 7) Виділ згодило ся на просьбу Товариства ім. Котляревського помістити в своїх льокалях дві пушки для збираня датків на будову народнього театру. 8) Принято до відомости подяку Краківського Університета за участь Товариства в його ювілею. XVIII засіданє дня 19 вересня. 1) Знижено ціну «Кобзаря» так, що комплет (чотири томи) буде коштувати 12 корон, а для тих, що купують у книгарні Товариства, 10 корон; поодинокі томи будуть продавати ся по 3 корони. 2) Рішено завести в друкарні електричні мотори, а не газовий, як перше проєктовано. 3) Ухвалено підвишити платню начальниці книгарні д. Кл. Панкевичевій. 4) Ухвалено знести дотеперішню читальню при бібліотечі, а намієв неї отворити наукову робітню. 5) Принято чотирьох нових членів. 6) Принято до відомости касове справозданє за перший піврік 1900 р.

Стан бібліотеки Наукового Товариства імени Шевченка з днем 15/VII. 1900 (перед зачиненнем на літні вакації). В бібліотечі було з днем 15 липня с. р. скалягованих 4.195 творів у 7.997 томах. Читальня при бібліотечі була відчинена для публики з початком червня 1899 р. від 2 до 6 години по полудни. Від 15 вересня 1899 до 15 липня 1900 р., себто за остатній бібліотечний рік (10 місяців), користало з читальні 297 осіб, переважно учеників середніх шкіл. Вони подали 3158 карток і взяли на те 409 творів у 3712 томах. В тім самім часі 88 осіб зичило книжки до дому; вони на +15 реверсів узяли 281 творів у 613 томах. В сім бібліотечнім році позичка книжок до дому зросла значно против попередніх років: 1898/99 р. на 123 реверси було взято 33 особами 93 творів у 211 томах, а 1897—98 р. на 79 реверсів 20 особами 60 творів у 138 томах. Ухвалою виділу з д. 19 вересня переіменено читальню при бібліотечі на наукову робітню.

Друкують ся: 1) Збірник поезій Шевченка, виданє «Харковскаго Общества Грамотности». 2) По ревизіи, виданє 6-те, коштом і заходом книжн. маг. Кетлеровой.

Заборонено драмат. цензурою «Пристрасти» драма в IV' діях, Гната Галайди.

II. Нові книжки.

Chronik der ukrainischen (ruthenischen) Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. N. 2. 1900. (St. 36, vel. 8°). Inhalt: General-Versammlung. — Ausschuss-Sitzungen. — Sitzungen der Sectionen. (M. Hruševskij — Die Ohrringe des Kijever Typus bei den modernen Kaukasiern; D. Koreneč — Die Beziehungen zwischen I. Vyhovskij und Polen in den J. 1657—58; Th. Vovk — Die Gräberfunde bei Veremje und Trypille; J. Makovej — Beiträge zur Quellenkunde des Gedichtes »Osman« von Gundulič; I. Franko — Die Karpatho-ruthenische Litteratur d. XVII—XVIII Jahrhdt.; I. Franko — Das apokryphe Evangelium Pseudo-Matthäi und dessen Spuren in der ukrainischen Litteratur; C. Studynskij — Wer war der Verfasser der »Artifórhisis«?. — Commissions-Sitzungen. — Neue Publicationen.

Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. 1900, май—серпень. Ч. 3. Львів. Накладом Товариства. Ст. 18, вел. 8°. Ціна 20 сот. Зміст: Засідання Виділу. — Засідання секцій М. Грушевський — Печатки з околиць Галича. Юрий Кміт — До історії гр.-кат. дух. семінарії у Львові в 1848 р. М. Грушевський — Історія України Русь, т. III. Ол. Колесса — Погляд на сучасний стан історичних розслідувань українсько-руської літератури. Ол. Колесса — Українсько-руська і польська ритміка. І. Франко — Нові причинки до історії українсько-руського письменства XVII—XVIII (віків). — Засідання комісії. — Участь Товариства в ювілею краківського університета і краківських наукових з'їздах. — Товариства і інституції, що даліше приступили до обміну з Н. Т. ім. Шевченка. — Стан бібліотеки Товариства з 1-м півріччям 1900 р. — Нові видання Товариства.

Борис Грінченко. Привітання Ганні Барвінок за сороклітню літературну діяльність. Накладом редакції Літ. Н. Вістника. У Львові, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 19, 8°. Ціна 25 сот. — Се відбитка статі д. Б. Грінченка, друкованої в IX. кн. Л. Н. Вістника п. н. »Поет жіночого горя. О. М. Кулішева«.

Як пильнувати виборів до Ради державної, аби добре для нас випали? Львів, 1900. Накладом товариства »На-

родна Рада«. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка. Ст. 18, 12°. Ціна 10 сот. Зміст: 1. Розписане виборів. 2. Лісти правиборчі. 3. Реклямації і відклики. 4. Правибори. 5. Голосоване на правиборах. Протести против правиборів і рекурси. 6. Виборчі вірільні. Карти легітимацийні і картки до голосованя на посла. 7. Вибір комісії виборчої. 8. Голосоване на посла і раховане голосів. 9. Закінчене виборів.

Підручник для спілок ошадности і позичок системи Ф. В. Райфайзена. Здадів др. Франц Стефчик, управитель Бюра Патронату для Спілок ошадности і позичок при Виділі красвім у Львові. Львів, 1900. Накладом Виділу красвого Королівства Галичини і Володимирії з Вел. Княз. Краківським у Львові. З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка. Ст. 322, 8°. Зміст. Часть I. загальна. 1. Погляд на почин і зріст Спілок ошадности і позичок. 2. Основи і знамена Спілок ошадности і позичок. 3. Діяльність Спілок ошадности і позичок. 4. Патронати. — Часть II. практична. 1. Взірцеві статуту. 2. Засноване Спілки. 3. Діяльність Спілки. 4. Податки і скарбові належитости. — Часть III. Взори і приміри. — Часть IV. Закони.

Михайло Яцків, В царстві Сатани. Іронічно-сентиментальні картини. (Бібліотека укр.-руської Видавничої Спілки. Ч. 21.). Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 112, мал. 8°. Ціна 1-60 кор. Зміст: 1. Осінна неділя в касарні. 2. Погонич і коняка. 3. Собака. 4. Недоумна. 5. Затроєна шпилька. 6. Щож робити. 7. Весняний захват. 8. Поганство юрби. 9. З цикло вічних поезій. 10. Готуріди. 11. Білі вівці. 12. Diva. 13. У наймах. 14. Нухим. 15. Посуди.

Самостійна Україна. Відповідь Романа Стефановича на статью п. з. »Українська держава«, пом'ящену вь 67. ч. »Буковини«. Львів, 1900. Накладомъ В. Будзиновского. Зь друкарнѣ Ставропигійского Института. Ст. 28, 12. Ціна 10 сот. Жадного року не порушено у нас іще так обширно питання про політично-національну самостійність України-Руси, як сього. Жадного року не вела ся іще також полеміка задля сього питання. Причину до полеміки дала невеличка брошурка »Самостійна Україна« видана Евг.

Косевичом і занотована свого часу в нас у бібліографії. На неї відозвалися «Молода Україна», «Діло», Буковина і «Галичанин». Дві перші часописи відозвалися прихильно про брошуру, дві другі неприхильно. Що «Галичанин» вона не подобалася, се зовсім природна річ; вона була водою на його млин і могла давати нові надії на нагороду за різнорідні доноси і шкальоване національної ідеї, що він старанно виконав у цілому ряді статей п. н. «Признаки отрезвлення» та «Мазепинці». Але що черновецька «Буковина» стала на такому самому становищу, за що її удостоїла ся похвали в «Галичанин», се мусіло викликати загальне зачудоване. На ті статі дістала вона відправу в «Молодій Україні» від д. Ев. Косевича, а надто в «Ділі» відповідь д. Стефановича, яка отсе й вийшла окремою брошурою. Д. Ст. на жаль не трактує сеї справи з ширшого становища, але обмежив ся на полеміку, збуваючи поодинокі тези «Буковини». Та про те брошура його причинила ся до звернення ширшої уваги на сю принципіальну важку справу.

Бібліотека для рускои молодежи. Выпуск XXV. Т. 39: Селяньска дитина. Написавъ Данило Лепкий. — Т. 40: Зъ сельскихъ образковъ. Написавъ Данило Лепкий. Коломыя. Зъ печати І. Брука и сполки, 1900. Ст. 64 + 82. Ціна 35 кр. (70 сот.).

Ф. И. Немоловскій. Бжильничство. Доглядъ за звычайною и рамковою пасикою. СПбетербургъ, 1900. Типографія Штаба Отдѣл. Корп. Жандармеріи. Ст. 106, 12⁰. Ціна 15 коп. Зміст: I. Прыродна історія бжиль. 1. Про бжиль взагалі. 2. Проста бжюла. 3. Матка. 4. Трутень. — II. Життя бжюлы. 1. Выробы бжиль. 2. Хоробы бжиль. 3. Вороги бжиль. 4. Мисто для пасики та медови рослины. 5. Про улій. — III. Доглядъ за пасикою. 1. Весна. 2. Літо. 3. Осінь. 4. Зима. — Ся брошурка одобрена міністерством рільничства і міністерством домен для бібліотек низших сельско-господарських і садівничих шкіл у тих губерніях, де місцеве населенє говорить по українськи. Видало її «Благотворительное Общество изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ» у Петербурзі Накладом тогож Товариства вийшли досі: 1) Корыстни звирятка, О. Степовика. 2) Про городину, О. Степовика. 3) Молодыча боротьба, Ганни Барвінок. 4) Вирна пара. Въ осені літо. Спасенна пара, Г. Барвінок. 5) Орыся, П. Куліша.

Богдан Лепкий. Стрічки. Заходом К. Студинського. Львів, 1901. Накладом А. Хойнацкогo. З друкарні В. А. Шийковскогo. Ст. 106, мал. 8⁰. Ціна в оправі 2 кор. Отсе найновійша збірка поезій д. Лепкогo. Зміст її такий: 1. Посьвята, 2. Засыпів. 3. Думки і пісні (26 поезій). 4. Любов і жаль (12 поезій). 5. Село (9 поезій). 6. З чужини (6 поезій).

III. З газет і журналів.

В «Живій Старині» за рік 1900 (вип. I—II стр. 213—229) помістив д. Іларіон Свєнцицький «Опытъ сравнительнаго словаря русскихъ говоровъ», а власне частину, що обнимає «Галицько-бойковскій говоръ». «Опытъ» сей основує ся на бойківськїм словарици о. Гоцькогo, друкованім у «Временнику» Ставропільськогo Інститута за роки 1895—1900. Праць Дра Володимирa Охримовича про Бойків автор не знає. «Опытъ» дає зіставленє декотрих бойківськїх слів зі словами північних великоруськїх говорів. Сі другі виписані з «Толковаго словаря В. Даля». Вартість роботи мінімальна, бо автор навіть не зазначає, якої критерії придержував ся, вибираючи поодинокі слова до свого «Опыта». Уваги лінгвістичні (стр.

214) зовсім не бистроумні, а часто просто незрозумілі або фалшиві. От хоч би отся: «Слова употребляемыя въ великорусскихъ говорахъ въ значеніи дѣйствія, въ бойковскомъ означаютъ состояніе или снарядь: *высертка, вывозъ, говѣти, задавка, напоръ, нажимъ*». Взагалі кажучи, предмет вимагав зовсім иньшого обробленя. Та й під зглядом формальним треба би вже раз дати собі спокій з т. зв. «етимологічною» правописю в лінгвістичних матеріялах, а то кождий буде читати бойківськї слова по російськи.

Та сама «Живая Старина» надрукувала рецензію на «Гуцульщину» В. Шухевича і «Галицько-руськї анекдоти» В. Гнатюка. Про першу автор, Г. Лїнський, говорить між иньшим: «Брак

всестороннього етнографічного і антропологічного опису Гуцулів становив до тепер один із найбільших недостатків руської етнографії. Крім невеликих етюдів професора черновецького університета Кайндля, яких предметом були лише буюківські Гуцули, не можна вказати в літературі ніяких систематичних праць що до побуту Гуцулів, бо окремі дрібні статі і замітки, присвячені тому загадочному народцеві, або занадто поверховні і мало самостійні, або доторкають ся лиш одної будь якої сторони культури Гуцулів, пр. мови. З тим більшим вдоволєнєм повинні ми прийняти монографію проф. Шухевича, якої перший том вийшов минулого року у Львові. Оперта на зверх 20-ти літніх самостійних дослідів і спостереженнях, дає вона нам у перше картину фізичної організації і побуту всіх галицьких Гуцулів, не вдаючись в описуване дрібних і льокальних властивостей того побуту. Зі зверхньої сторони книга видана бездоганно: крім трьох краскових ілюстрацій, що представляють чоловічі і жіночі типи Гуцулів і їх ношу, поміщено в тексті багато різнородних рисунків, репродукованих по більшій часті з власноручних фотографічних знімків автора. Про «Галицько-руські анекдоти» говорить той сам автор ось що: Так звані «простонародні» гумористичні оповідання і анекдоти до останнього часу не користували ся особливою прихильністю дд. етнографів. Чи може через те, що не була зжата до сих часів вповні богата нива пісень, казок і легенд, чи через те, що той «низший» рід літератури сам по собі не міг притягти цікавого дослідника, але дослідники народного побуту записували їх до тепер лише мимоходом і давали їм місце у своїх збірниках лише в самих скромних розмірах. З виїмком старого збірника Врчевича (Српске народne pripovijetke. Beogr. 1868 p.) не було в славянській етнографічній літературі до тепер ні одного збірника, присвяченого спеціально творам народної бистроумности. Той великий недостаток, по крайній мірі в обсягу одної етнографічної індивідуальности малоруського народу, виповняє д. Гнатюк книгою, котрої заголовок ми навели вище. І по багатстві матеріялу і по науковости його видання не лишаєт ся нічого більше бажати. Всі анекдоти видані фонетичною правописом, многи заакцентовані; при кожнім подано точно час і місце, де записано оповіданє; автор наводить також назвиска осіб, що опові-

дали йому або самі записали анекдоти. Та що головню вражає мило у збірнику д. Гнатюка, то багаті бібліографічні вказівки на видані вже иньшими дослідниками паралелі до оповідань, надрукованих малоруським етнографом. Завдяки тому облегчить ся на будуче праця дослідника літературної історії тих оповідань.

Южный край. В однім із останніх номерів харківської газети помістив проф. Сумцов просторий фелетон про «Викь», збірку українських віршів видану в Києві. Проф. Сумцов загалом невдоволений сим виданєм і його фелетон — більше ряд постулятив, що повинно було-б бути в книжці, аніж оцінки того, що в ній подано. Докоряє проф. С. редакторам, що не дали передмови і не вияснили пляну, по якому уклали збірку, хоча сама збірка говорить дещо про той плян, як би тільки придвигитись їй уважно і без упередження. Не подобаєт ся проф. С. і сам вибір: 50 укр. поетів, а поезії мало. По його думці слід було взяти лише Котляревського, Шевченка, Щоголева, Кудіша, Кониського, Гребінку, Глібова, Руданського, Манжуру, Старицького. Самійленка, Кримського, Грінченка і ще двох-трьох. Дивуєт ся проф. С., чому до збірки заведено лише вірні а виключено прозу, «хоча в повістях одного Квітки далеко більше поезії, ніж у всіх галицьких віршописців на купі». По думці проф. С. треба було всю галицьку поезію або зовсім викинути, або вперти в окремих відділ, «який натурально мав би для читача тільки другорядний інтерес». Загалом про всю українську поезію проф. С. дуже високої думки і добачає в ній «упадок, який годі вияняти самими цензурними перешкодами і обмеженнями». Правда, із фелетона не видно, щоб проф. С. був так докладно обзнайомлений із сучасною укр. літературою, аби такий його присуд міг мати претензію до повної компетентности; цікаво, що той шматок укр. літератури, який він знає найліпше — харківську групу (Квітку, Щоголева, Манжуру) він ставить дуже високо. По думці проф. С. «Викь» має характер хрестоматії, але без внутрішнього звязку складових частей. Така хрестоматія мала би значінє шкільного підручника, бодай для Галичан, як би мала на оці педагогічні цілі, та се мабуть не було в пляні складачів». І зовсім справедливо — додамо від себе, бо вони добре знали, що в Галичині такі хрестоматії укр.-руської літератури з педагогічними цілями існують давно і «Викь»

не міг би числити на розповсюджене в Галичині вже хоч би задля своєї дикої, з духом і потребами укр. мови незгідної правописи.

IV. Персоналія.

Некрольоги. У Львові вмер у половині вересня Людвік Інлендер, один із найсвітліших репрезентантів молодшого покоління Жидів, щирий приятель нашої народности, чоловік наскрізь чесний і з широкою освітою. В 70-их роках належав до невеличкого кружка тих вільнодумців, що перші пристали до соціялістичних думок; у рр. 1880—81 разом з І. Франком працював над ширенем соціялістичних думок і загалом політичного та класового самопізнання серед львівських робітників і належав до організаторів перших робітничких віч у Львові. В ту пору він щиро цікавився також нашим літературним рухом, дав часті накладу на видане Франкової новели «На дні», а в «Сьвітї» була опублікована його гарна рецензія на перший том поезій Марії Конопніцької. Разом з Франком і пок. Б. Червеньким він уложив також „Program socjalistow polskich i ruskich Gabcyi wschodniej“, що був виданий у Женеві Лімановским з характерною «помилкою» — пропущенем слова «ruskich» і з ще характернішою потім поправкою — пропущенем також і слова «polski-h». Покійний лишив прекрасну бібліотеку, багату особливо на книжки по сусп. економії.

І. Ф.

З серпня ховали в Москві Володимира Сергієвича Соловєва, славного російського філософа, що помер 31 липня. Син відомого російського історика, Володимир Соловєв народився на світ р. 1853, освіту побирав у московськїм університеті і опріч того слухав ще викладів богословія в духовній Академії в Москві. Р. 1875 він дістав степеня магістра філософії за працю «Кризисъ западной философіи — противъ позитивистовъ» (С-Петербургъ, 1875). Потім викладав філософію в Московськїм та Петербурьськїм університетах. Р. 1880 дістав степеня доктора за працю «Критика отвлеченныхъ началъ» (Петербургъ, 1880), а в р. 1881 залишив професуру і цілком присвятив себе літературі. З дальших праць його визначають ся: «Оправданіе добра», «Исторія и будущность теократіи», «Национальный вопросъ въ

Россіи», «L' idée russe» (Paris, 1888) і сила публіцистичних, філософських розправ та заміток в «Вѣстникъ Европы», «Недѣль», «Вопросахъ философіи и психологіи», «Русской Мысли» та иньш. Прихильник метафізики. Соловєв належить до напрямку Шеллінга та Гегеля, хоч деякі сторони його філософії розроблені цілком самостійно і оригінально і визначають ся глибоким критичним аналізом, широтою та оригінальністю думки і яким світоглядом. В публіцистичних творах своїх він завжди виступав прихильником ідеї справедливости, гуманности, справедливого розв'язання національних питань (йому приписували прихильні до українства статі в «Руси», часописі Гайдебурова), релігійної толерантности. Опріч того Соловєв відомий ще як поет і беллетрист. Се був взагалі дужий широкий талант і його смерть — велика втрата для російської науки та письменства. На прикінці скажемо, що де-що з його творів перекладено також і на нашу мову (дивись в «Зорі» 1896 р. переклад д. Білиловського).

С. Є.

Дня 14 серпня ст. ст. помер у Ризі один із визначніших російських етнографів Павло Василевич Шейн. Він походив із жидівської родини і родився 1826 р. в Могилеві над Дніпром. Початкове виховане його було шовіністично-жидівське і як би не припадкові обставини, життя його було би пішло в зовсім иньшій напрямі. Захорувавши на параліж рук і ніг, став шукати лікарської поради і виїхав в тій цілі з батьком до Москви. Там пробув він у шпиталю цілі три роки. Зіткнувшись підчас хвороби з незвичайно інтелігентними лікарями лютеранами, і зазнавши при їх помочі з німецькою та російською літературою, він порішив ся покинути давнє своє окружене, перейшов на лютеранство, а виздоровівши трохи, вступив до лютеранської школи в Москві, де тоді учив між иньшими також звістний літерат Ф. В. Міллер. Під його проводом запалив ся ще більше до науки, познайомив ся з тодішніми літературними кружками, особливо з Шевірійовим і Акса-

ковим, а доставши добре підготовлене, вступив у московський університет. По скінченню його пробував у різних домах як приватний учитель і тоді став придивляти ся народньому життю та записувати пісні, казки і т. и. Пізнійше учителював у гімназіях, а кожду вільну хвилину зуживав на записуване етнографічних матеріялів. Перший його збірник був надрукований Бодянським 1859 р. в «Чтеніяхъ моск. общества исторіи и древностей». Збірник звернув відразу на нього увагу і викликав цілий ряд прихильних заміток. Заохочений тим, зачав він іще ширійше працювати, а наслідком того був цілий ряд його статей, розсіпаних по журналах, та окремих збірників

таких, як: «Русскія народныя пѣсни» ч. I. 1870 р. «Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія сѣверо-западнаго края», 1890 (коло 1.000 ст. друку) та «Великоруссь въ своихъ пѣсняхъ, обрядахъ, вѣрованіяхъ и пр.». Надто полишив він багато рукописного матеріялу, якого виданем має зайняти ся петербурська Академія Наук. За ті праці достав він від Академії, Географ. Товариства і інших цілий ряд висних нагород. Енергію і працю Шейна належить тим більше подивляти, що він був ціле життя хоровитий тай до смерти ходив на кулях. Перед самою смертю надрукував він іще в одному петербурському дневнику статю про «Песване російської мови». В. Г.

V. З науки і штуки.

Участь Українців-Русинів у XIII міжнароднім конгресі лікарів у Парижі. В днях від 2—9 серпня с. р. відбув ся в Парижі XIII-тий міжнародний конгрес лікарів. Національний український комітет, завязаний з рамени лікарської секції Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові з початком сего року візвав усіх лікарів Українців, щоб зголошували свій уділ в конгресі через названу секцію. Учасників зголосило ся 6-ох: двох Українців з Галичини: Др. В. Кобринський і Др. Т. Гвоздецький — двох австрійських Українців з поза Галичини: Др. Горбачевський, проф. лікарської хемії на чеськім університеті в Празі і Др. Е. Кобринський з Відня — один американський Українець з Чикаго — Др. В. Сіменович і Др. Шмігельський, що проживає у Франції. З російської України не зголосив ся ні один учасник. Як на Русь-Україну число дуже мале. Що з російської України не було лікарів зголошених до нашого народного комітету на се причина легко зрозуміла: страх перед російським урядом — тим більше, що й інші, більше упрівілейовані народности в Росії, як Поляки, Фінляндці, не вписані були на національну лісту, а тільки фігурували як російські лікарі. Що однак з австрійської України так мало поїхало учасників на се треба шукати причини в тім, що комітет, а найпаче секретаріят комітету, котрий організував проїздку до Парижа, перевів акцію за мало енергічно, а по части й байдужність самих укра-

їнсько-руських лікарів (у Галичині буде їх кількадесять).

Всіх членів конгресу начислено офіційно по над 6000; ділялись вони на урядових репрезентантів держав і на представителів народностей. Перші виступали всюди офіційно як при повитавях у міністра просвіти і у президента республіки, так і на бенкетах устроюваних в честь учасників конгресу і при прощанню.

Представителі народностей не були офіційно витані — на велике здивоване всіх культурних людей, бож звісно, що на XII міжнароднім конгресі лікарським у Москві в р. 1897 всі председателі народних комітетів були особисто представлювані цареви. В друкованій на французькім язичі програмі конгресу не було поміщено українсько-руського національного комітету, хоч були там подані комітети майже всіх славянських народів. Вина того лежить певно по стороні секретаріяту нашого комітету, котрий не постарав ся заздалегідь про те; тому останньому належить також приписати й се, що прибувши в Париж ми з початку не мали окремого місця для своїх зборів, підчас коли всі зголошені народи мали призначені для себе окремі салі в закладі Сорбонни, кожда саля з написом назви відповідної народности. Був вправді над комнатою з написом «Bohême» уміщений напис «Galicie», однак Поляки мали свою окрему кімнату з написом «Pologne». Ми побачивши таке, пішли до одного

з секретарів французького комітету конгресового Дра Вебера і зажадали окремої кімнати для українсько-руських членів з написом «Petite Russie». Др. Вебер не хотів початково на се пристати, заславаючись політичними зглядами, потому пропонував нам напис «Ruthenie», однак бачучи наш рішучий виступ, згодив ся в кінці так, що напис «Galicie» знято, а замість него поставлено «Petite Russie» побіч «Bohême». Росіяни мали окрему кімнату з написом «Russie».

Конгрес ділив ся на 5 головних кляс, а кожда кляса розпадалась на кілька секцій, ті знов на підсекції. Рівночасно отже вели ся обради і читано реферати в 26 саялах, поміщених почасти в »l' Ecole de Médecine«, по части у всяких шпиталях і клініках. Наукових рефератів і комунікатів зголошено по над тисячу. Крім засідань спеціальних були 3 генеральні засідання. Велике зацікавлене викликав реферат звісного берлінського патолога проф. Вірхова п. н. Fraumatisme et infection. Реферати читано на мовах французькій, німецькій або англійській. Зі сторони українсько-руських лікарів зголошений був реферат проф. Горбачевського з області лікарської хемії, однак в останній хвили відкликав його ш. професор, бо на відчитане не стало часу на засіданнях фізіологічно-хемічної секції. На першим засіданню названої секції вибрано проф. Горбачевського председателем. По засіданнях приймаемо учасників конгресу на 3 бенкетах, один в Люксембурській палаті, один в Елізейській палаті, а один в міській ратуші. При тих нагодах прийшло ся нам познайомлюватись з нашими земляками з російської України: на жаль стрічали ся ми з якоюсь байдужністю в справі національного питання, а часто з недовіром до нашої будучности. Крім тих чисто наукових засідань еклекали Чехи збори делегатів славянських лікарів і дневникарів (лікарів). Нашим делегатом був Др. Сіменович. Крім названого делегата українських лікарів були на тих зборах присутні: проф. Глява (Прага), проф. Пешіна (Прага), доцент Веселі (Прага), др. Семерад (Прага), проф. Дяконов (Москва), проф. Лисенков (Петербург), професори Віхеркевич, Костанецкий і Др. Субботіч (Білград), Др. Васіч (Білград), Др. Гундрун (Хорватія) і Др. Золотовіч (Болгарія).

Під нараду прийшли отсі 3 справи: 1. Заложене союза славянських дневникарів лікарських часописей — референт

проф. Пешіна. По дискусії залишено гадку видаваня лікарської загально славянської часописи, а згоджено ся на внесенє проф. Віхеркевича, щоби славянські лікарі заложили часопись редаговану у французьким язичі п. з. Revue générale médicale slave, у якій поміщувано би визначнійші лікарські праці славянські, які були доси через лікарську західноєвропейську пресу просто ігноровані з причини незнання славянських язиків. Вибрано до сеї справи комісію, до котрої з рамени українсько-руських лікарів увійшов Др. Е. Кобринський. 2. Справа періодичних з'їздів славянських лікарів — рефер. доц. Веселі з Праги. Референт доказував потребу таких з'їздів і з натиском підніє konieczність допусканя на тих з'їздах рефератів на всіх славянських язиках, особливо на території Росії, щоби не стало ся так, як торік на з'їзді археологічним у Кїїві, де Українцям-Русинам заказано реферувати на українській мові. По переведеній дискусії прийнято внесенє проф. Віхеркевича, щоби лікарські з'їзди у Славян заховали свій національний характер, однак вступ раз на завжди мають мати лікарі Славяне, а славянські народи постарають ся о введене до статута з'їздів §., що дозволяв би всім Славянам уживати свого рідного язика. 3. Справа зближеня лікарської термінології славянської — реф. Др. Семерад. Згоджено ся на се, аби друкувати лікарські вирази людові у проєктованій часописи, а через се причиняти ся до спорідненя лікарських термінів у Славян. В дискусії заявив українсько-руський делегат, що у нас є вже початко збірки термінології лікарської завдяки працям проф. Верхратського та редакції »Збірника« прир.-мат.-лік. секції Н. Т. ім. Шевченка. По році має відбутись з'їзд вибраних до комісії делегатів у Празі і там по обдуманю фондів на виданє часописи і зібраню матеріялів термінологічних має бути все остаточно полагоджене. По укінченім конгресі зажадали ми від конгресового секретаріату, щоби в справозданю з конгресу уміщено звістку про участь українсько-руських лікарів, як репрезентантів України-Руси, що приобщано. На кінець подаю деякі дані що до числа учасників по народностям. І так: Росіян було 805 (в те число входять і иньші народности з Росії: Українці, Поляки, Фінляндці), Чехів 84, Поляків 30, Сербів 15, Хорватів 8, Русинів-Українців (з поза Росії) 6, Японців 45, Американців 400. Із Славян лише

Словинці і Черногорці не мали своїх народних репрезентантів. Виравді число наших українсько-руських лікарів, зголошених офіційально, в відношенню до загального числа укр.-руських лікарів було мале, а в порівнянню з иньшими народностями славянськими найменше, та все таки присутність Українців-Русинів, як репрезентатів відрубної нації, перед цілим культурним світом, заявила життєвість наших сил і потвердила факт, що ми наперекір усяким асиміляційним забоганкам, мимо політичного гнету, живем своїм питомим житєм.

Др. Т. Гвоздецький.

XII Міжнародний з'їзд передісторичної антропологиї і археологиї. (Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques) відбув ся у Парижі в протягу від 20 до 25 серпня с. р. Окрім делегатів від ріжних держав, наукових інституцій і Товариств, присутні були численні вчені з Франції і з усіх сторін світа, між иньшими Томас Уільсон з Американських Сполучених держав, Др. Еванс з Англії, Леман-Ніцше з Аргентини, Гернес, Сомбаті з Австрії, бар. de Лое з Бельгії, Коганіє з Японії, Наранхо з Іспанії, Капелліні з Італії, Гампель з Угорщини, Сільва Теллес з Португалії, гр. Бобринський з Росії, Руд. Вірхов з Німеччини, Монтеліус з Швеції, Гамі, Картальяк, Манувріє, А. de Мортільєс з Франції, Машка з Чехії і т. д. З України були дд. Алчевський, Могиланський і Хв. Вовк; був записаний також д. Хвойка з Києва, але через якусь перешкоду не приїхав. Наукове Товариство ім. Шевченка було заступлене д. Хв. Вовком яко делегатом. Реферати як присутних членів так і прислані були о стільки численні, що більша частина їх була читана тільки у скороченню і тільки у французькій мові. Читали ся у хронологічним порядку їх змісту відповідно програми уложеної виділом конгресу: поперед дотичні палеоліту, потім неоліту, перехідній добі, бронзній і залізній. З референтів дотичних словянських земель зазначали ся відчити: кн. Путятіна про знахідки кремєня розколеного огнем з початками оброблювання ретунгом у Московщині; Вулєтича-Вукасовича про могили у Балканах; М. Гернеса про скарб срібла знайдений у Стрбиці у Боснії, його-ж про латинську добу у Боснії, Машки про палеолітичні знахідки у Пшедмоєсті на Мораві і А. de Мортільєс про знахідки у Кукутені біля Яєс у Молдавіині. Рефератів дотичних України-Руси було два: д. Грушевського

про похоронне поле в с. Чехах і Хв. Вовка про передмікенську індустрію у неолітичних знахідках на Україні. Реферат д. Грушевського, надрукований уже по українськи у Записках Товариства (т. XXXI), був прочитаний д. Салоном Рейнахом у французькому скороченню зробленому Хв. Вовком. Реферат Хв. Вовка містив у собі перегляд трипільських і иньших розвідок дд. Хвойка, Біляшевського і Доманицького з боку їх конструкції і типу знайдених річей. Подавши наглядний опис знахідок референт висловив думку, що на його погляд коли знайдена у сих розвідках глиняна будівля й є збутком колишніх, як думають дд. Хвойка і Біляшевський, хат або курнів, то принаймні де-яка частина її належить також до гончарських закладів і кладовищ спалених небіжчиків. Роздивившись далі і показавши на численних фотографіях і малюнках горшків і парсунок з випаленої глини їх характерні відзнаки, що зближають їх з так званою передмікенською культурою, референт перейшов до порівняння знайдених на Україні річей зі знахідками у Малій Азії (наибільше у Каппадокії), у Галичині (у Золотому Більчі), у Буковині, у Кукутені, на Угорщині, у Бутмирі в Чехії і на Мораві, з котрих на його погляд виявляють ся, що всі ці знахідки передмікенського типу хоч і дуже подібні між собою, не можуть бути слідами міграції якого небудь одного народу чи племені, що йшло зі сходу на захід, але скорійше були занесені у середню Европу незалежно одна від одной. Звернувши увагу на те, що всі отсі знахідки були зроблені по берегах або великих рік, які йдуть до Чорного моря, або їх віток: Дніпра (Бобринці і Росії), Буга (Гнилий Тикич, Дністра (Збруч) і Дуная (Прут, Сава, Морава), він зупиняєть ся на думці, що розповсюдження передмікенської індустрії йшло у середню Европу водним шляхом через Чорне море і великими ріками, що вливають ся до нього. Пригадавши потім погляди на східні початки європейської культури д-ра М. Гернеса, референт виявив, що він цілком згоджуєть ся з ними. У розпочатій після відчиту Хв. Вовка невеличкій дискусії гр. Бобринський і д. Вовк пропонували дякувати від імени з'їзда д. Хвойку за його розвідки, а д. Картальяк висловив бажання, щоб відчит д. Вовка був видрукуваний з усіма по зможі малюнками. На урядженій по тім археологічній екскурсії Парижським

Товариством Наукових Екскурсій (Société des Excursions Scientifiques) задля чужоземних членів конгресу, д. Вовк за вечерею мав промову, в котрій дякував Парижське Товариство від імени львівського і підняв тост у пам'ять ініціатора міжнародніх археологічних з'їздів, Габрієля де Мортільєс.

Концерт Охматівського селянського хора. Д. 18 червня в с. Охматові Тарапанського пов. київськ. губ. о 5 годині по полудні відбув ся безплатний концерт селянського хора, зорганізованого місцевим лікарем і поміщиком Порфиром Даниловичем Демущким. Естрадою служила веранда панського будинка, а аудиторією просторий парк перед ганком. В мішаним хорі до сотні душ дівчат та хлопців; усе співаєть ся без нот, на пам'ять: в програмі стоить 20 номерів псалмів, дум, пісень історичного, побутового, обрядового змісту, жартовливих і до танцю; в середині по 3 номери сольо і дуетів.

Вдяючи з власного досвіду злі умови і всі перешкоди, що гальмують взагалі справу селянського хору, я надзвичайно був здивований, почувши таке виконанє програми, до якого не міг би вчепитись і самий суворий ворожий критик.

Видно, що чоловік в організацію хору вложив усе свою душу, що для него се не панська забавка, примха, а велике, св'яте, ідейне діло. Повне зрозуміє того, що співають, цілком витримане дивне ріано і міцне, голосне forte, чистота тональності, свіжість голосів заставляли забувати, що ти не в опері або концертній салі, а в закинутім глухім селі, за сотні верст від сих здобутків культури. Не вірилось, щоб такі трудні н-ри як: «Безсмертних тварей Обладатель» (про баса), або «Подъ зеленой ракитой» (про альту) з такою ясною дикцією, видержкою і чутем співав не справжній артист, а простий селянин, який прийшов лише що від плуга. Жіночі голоси: альти й сопрани прямо вражають своєю задумованістю й ніжністю, особливо в місцях, де траплялось ріано; між басами були чудесні барітони, але бракує нижніх октав. Взагалі чути міць, силу, хорову масу, що спроможна виконати яке хочете завдання. Головна частина програми складалась із творів самого д. Д.—го; всі думи, псалми і більшість пісень записані ним самим з народніх уст: менша частина перекладена ним відповідно силі хора з пісень М. В. Лисенка і тільки дві із надрукованих. Мельодия ведеть ся

сопраном, часом вкуші з барітоном, з проведом у терцію альту; тенори домінують на основних, акордових нотах 2-го баса. В псалмах наголос переважно церковний.

В першому відділі найкраще вийшла дума «про страшний суд», в якій хор мінорним акордом на зразок ліри акомпаніює барітонови солістови, підхвачує mezzo forte останні слова сольового куплета і наче далекою дуною pianissimo повторяєть ся ніжними жіночими голосами. Так само гарна по розкладці і виконаню була дума «про сирітку», в котрій хор після повного ріано, розказавши про бідкування сироти на сім св'іті, в останнім куплеті робить велике вражіннє, fortissimo висказуючи несправедливий осуд багатців: «Сирота ледащо».

О скільки в піснях релігійного, історичного, і побутового змісту — церковности, поважности, а часом і смутку, так в піснях жартовливих і до танцю все пробивала ся веселість, гумор, жвавість, молодість, здоровлє. Акомпанімент троїстих музиків ще більше придавав енергії і граючи по нервах слухачів, завершав загальне вражінє. Скрипка тоненько з легенька виводила мельодію, пересипаючись з дрібною треллю сопілки, грубими, дужими нотами баса та металевим дзижчанєм цимбалів.

Публіка дуже різнomanітна, починаючи од простих селян, що походились босоніж за кілька десятків верст. до панів, що в шовках та золоті поприїздили цугом у колясах та каретах з цілої губернії. Всіх привело сюди одно бажанє — послухати рідну пісню в хорі, слава котрого далеко рознесла ся по Україні. У всіх на обличчі вираз повного задоволення. В пісні ми находим відгук усім настроям своєї душі; знайдем тут і глибоке горе, і смуток, і тихе спокійне щастє, і бурну, невпинну веселість. Ось через що пісня вкуші з театральними виставами, в звязку з коментаріями свідомого чоловіка являєть ся найліпшим діячем вихованя, національного самопізнаня і духового розвитку.

В глухім закинутім селі, далеко від країв просв'іти праця д. Д.—го являєть ся промінєм сонця, що вкращує сіре, буденне житє, ворунить думку, доставляючи хвилини чистого, високого щастя. Самі селяне се добре розуміють і горнуть ся з великою шанобою і любовю до свого «паночка». Щире спасибі скажемо й ми єму працювникови на рідній ниві за його безкорисну просв'ітню і наукову

діяльність і побажасмо, щоб він не зостався самотнім у боротьбі з тим злом, що з солдатчиною, фабриками та заводами перелазить до нас в образі цинічних і безтолкових пісень. Не всі, певно, наділені щасливими обставинами і хистом

д. Д—го, але всякому по зможі треба розкривати народови все багатство і красу його рідної музикальної і словесної поезії і зберегати в записках те, що не встигло ще в народі забутись і поспува- тись із його творива. *Нар. учитель.*

VI. Із суспільного життя.

Народна освіта в числах. У «Statistische Monatshefte» подибуємо справозданс шкільних властей про фреквенцію дітей обовязаних ходити до народної школи. Показуєть ся, що із загального числа здорових дітей, обовязаних до науки, не ходить зовсім **392.873**. Розумієть ся, що на першому місці мусить тут стояти той край, котрий має свою відрубну організацію шкільну, а на її чолі людей відданих цілковито незвичайно важній для них справі — веденя політики в народній освіті. Сей крам то очевидно наша Галичина. **319.787** дітей не ходить у ній з ріжних причин до школи. На другім місці стоїть — зовсім природно — найближша сусідка Галичини — Буковина з числом 33.061, на третьому Істрия з числом 17.653 дітей. Потім ідуть: Країна 9.435, Далмація 3.669, Сирія 2.619, Тироль 1.416, Каринтия 1.272, Чехи 873, Шлеск 613, Морава 377 дітей. У Форарльбергу ходили всі діти обовязані до школи. Процентове число тих дітей, що обовязані, але не ходять до школи, представляєть ся так: Буковина 35·83%, Істрия 35·72%, Галичина 30·28%, Країна 10·01%, Далмація 9·08%, Гориция 5·09%, Каринтия 2·24%, Сирія 1·30%, Тироль 1·10%, Шлеск 0·63%, Чехи 0·08%, Морава 0·09%. При Галичині і Буковині подані числа лише тих дітей, що обовязані ходити до школи, бо мають школи в місці. Коли візьмемо одначе на увагу, що близько 300.000 дітей не ходило до школи для того, що для них не було ніяких шкіл з організованих, тоді доперва пізнаємо причину страшної народньої темноти у нас. Тому то й зовсім справедливо вложили нані політичні партії у свою програму постулят: поділ краюї Ради шкільної на польську і українську!

Статистика Жидів. «Jüdische Volkstimme» подала в ч. 8 слідууючу статистику Жидів зі всіх країв землі. Відділ I.: Австралія і Нова-Зеландія (1891)

16.100 душ, Альжир (90) 47.667, Боснія і Герцеговіна (90) 6.700, Болгарія (93) 27.500, Німеччина (90) 567.884, Данія (90) 4.080, Франція (81) 53.436, Греція (79) 5.792, Голандія (90) 97.324, Суринам (90) 1.278, Голь. Індії західні (90) 736, Люксембург (90) 1.012, Австрія (90) 1.143. 05, військових 12.500, Угорщина (90) 725.222, Швеція (90) 3.402, Швайцарія (91) 8.386, Сербія (91) 4.700, — разом 2.727.024 душ.

Відділ II.: Польща (91) 1.134.268 душ, західна Росія (97) 4.000.000, Велікорусь (97) 100.000, Росія азиат. (97) 40.000, Румунія (94) 243.000, Турція европ. (97) 200.000, Турція азиат. (97) 200.000, Туніс (97) 60.000, — разом 5.977.268 душ.

Відділ III.: Велика Британія і Ірландія (92) 98.000 душ, Італія (81) 38.000, Брит. Індії 20.000, Америка Брит. 5.000, Єгипет 8.000, Азія середна і східна 30.000, північна Америка 1.000.000, полуднева 50.000, полуднева Африка 50.000, центральна Африка 10.000, Мароко 150.000, Бельгія 10.000, Фаяша (в Абіссинії) 100.000, — разом 1.569.000 душ, а віден загальне число Жидів на землі до 10.273.292 душ.

Число Жидів у Індиях 14.000, з того поверх 10.000 в Бомбею. Є то по більший мірі нові поселенці, але живуть також від давна дві жидівські колонії на західнім побережжі, названі «білі і чорні Жиди».

Після справозданя угорської міністерії просвіти за р. 1898 не учаєас 15.177 жидівських дітей до ніяких шкіл і на мужчин є 30% анальфаетів, а на женщин 40%.

В останніх 17 літах покинуло Росію 1.010.000 емігрантів. Та «Новое Время» каже, що: «Лиш вихід ще й дальших трьох мільонів Жидів міг би нас вдоволити».

Нар. освіта в Росії. «Съверный Курьеръ» в ч. 203 наводить вельми ці-

каві цифри що до народної освіти в Росії за р. 1898. Цифри є винятю з офіційного збірника «Статистическія свѣдѣнія по начальному образованию въ Россійской имперіи, выпускъ II.», улантованого міністерством народної освіти для парижської вистави. Всіх шкіл народних в Росії р. 1898 було 78.699; коли обсяг Росії лічити на 18,704.785 квадратних верств, а людність на 130,000.000, то вийде, що одна школа народна припадає на 237 кв. верст. і на 1.652 чоловіка людности. Це пересічні цифри; коли ж звернемося до окремих губерній та країн, то матимемо ще гірші цифри: показується, що в самаркандській області (в Середній Азії) одна школа народна припадає на 2.885 кв. верст., а в Якутській (на Сибіру) навіть на 46.433 кв. версти!... Ходило до школи того-ж таки року 4.203.246 дітей: з них хлопців 3.136.163, дівчат 1.057.431 (про 9.652 школярів не показано, чи хлопці, чи дівчата). Виходить, що 1 школяр припадає на 30 чоловіка усеї людности, або що школярів у Росії 3-2%, себто 4 $\frac{1}{4}$ разів менше ніж у Фран-

ції, 6 раз менше ніж у Германії, 5 раз менше ніж у Фінляндії, 2 рази менше ніж у Греції, 2 $\frac{1}{4}$ рази менше ніж у Бельгії і навіть 1 $\frac{1}{2}$ рази менше ніж у Турції. Нічого й дивувати ся сим «ужаснимъ», як каже «Свѣт. Кур.» цифрами бо видатки на народну освіту в державному бюджеті Росії занадто мізерні. Рок 1898 на народну освіту видано з державного скарбу тільки 8.665.274 карб., се в суму всіх видатків за той рік — 13500,52 карб. — виносить 0,7%!... С. С.

Віче угорських Русинів відбуло ся перед кількома днями в Течові, марамороської столиці. Замітне воно тим, що зібрало ся на нього багато народа, учнів і священників. Нарадом проводив міністерський комісар Едвард Еган, звінний з того, що вже від кількох літ заходить ся над економічним підвигненням угорських Русинів, для котрих зроби уже багато доброго. На вічу раджен над способами, якими можна би зашомогти загальній нужді угорських Русинів. Наразі порішено завести в двадцяти селах позичкові і надничі каси.

VII. Від редакції.

Переписка редакції. Др. М. К. в Пере м. Щиро вдячні за уваги, з яких ми готові завжди користати. Та сим разом здасть ся нам, що помилка по Вашім боці. Ви пишете: «Се є мильне писане, мильна транскрипція, бо Nietzsche = Ніцше, а не Ніцше, подібно як не каже ся Nichts = ніхте, але ніхте». Власне для того, що Nichts = ніхте, по нашій думці Nietzsche не може бути Ніцше, а мусить бути Ніцше, бо тут маємо довге м'яке і (ie), а там коротке тверде (o)stre і. Може бути навіть, що слід би транскрибувати Нцше, з огляду на походжене сеї назви. Звісно, що Ніцше походив із польської сімї Нццких; очевидно назва Nietzsche граматично є прикметник, перв. Nietzkische (розум. Familie, або Kinder), а в скороченю Nietz(k)sche. Д. Іван Сокол, Жеребець, Александр. пов. Екатер. губ. Ви, добродію, не зрозуміли уваги І. Франка про Борисова і спілкувану справу. Д. Франко від себе ані на хвилину не подає в сумнів правдивости тих даних

про спілкувий рух і діяльність д. Левитського, які були публіковані от хоч би тільки в «Життю і Слові» і «Літ. наук. Вістнику». В своїм додатку до некролога Борисова він висловив тільки своє зачудуване, як такий щирий і правдивий чоловік, яким він давнійше знав пок. Борисова, міг дійти до такої неохоти і засліплення супроти діла, до якого повинен би був пристати всею душею. Отсю суше речність бажав зазначити д. Фр. в своїй увазі і спонукати когось, хто ближше знає покійника, до її виснеси. На саме спілкуване діло, в якому й сам д. Фр. бачить одну з найкрасніших прояв громадського життя на Україні, гідну всякої пошани і пильної уваги, сим чейже не кинена ніякої тіни.

Пригадка. Через помилку не зазначено в IX книжці Л. Н. Вістника і в голівнім змісті попереднього тома, що автором статі про нову драму Ібзена є д. Юрко Кміт.

